

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЭШОНҚУЛОВ ҲУСНИДДИН ПИРИМОВИЧ

**АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДАГИ ИШҚ
ПОЭТИКАСИНИНГ ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК ТАҲЛИЛИ (“ҲАЗОЙИН
УЛ-МАОНИЙ” МИСОЛИДА)**

10. 00. 02 - Ўзбек адабиёти

Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ

**Илмий маслаҳатчи   М.Қ.Мухиддинов,
филология фанлари доктори, профессор**

Бухоро – 2020

МУНДАРИЖА

КИРИШ

БИРИНЧИ БОБ. ИШҚ МАВЗУСИНИНГ ҒОЯВИЙ-АДАБИЙ МАНБАЛАРИ ВА ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ

1.1 Кўҳна ишқ мавзусининг исломгача ва унинг илк шаклланиш
босқичидаги талқинлари

1.2.Ишқ мавзусининг исломий-ирфоний моҳияти ва ривожланиш
омиллари

1.3. Алишер Навоий асарларида ишқ мавзусининг ўрни ва унинг
бадий-тадрижий такомил қирралари

ИККИНЧИ БОБ. ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАГИ ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАР ТАКОМИЛИДА АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ АДАБИЙ МАҲОРАТИ

2.1 Навоий ва Ҳофиз ғазалиётида ишқ: таъриф, тавсиф ва таснифлар

2.2 Ошиқона ғазалиётдаги ишқ мавзуси кўлами кенгайишининг таянч
ирфоний асослари

2.3 Навоийнинг ошиқона ғазалиётида тариқат ғояларининг поэтик
ифодаси

УЧИНЧИ БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАРИДА РАМЗИЙ ОБРАЗЛАР ТИЗИМИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ

3.1 Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалиётидаги образлари тизими,
уларнинг тавсиф ва таснифлари

3.2 Ошиқ образи ва унинг ишқда собитлигининг поэтик функцияси

3.3 Маҳбуб гўзаллиги бадий талқинидан кўзланган адабий ният
ифодаси

ТЎРТИНЧИ БОБ. ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

4.1 Ишқий ғазалиётдаги пайғамбарлар ва анъанавий адабий қаҳрамонлар образларнинг поэтик функцияси

4.2 Ошиқона ғазалиётдаги маънавий етуклик тимсоллари ва ўзаро зидланувчи образларнинг поэтик функцияси

БЕШИНЧИ БОБ. ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАРНИНГ КОМПОЗИЦИОН ВА ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

5.1 Ошиқ-маъшук тимсоллари ифодалари: истиора, ташбеҳ, эпитет, тансиқ ус-сифот

5.2 Навоий ошиқона ғазалларининг бадий қурилишига оид ўзига хосликлар

ХУЛОСА

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида ишқнинг тасаввуфий талқини, унинг инсоният маънавий камолотини таъминлашдаги маърифий-эстетик ва тарбиявий ўрни, аҳамияти, айниқса, улуғ ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий шеъриятида янада бадиий такомиллаштирилгани тажрибасининг бутун туркий халқлар адабиёти тараққиётига ижобий таъсир кўрсатгани шарқшуносларнинг доимий диққат марказида бўлиб келган. Бу эса туркий тасаввуф адабиётининг майдонга келиши, тараққиёти, унда ишқ талқини анъанаси муаммоларини турли аспектларда ечиш, Алишер Навоий ижодидаги ишқ поэтикасининг типологик ва специфик белгиларини бугунги глобаллашган илмий-назарий тафаккур сатҳида аниқлаш учун муҳим ва долзарб ҳисобланади.

Дунё адабиётшунослигида жаҳоншумул ижодкорлар асарларидаги юксак инсоний ғояларнинг рамзий-тимсолий ифодасини жаҳон адабиёти контекстида қиёсий-типологик ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Бу жиҳатдан умуминсоний миқёсдаги ижодкор сифатида тан олинган Алишер Навоий асарларининг жаҳон бадиий тафаккури тараққиётидаги ўрнини, уларда исломий-тасаввуфий ғояларнинг шарқона бадиият мезонлари негизида берилишини аниқлаш, шоир лирикасининг ирфоний мазмун-моҳиятини очиш жуда долзарб муаммо саналади.

Мамлакатимиз мустақиллиги миллий меросимиз, хусусан, номи дунёга танилган буюк аجدодларимизнинг бой адабий-илмий меросни янада кенг кўламда тадқиқ ва ташвиқ қилиш имкониятини кенгайтирди. Бунинг натижасида халқимиз ифтихори Алишер Навоий ижодиётининг тасаввуфий қирраларини янада чуқурроқ ўрганишга янада кенг йўл очилди. Асрлардан-асрларга ўтиб келаётган навоийшунослик тарихи янги ўзанларда ривожланмоқда. "...Адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор – бу аввало, халқимизга эътибор, келажакимизга эътибор экани, буюк шоиримиз Чўлпон

айтганидек, адабиёт ва маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳаққимиз йўқ”лиги¹ бугунги адабиётшунослигимизда Алишер Навоий асарларининг илоҳий-ирфоний, тасаввуфий манбалари таснифи, нашрлари, контекстуал таҳлили, тарихий-биографик, қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик тадқиқи борасида эришилган ютуқларимизни янада кўпайтириш вазифасини кўймоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2010 йил 26 февралдаги “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-1292-сон, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2789-сон, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909 – сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПҚ-3271-сон қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир” мавзусида Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. 2017 йил, 4 август.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда, инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи.²

Адабий манбашунослик ва матншунослик, уларнинг контекстуал таҳлилининг назарий ва амалий принциплари асосида ижодкор ҳаёти ва адабий мероси манбаларининг қиёсий-типологик, қиёсий-тарихий, биографик тадқиқи муаммолари бўйича жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, жумладан, Istanbul Üniversitesi (Туркия), Балх давлат университети (Афғонистон), University of Washington Press (АҚШ), Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти, Қозон давлат университети, Қозоқ миллий университети (Қозоғистон), Озарбайжон Миллий Фанлар академияси қўлёзмалар институти (Озарбайжон), Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи ва Самарқанд давлат университети (Ўзбекистон)да илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Жаҳон адабий манбашунослиги ва матншунослигида Алишер Навоий адабий мероси, хусусан, дostonлари ва ғазалларини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида бир қатор, жумладан, қуйидаги

---

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <https://litva.info.Book.page-75>, <https://bulletin-history.kaznu>; https://scrible.su/school_literature; <https://dic.academic.ru>, <https://www.istanbul.edu.tr/http://www.washington.edu/>, <http://www.uva.nl/en/home/>, <http://london.ac.uk/>, <http://www.uop.edu.pk/>, www.ivran.ruhttp://elm/az/http://elm/az/, www.navoiy-uni.uz; Edward ALLWORTH. Uzbek literary politics. – London-Paris, 1964. – P. 29; A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türk ili: Turkistan ve yakın tarihi. – Istanbul, 1981. – B.501; Janos Eckmann. Harezmi, kıpçak ve çagatay türkçesi üzerine araştırmalar. – Ankara, 1996. – B.209; Philologiae turcicae fundamenta. Wiesbaden, Tomum secundum, 1965.

илмий натижалар олинган: шоир биографияси, асарларининг таркибий тузилиши ҳақидаги маълумотлар умумлаштирилган, асарлари Ўзбекистондаги нашрлари асосида таржима қилиниб, тўплам ҳолида нашр этилган (Институт восточных рукописей в Санкт-Петербурге (Россия), (Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu (Ozarbayjon), шоир лирикаси таҳлил қилинган (University of Washington Press (AQSH), Istanbul Üniversitesi (Туркия), Humbolt University of Berlin (Германия), адабий манбалардаги матн тарихи ва талқинига муносабат масаласида янгича методологик ёндашувлар тизими белгиланган University of Amsterdam (Нидерландия), (Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти (Россия), Қозоқ миллий университети (Қозоғистон), Қирғиз миллий университети (Қирғизистон), Istanbul Üniversitesi (Туркия), мумтоз адабий манбаларга оид тадқиқотларнинг илмий-танқидий матн асосида фундаментал тадқиқот даражасига етиши асосланган (Istanbul Üniversitesi (Туркия), Тошкент давлат шарқшунослик институти, ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги давлат адабиёт музейи, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети.

Дунё адабий манбашунослиги ва матншунослигида мумтоз адабий манбаларни яхлит тизимли ўрганиш бўйича қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: муайян асар матни тарихи ва матн таҳрири муаммоси; шоир ижод лабораторияси; адабий асарнинг китобат тарихи; кўлёзма манбаларнинг қиёсий-матний таҳлили; муайян бир асарнинг илмий-танқидий матнини тузиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Дунё адабиётшунослигида тасаввуфий адабиёт муаммолари Ҳ.Риттер, Л.Массигнон, Ж.С.Тримингэм, А.Шиммел, А.Зарринкўб, М.А.Жўшон сингари адабиётшунос ва шарқшунослар томонидан ўрганилган бўлса-да, бироқ бу тадқиқотчилар, асосан, араб ва форс тилли муаллифлар асарларига таянганлар³. XIX – XX

---

³ Қаранг: Хорижда тасаввуф таълимотининг ўрганилиши. Талқин ва таржималар муаллифи Қ.Исмоилов. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2008.

асрларда рус шарқшунослигида Алишер Навоий шахсияти ва ижодига алоҳида қизиқиш яққол кўзга ташланди. Рус шарқшуносларидан М.Никитский, В.Бартольд, Е.Бертельс, А.Кононов, А.Боровков, А.Семёнов, М.Салъе, А.Якубовский, А.Болдиревларнинг салмоқли тадқиқотлари яратилди⁴. Бироқ Алишер Навоийнинг ирфоний-тасаввуфий қарашларига ҳолисона баҳо беришга уриниш Е.Э.Бертельс⁵ тадқиқотларидагина кўзга ташланади.

Ўзбек навоийшунослиги собиқ иттифоқ йилларида А.Саъдий, Ойбек, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, И.Султон, Н.Маллаев, А.Қаюмов, С.Ғаниева, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А.Рустамов, Ё.Исҳоқов сингари олимлар меҳнати туфайли янги поғонага кўтарилган бўлса-да, бироқ Навоий ижодининг тасаввуфий моҳиятига ҳолисона ва етарли баҳо берилмади⁶. Проф. А.Саъдийнинг⁷ бу борадаги уринишлари эса ўша давр мафкураси тақозосига кўра адабиётшунос О.Шарафиддиновнинг танқидига учради⁸. Академик В.Зоҳидовнинг “Улуғ шоир ижодининг қалби” номли монографиясида бошқа муаллифларга нисбатан Навоийнинг тасаввуфга муносабати кенгроқ ёритилган бўлса-да, бироқ ундаги кўпгина фикрлар “социалистик мафкура таъсирида айтилган бўлиб, кўпроқ Навоийни тасаввуфдан, идеализмдан ажратиб олишга ва материализмга мансуб этишга қаратилган”⁹.

⁴ Қаранг: Халлиева Г.И. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи: Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2016.

⁵ Бертельс Е.Э. Избранные труды: Навоий и Джамии. – Москва: Наука, 1965; Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965.

⁶ Қаранг: Саъдий А. Символизм тўғрисида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1932; Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент: Бадиий адабиёт: 1967; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1968; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2010; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974; Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Ёш гвардия, 1976; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1962; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1963; Шу муаллиф. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961; Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Тошкент: Фан, 1972; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979; Исҳоқов. Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965; Шу муаллиф. Навоий поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 1983.

⁷ Саъдий А. Символизм тўғрисида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1932. – 112 б.

⁸ Шарафиддинов О. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 182.

⁹ Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 1998. – Б: 4.

Тасаввуф ва тасаввуф адабиётидаги илмий-маърифий қарашлар, унинг ўзбек мумтоз адабиётидаги бадий талқини масалалари ҳақида ўзбек адабиётшунослигида маълум даражада фикр билдирилган. Истиқлол йилларида илмнинг бу соҳасида бир қатор тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, Б.Валихўжаев, А.Ҳайитметов, Н.Комилов, Р.Воҳидов, Ҳ.Неъматов, М.Маҳмудов, И.Ҳаққулов, М.Муҳиддинов, А.Абдуқодиров, Д.Салоҳий, Н.Жабборов, С.Олимов, Н.Жумахўжаев, Ш.Сироҷиддинов, Ш.Ҳайитов, К.Муллахўжаева, У.Қобилов, У.Жўрақулов, Д.Юсупова, Ҳ.Эшонқулов, Н.Бекова, М.Ражабова, Н.Бозорова, З.Мамадалиева, З.Амонова, О.Давлатов, М.Асадов, З.Ғаффорова каби адабиётшунос олимларнинг асарлари, илмий тадқиқотлари бунга мисол бўла олади¹⁰.

¹⁰ Қаранг: Валихўжаев Б. Мумтоз сийсолар. I жилд. – Тошкент: Абдулла қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002., Шу муаллиф: Мумтоз сийсолар. II жилд. – Тошкент: Абдулла қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002; Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Тошкент: “Ёзувчи”, 1993., Шу муаллиф. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: “Фан”, 1996.; Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр – Ўзбекистон, 2009., Шу муаллиф. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. Маънолар оламига сафар. Тошкент: “TAMADDUN”, 2002; Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: “Бухоро” 1994., Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. –Тошкент: “Ёзувчи”, 2001., Vohidov R., Eshonqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2008, 197-438-betlar; Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф адабиётининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фанлари докт. дисс. – Тошкент: 1995., Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адибиёт ва санъат, 1991., Шу муаллиф. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро, 2000; Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007., Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007; Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005; Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Филол. фан. докт. дисс. – Тошкент: 1998; Салоҳий Д. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995., Шу муаллиф. Хуррият ҳарорати. – Тошкент: Фан, 2007; Тасаввуф ва бадий ижод. Самарқанд: Самарқанд давлат университети, 1995; Жабборов Н. Маърифат надир? – Тошкент: Маънавият, 2010; Жабборов Н. “Илм андоғ ганжи нофиъдур...” // Шарқ юлдузи, 2002. 3-сон. – Б: 150 – 151; Жабборов Н. Ой ҳам ибодат қиладими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил 28 октябрь; Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992.; Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996; Сироҷиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология ва текстология таҳлили. –Тошкент: Академнашр, 2001., Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik (1-kitob). –Toshkent: “Tamaddun”, 2018; Ҳайитов Ш. Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг манбалари ва ғоявий-бадий таҳлили: Филол. фанлари номз... дисс. – Тошкент: 1997., Шу муаллиф. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жиолар. Тошкент: “Фан”,....; Жавонмардлик ҳақиқати. Тошкент:... Муллахўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: 2005; Қобилов У. Илоҳиёт ва бадийят. – Тошкент: Нихол, 2008., Шу муаллиф. Ўзбек адабиётида нубувват талқини ва образлар талқини: Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Самарқанд, 2019; Жўрақулов У.Ҳ. Алишер Навоий “Ҳамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент: 2017; Юсупова Д. Алишер Навоий “Ҳамса”сида мазмун ва ритмнинг ўзаро уйғунлиги. Тошкент: “MUMTOZ SO‘Z”, 2001; Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий шеърятда самовий тимсоллар (“Бадоеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-нихоя” девонлари асосида): Филол. фанлари номз... дисс. – Самарқанд, 1999; Шу муаллиф. Самовот – ишқ мазҳари. Тошкент: “Фан”, 2008; Бекова Н. Алишер Навоий шеърятда ҳамд поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2006; Ражабова М. Алишер Навоийнинг шеър дурдонаси. Тошкент: “Фан”, 2008; Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгли образи. – Тошкент: Фан, 2009; Мамадалиева З.У. “Лисон ут-тайр” дostonидаги рамзий образлар тизими. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: 2011; Амонова З. Хуруфийлик ва бадий ижод. Тошкент: “PARADIGMA”, 2017; Давлатов О.Д. Алишер Навоий шеърятда Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Ишқ ғоясининг тасаввуфий адабиётда, хусусан Алишер Навоий ижодида тутган ўрни ва поэтик тадрижий талқини ҳақида мазкур ишларда маълум ўринларда ва маълум маносабат билан фикрлар билдирилган, холос. Бу масала Навоийнинг ўзбек тилидаги ошиқона ғазалларининг улут шоирнинг бошқа асарлари ва салаф шоир Ҳофиз ғазалиёти билан қиёсий-типологик аспектда яхлит илмий-монографик тадқиқот доирасида ўрганилмаган. Бу эса навоийшунослик соҳасида ҳали ўрганилмаган қирралар борлигидан далолат беради.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Бухоро давлат университети Ўзбек адабиёти кафедрасида олиб борилаётган “Ўзбек адабиётининг долзарб муаммолари” мавзусидаги тадқиқот ишлари режаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади тасаввуф таълимотидаги ишқ ғоясининг Алишер Навоий ижодида тутган ўринини аниқлаш ва унинг поэтик ифода хусусиятларини “Ҳазойинул-маоний” девонидаги ошиқона ғазаллар, шоирнинг бошқа асарлари ва Ҳофиз Шерозий ғазалиётидаги ишқ мавзуси билан қиёсий-типологик сатҳда илмий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Алишер Навоий шеърисидаги ишқ ғояси талқинининг анъанавийлигини, ислоний манбалари ва тасаввуфий илдизларини аниқлаш;

Алишер Навоий шеърисида ишқ тушунчасининг ўринини, тасаввуфий қирраларини белгилаб кўрсатиш;

шоир ғазалиётида “ишқ” истилоҳининг ирфоний-маърифий, рамзий-тимсолий маъноларда бадиий талқин этилишини далиллаш;

шоир маърифий-ирфоний қарашларида “ошиқ” тимсолининг поэтик талқин хусусиятларини очиш;

автореферати. – Самарқанд: 2017. Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида риндона маъно ва лирик қахрамон характери. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. Тошкент: 2017; Ғаффорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадиий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. – Самарқанд: 2018.

Алишер Навоийнинг “Хазойинул-маоний” девонидаги ошиқона ғазалларида “ишқ” турларининг бадиий ифода кўринишларини Ҳофиз ғазалиёти билан қиёсий-типологик аспектда ёритиш;

шоир ғазалиётида қўлланган “ишқ” тимсолларининг бадиий-эстетик вазифаларини асослаш.

Тадқиқот объекти сифатида Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар” девонларини ўз ичига олган “Хазойин ул-маоний” куллийётидаги ишқий ғазаллар ва Ҳофиз Шерозий ғазалиёти танланган ва ўрни билан Навоийнинг бошқа асарларига ҳам мурожаат этилган.

Тадқиқот предмети Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” куллийётидаги ва Ҳофиз девонидаги ошиқона ғазалларда бадиийлашган ишқ талқини поэтикаси ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда қиёсий-типологик, контекстуал таҳлил, биографик, герменевтик ва статистик усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек адабиётида, жумладан, Алишер Навоий ижодида ишқ ғояси талқинининг анъанавийлиги, етакчи ўрин тутганлиги, исломий ва тасаввуфий манбалар асосида шаклланганлиги асосланган;

Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” шеърий тўпламидаги ошиқона ғазалларда ишқ талқини поэтикасининг тасаввуфий қирралари аниқланиб, ирфоний-маърифий ва рамзий-тимсолий маънолари очиқ берилган;

шоир маърифий-ирфоний қарашларида “ишқ” тушунчаси ҳамда “ошиқ” тимсолининг поэтик талқин хусусиятлари ёритилган;

“Хазойинул-маоний” девонидаги ғазалларда “ишқ” турларининг бадиий ифода кўринишлари қиёсий-типологик аспектда таснифланган;

шоир ғазалиётида қўлланган “ишқ” тимсолларининг бадиий-эстетик вазифалари далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Алишер Навоий “ишқ” ҳақидаги маърифий-ирфоний қарашларини исломий-тасаввуфий манбалар асосида поэтик ифода этганлиги тизимли қиёсий таҳлиллар орқали аниқланган;

шоир ғазалиётида ишқ ғоясининг ирфоний-тасаввуфий ҳамда рамзий-тимсолий маъноларини очиб бериш орқали шоир тафаккур даҳоси янги мезонларда баҳоланган;

улуғ мутафаккир ижодида умуминсоний ғоялар ва ишқнинг тасаввуфий талқини ўзаро уйғунликда ифодаланганлиги далилланган;

Алишер Навоий сўфиёна қарашларининг ишқ ғояси асосидаги бадий талқинида Шарқ мумтоз шеърятининг анъанавий образ, рамз ва тимсолларидан фойдаланиб берилганлиги исботланган.

Олинган натижаларнинг ишончлилиги тадқиқот юзасидан чиқарилган хулосалар тадқиқотчи томонидан эълон қилинган илмий ишларда ўз ифодасини топганлиги ҳамда бу хулосалар илмий жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланганлиги, аниқ қўйилган муаммо қиёсий-типология, матний-қиёсий усуллар ёрдамида ечилганлиги, назарий хулоса ва фаразларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Алишер Навоий ғазалиётида ишқ мазмунининг ифода мақсади ва хусусиятларини аниқлаш, унинг диний-тасаввуфий ҳамда бадий-рамзий қирраларини фарқлашга илмий-назарий жиҳатдан хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқотнинг айрим илмий хулосалари Алишер Навоий ижодида умуминсоний ғоялар ишқнинг тасаввуфий талқини билан ўзаро уйғунликда бадий ифода этилганлигини англашга имкон беради.

Диссертациянинг хулосаларидан адабиётшунослик, мумтоз адабиёт тарихи, тасаввуфшунослик, навоийшунослик, маънавият асослари каби ўқув фанлари бўйича олий таълим тизимида мўлжалланган дарслик, ўқув қўлланмалар ёзишда, уларга оид дарс машғулотларини ташкил қилишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Алишер Навоий ғазалиётидаги ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Хазойинул-маоний” асосида) масаласини тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар куйидаги йўналишларда жорийланган:

Самарқанд давлат университетида Давлат фундаментал-тадқиқот дастурлари доирасида 2003-2007 йилларда бажарилган 5.1.17-рақамли “Шарқ мумтоз адабиётида комил инсон концепцияси” мавзусидаги фундаментал лойиҳада Алишер Навоийнинг диний-тасаввуфий мазмундаги комил инсон ғояси билан суғорилган шеърӣ асарлари таҳлили, бу ғояни илгари суришда буюк мутафаккир шоирнинг бадиӣ маҳорати, уни ўзига хос поэтик усул ва воситалар орқали такомиллаштирилгани ҳақидаги илмий натижалардан фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 9 сентябрдаги №.8903-8183.сон маълумотномаси). Натижада улуғ шоир поэтик меросининг ҳозирги ёш авлодни юксак маънавиятли етук шахс қилиб тарбиялаш жараёнидаги улкан аҳамияти, Шарқ мумтоз сўз санъатида комил инсон концепцияси тарихи, шунингдек, ўзбек адабиётида мумтоз поэтик анъаналарнинг ўрни, бадиӣ шакл ва мазмун янгиланишида Алишер Навоий ижоди муҳим адабий-эстетик манбалардан бири экани бўйича аниқ хулосалар чиқариш имконини берган;

Самарқанд давлат университетида Давлат фундаментал-тадқиқот дастурлари доирасида 2007-2011 йилларда бажарилган “ОФ-Ф8-027 рақамли “Қўлёзма манбаларнинг миллий маънавий ва адабий мерос тарғиботидаги аҳамияти” мавзусидаги фундаментал лойиҳада Алишер Навоий ишқӣ мазмундаги ғазалларининг ғояси, лингвопоэтик ва композицион хусусиятлари, образлар таркиби, буюк шоирнинг илоҳӣ ва мажозӣ ишқ талқинини беришдаги юксак бадиӣ маҳорати, уни ўзига хос поэтик усул ва воситалар орқали бадиӣ такомиллаштирилгани ҳақидаги илмий натижалардан фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 9 сентябрдаги №.8903-8183. маълумотномаси). Натижада Алишер Навоий “Хазойинул-маоний”

куллиётининг бошқа куллиётлардан фарқи, муштарак ҳамда ўзига хос жиҳатлари, ундаги ҳозиргача таҳлилга тортилмаган айрим ғазал матнларида юз берган шаклий-услубий янгиланишлар, девондаги ишқий ғазаллар таснифоти бўйича муайян хулосалар чиқарилган;

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги давлат илмий-техник дастурлари доирасида 2008-2011 йилларда бажарилган ОТ-Ф8-062 рақамли “Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари” номи фундаментал илмий лойиҳа бажарилишида Алишер Навоий ишқий мазмундаги ғазалларининг лингвопоэтик хусусиятлари, буюк шоирнинг илоҳий ва мажозий ишқ талқинини беришда сўзнинг ўз ва кўчма маъноларидан фойдаланиш маҳорати ҳақидаги илмий хулосалардан фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 9 сентябрдаги №.8903-8183.маълумотномаси). Натижада Алишер Навоийнинг ўзбек тили тараққиётида тутган ўрни ва унга қўшган ҳиссасини асослаш учун шоир яшаган давр тил хусусиятларини ҳозирги ўзбек адабий тили хусусиятлари билан қиёсий ўрганиб, ундаги деривацион қонуниятлар аниқланган;

Туркия Республикаси Карабук университети Адабиёт факультети турк тили ва адабиёти бўлимининг 2019-2020 ўқув йили TED734 “Туркистон миллий уйғониш адабиёти”, TED733 “Чигатой адабиёти” дарсларида диссертациянинг илмий натижаларидан фойдаланилган (Карабук университети Адабиёт факультети профессори Нодирхон +асан номидан берилган маълумотнома). Натижада туркий адабиётдаги ишқ мавзусининг генезиси, унинг ирфоний моҳият касб этишининг таянч омиллари, Алишер Навоий асарларида мусулмон минтақа адабиётидаги ишқ мавзуси тадрижий ривожланишининг талқини, улуғ шоирнинг ғазалнависликдаги буюк салафлари Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Саккокийга муносабати, улардан ижодий таъсирланиши каби масалаларни илмий ўрганишда диссертациядаги таҳлилий хулосалар муҳим аҳамият касб этган. Шунингдек, ишда

Навоийнинг санъаткорлик маҳоратининг қиёсий-типологик сатҳда ўрганилганлиги унинг услуби, ошиқона ғазалиётининг композицияси, ғазалларидаги пайғамбарлар тимсолларининг поэтик функцияси, улуғ шоир ғазалларида қўлланилган тасаввуфий тимсолларнинг моҳиятини англашда муҳим илмий манба сифатида хизмат қилган. (Карабук университети маълумотномаси)

Бухоро телерадиокомпаниясининг “Долзарб мавзу”, “Интерью плюс”, “Ассалом, Бухоро”, “Саккизинчи мўъжиза” кўрсатув ва радиоэшиттиришларида диссертациясининг натижаларидан фойдаланиган (Бухоро вилояти телерадиокомпаниясининг 2020 йил 25 мартдаги №.1/101-маълумотномаси). Натижада Навоий Шарқ мумтоз адабиётининг буюк сўз санъаткорлари ижодидан адабий таъсирланиб, мумтоз ғазалиётда ишқ мавзуси кўламининг янгича мотивлар билан кенгайишига салмоқли ҳисса қўшганлиги, бунинг учун ирфоний тушунчалардан санъаткорона фойдаланиб, Аллоҳ ва инсонни улуғлаганлиги, ғазалларида васф этилган пок ишқ инсонни маънавий камолотга етакловчи муҳим омил саналиб, унинг зуҳд ва тақводан афзаллиги каби масалаларнинг моҳияти аниқлаштирилган. Шоир ғазалларидаги ишқи комил инсонни камолотга эриштириши, бунинг учун ундаги шижоат нафс итини забун қилиши билан боғлиқ улуғ шоирнинг ҳамида ахлоқ ҳақидаги бир қатор қарашлари таҳлиллар асосида ёритилган.

Ўзбекистон Мусулмонлари идораси ҳузуридаги Мир Араб олий мадрасасида “Тасаввуф”, “Тасаввуф атамалари” сингари дарсларни ўтишда, миллатимиз ифтихори саналган Мир Алишер Навоий таваллудининг 578, 579 ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 536, 537 йиллиги муносабати билан ўтказилган маънавий-маърифий тадбирларда диссертациясининг натижаларидан фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари қўмитасининг -маълумотномаси) . Натижада Навоийнинг ишқ мартабалари, тавҳид, тажаллий, илоҳий мазҳар, факрлик ҳақидаги тасаввуфий қарашлари, улуғ шоирнинг тариқатларга, жумладан, нақшбандийликка бўлган самимий муносабати, асарларида ҳазрат

Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрори Валийни юксак санъаткорлик билан васф этиши кабиларга аниқлик киритилган. Улуғ шоир ғазалларида нақшбандийликнинг асос тамойили саналган “хуш дар дам” раҳшаси, тариқатнинг сир сақлаш билан боғлиқ ғояларидан юксак санъаткорлик билан фойдаланганлиги таҳлиллар асосида ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 10 та халқаро ва 18 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация натижалари бўйича 73 та илмий иш, 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижалари чоп этиш тавсия қилинган илмий нашрларда 28 та мақола, жумладан, 26 таси республика ҳамда 2 таси хорижий журналда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, беш боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, ҳажми 289 саҳифадан иборат.

ИШҚ МАВЗУСИНИНГ ҒОЯВИЙ-АДАБИЙ МАНБАЛАРИ ВА ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ

1.1 Кўхна ишқ мавзусининг исломгача ва унинг илк шаклланиш босқичидаги талқинлари

Ишқ – мусулмон минтақа халқлари мумтоз адабиётининг ўзак мавзусидир. Асрлар давомида улугъ сўз санъаткорлари томонидан ижод этилган назм намуналари, айниқса, ғазалиёт ана шу умрбоқий мавзудан руҳ олди. Ғазалнинг шеърхон кўнглида туйғулар туғёнини вужудга келтирувчи назм дурдонасига айланишида унда қаламга олинган ишқ мавзусининг ҳам кўлами кенглиги асос бўлди. Бадий салоҳияти юксак шоир томонидан айна мавзуда ижод этилган ғазалдаги рангин сатрлар шеърхонни тахайюл оламига етаклайди. Бу олам киши руҳига ажиб енгиллик бахш этиб, унинг бутун инон-ихтиёрини соҳир қалам соҳиби измига бўйсундиради. Шоир ўқувчини сўзнинг фусункор қудрати билан хаёл оламига сайр эттираркан, баъзан уни беназир гўзаллик соҳиби бўлган маъшуқаси билан учраштиради, баъзан эса унга ҳижрон изтиробларида ширин жонининг ўртаниши-ю, соғинч ҳисларининг асирига айланишини сўзда намоён этади. Бироқ шоир шеърхонни кўнгил истакларига уйғун ҳолда хаёл олами томон қанчалик етакламасин, ўша бадий тафаккурнинг бир томони ҳамиша ўқувчининг маънавий камолоти билан боғлиқ бўлади. Мана шундай ўзига хос услубий жило шеърхонга ҳам эстетик завқ бағишлайди, ҳам уни юксак инсоний фазилатлар соҳиби бўлишга ундайди. Мумтоз адабиётнинг етакчи мавзуси бўлган ишқнинг ушбу жиҳатлари унинг бадий талқини асосида яратилган назмнинг турли намуналари, хусусан, ғазалнинг барча замонлар учун бирдек қадр топишига омил бўлди. Шу боис “...зилол чашмани биллур сувларсиз тасаввур қилиш мумкин

бўлмаганидай, шеърий девонни ҳам ғазалсиз кўз олдига келтириш амри маҳол”¹¹.

Ғазалнинг вужудга келиши ҳақида маълумот берувчи мумтоз ва бугунги илмий манбаларда унинг шаклланиши бевосита ишқ-муҳаббат мавзуси билан боғлиқлиги эътироф этилади.¹² Бироқ унинг дастлабки намуналарида ишқнинг юқорида таъкидланган муҳим жиҳатлари талқин этилган деб бўлмайди. Мумтоз шеъриятнинг нуқтадон билимдони Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс Розий ўз даврига қадар форс-тожик адабиётида яратилган ғазалларни назарда тутиб, “Ал-мўъжам фи маъойири ашъор-ил-Ажам” асарида ғазал луғатларида аёллар ҳақида гапириш, уларга нисбатан хушторликни ва севгини сўйлаб бериш эканлигини қайд этади. Шунингдек, ғазалнавислик ишқбозлик ва аёллар билан ўйнашишдан иборатлигини ёзиб қолдирган олим баъзи шоирлар уни маъшуқа жамоли зикри, ишқ аҳволи ҳамда жазманлик даражаси тасвири деб аташларини танқид қилади. Бинобарин, унинг нуқтаи назарига кўра, ғазал ўзига лойиқ вазнда, равон тилда (услубда) муҳим моҳият касб этувчи ғояларни ифодаламағи лозим¹³. Аёнлашадики, олим ғазалнинг ҳирсий-жинсий интилишларидан тамомила холи бўлган пок ишқ ҳақида бадиий бўёқдор шаклда ёзилиши тарафдори. Худди шундай талабни улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий девон тартиб бериш тамойиллари хусусида “Бадойеъ ул-бидоя” дебначасида билдирган мулоҳазаларида ҳам айтиб ўтади: “Яна бири буким, гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва девон такмилидин ғараз мажозий хусну жамол тавсифи ва мақсуд зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдулар. Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда маъвизатангиз бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон

¹¹ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том.— Тошкент, 1972, – Б. 356.

¹² Қаранг: Литература востока в средние века. Часть II. Издательство Московского университета, 1970. С. 238-249; Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент: “Фан”, 1976, – Б. 6-22.

¹³ Қаранг: Шамси Қайс Розий. Ал-мўъжам. — Душанбе: “Адиб”, 1991. С. 332.

бўлғай”¹⁴. Кўринадики, улуғ шоир “маърифатомиз ғазал” битишни, ошиқона моҳият касб этувчи ғазал таркибида “маъвизатангиз бир байт бўл”ишини истайди. Бу билан мутафаккир ижодкор ишқ фақатгина шеърхонга эстетик завқ берибгина қолмай, ундаги инсоний фазилатларнинг камолотига ҳам хизмат қилиши зарурлигини назарда тутди. Шамс Қайс Розий ва Алишер Навоий томонидан ошиқона ғазал ёзишга нисбатан қўйилган талаблар, албатта, ўзининг тарихий асосларига эга бўлиб, маълум тараққиёт босқичини ўтаган.

Туркий назмнинг қадимги намуналарини ўзида мужассам этган Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ғоявий йўналиши ва мавзуси жиҳатидан ранг-баранг бўлган шеърый парчалар учрайди. Уларнинг аксарияти узоқ ўтмишда заковатли аждодларимиз томонидан яратилган юксак бадий завқ ва тафаккурнинг нодир маҳсулидир. “Девон”да келтирилган шеърый парчаларда арабча калима ва ислом динига оид эътиқодий қарашларнинг акс этганидан ташқари, уларнинг матнида жуда кўп қадимий туркий сўзларнинг мавжудлиги ана шундай хулосага келишга асос бўлади. “Девон”даги назмий яратмаларнинг кўпчилиги инсон ҳаётининг муайян лавҳалари тасвирига бағишланган. Уларда меҳнатсеварлик, эзгулик, севги ва садоқат улуғланади. Шеърый парчалар орасида бадий жиҳатдан юксак қимматга эга бўлганлари ҳам учрайдики, улар олим яшаган даврда қадим туркий назм анча раванқ топганлигидан далолат беради. Чунончи, Маҳмуд Қошғарий “юлак” сўзининг шеърда қўлланишига мисол тариқасида қуйидаги байтни келтиради:

Ақтурур кўзум юлак

Туш қилур ўрдак югақ.

---

¹⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик. 1-том. — Тошкент: “Фан”, 1987, — Б. 21. (Бундан кейин ушбу манбага муурожаат этилганда, қавс ичида жилди ва саҳифасини кўрсатиш билан кифояланамиз — Ҳ.Э.)

Кўзимдан оққан ёш сувлари кўлларга айланмоқда, унда ўрдак ва бошқа сув қушлари қўнаётир¹⁵.

Кўринадики, ушбу иқтибосда ошиқнинг руҳий ҳолати, дил изтиробларининг муболағавий тасвири ифодаланган. “Девон”даги муҳаббат мавзусида битилган шеърий парчаларда севиклининг вафосизлиги, ҳажр изтиробларини бошидан кечираётган ошиқнинг ўтли нидолари бадиийлаштирилади:

*Ялкин бўлуп бардақи
Кўнглум анга боғлаю.
Қалдим аринг қатғуқа
Ишим узу йиғлаю.*

*Шоир айтади: севиклим сафарга кетди, менинг дилим унга боғланган эди. Худди ундан сўнг қайғуга ботгандек, унинг орқасидан тинимсиз йиғлайман*¹⁶.

Келтирилган икки иқтибоснинг дастлабкисида руҳий ҳолат тасвири образли тарзда, мантиқий изчилликка риоя этилган ҳолда тасвирланган. Ундаги “кўз ёшлари”, “кўл”, “ўрдак” сингари бадиий тимсоллар муайян эстетик вазиифани адо этишга йўналтирилган. Жумладан, “кўз ёшлар”ининг “кўл”га айланиши шеър қаҳрамони изтиробининг янада алангаланиб, бардош бериш имконияти озайганлигидан нишона беради. Албатта, бир байтда муболағанинг бу қадар тадрижий ривожлантирилиши ижодкордан муайян ижодий кўникма ва бадиий салоҳиятга эга бўлишни талаб этади. Айни чоқда бундай бадиий бўёқдор байтлар анча равнақ топган ижодий муҳит самараси саналади. Иккинчи шеърий парчада эса ўзига хос соддалик, самимият яққол кўзга ташланади. Шундай эса-да, олим бу шеърий парчага ишора сифатда “шоир айтади” жумласини қўллайди. Бу таъкид билан “Девон” муаллифи ушбу назмий иқтибос ёзма адабиётга тегишли бўлганини, олим яшаган

---

¹⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Мутталибов. Тошкент: «Фан», 1987. – Б.21.

¹⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. – Б. 324.

даврда ёки шунга яқин замонларда яратилганини назарда тутган бўлиши мумкин.

“Девону луғотит турк”дан ўрин олган уч юзга яқин шеърӣй парчанинг алоҳида китоб ҳолида чоп этилганлиги¹⁷ уларнинг мавзулар олами, етакчи ғояси билан яқиндан танишиш имконини яратди. Ушбу қадимий назм намуналарида туркий шеърӣятда кейинчалик кенг истифода этилган “ишқ”, “муҳаббат” сўзлари ўрнида “узик”, “ўзик”, баъзан “севуклук”; маъшуқа маъносида эса “севук” сўзлари қўлланганлиги кузатилади. Қуйида келтирилган шеърӣй сатрда анъанавӣй бадӣй тасвир воситасига айланган “ўзик ўти” (“ишқ ўти”) истиорали бирикмасининг учраши эътиборга моликдир:

Ўзик ўти тутунуб ўпка, юрак қағрулур.

“Севгилисини таърифлаб айтади: Қачон севги ўти ёнса, ундан юрак, ўпка ва унинг атрофидаги аъзолар куйиб қовурилади”¹⁸.

Юқоридаги мулоҳазаларга таяниб айтиш мумкинки, туркий шеърӣятда муҳаббат, вафо, садоқат, соғинч, ҳажр изтиробини сингари мавзуларда назм намуналарининг ижод этилиши араблар томонидан мусулмонлаштириш сиёсатининг амалга оширилмасиданоқ шаклланган ва муайян тараққиёт босқичини ўтаб, раванқ топган. Худди шундай фикрни инсон маънавий камолотига хизмат қилувчи панд-насихат руҳида битилган шеърлар хусусида ҳам айтиш мумкин. Қайд этилган мавзулар “Девону луғотит турк”дан маълум бўлишича, туркий назмнинг маснавий, мураббаъ, тўртлик сингари шеърӣй шаклларида алоҳида-алоҳида ҳолда яшаб келган. Уларда ҳам ошиқона, ҳам ахлоқий-таълимий моҳият касб этувчи бирор жанрнинг мавжудлиги кузатилмайди. Булардан ташқари, мумтоз ғазалиётда учраганидек, илоҳӣй ишқ бадӣй тасвири ёки илоҳӣй ва мажозӣй ишқнинг бир ўзанга солиб бадӣй талқин этилиши бу шеърӣй парчалар учун хос хусусият саналмайди.

¹⁷ “Девону луғотит турк”. Шеърлар. Тузувчилар Д.З.Ражабов, Ҳ.Х.Бердиев. — Тошкент: “Мухаррир”, 2010. — Б. 100.

¹⁸ “Девону луғотит турк”. Шеърлар. — Б. 53-54.

Мумтоз ва замонавий илмий манбаларда маълумот берилишича, ғазал араб адабиётида вужудга келган даврда ҳам юқорида айтиб ўтилган эстетик вазифани ўтамаган. Жоҳилият даври шоирлари серқуёш ўз ўлкалари табиати, чексиз саҳролари, доимий йўлдошлари бўлган от ва туялар ҳақида ёзишган. Алоҳида севги қўшиқлари жуда кам учраган. Муҳаббат мавзуси кўпинча қасиданинг насиб – асосий мақсадга киришмасдан бурунги табиат ёки ишқни мақташга қаратилган бош қисмида бадий ифодасини топган. Шунга кўра, кўпчилик шарқшунос олимлар ғазал қасидадан ажралиб чиққан, деган қарашни илгари суришади¹⁹. Адабиётшунос Р.Орзибеков Ханна ал-Фарухийнинг маълумотларига таяниб, ислом дини вужудга келгунга қадар ҳам арабларда ғазал шеърий шакли бўлганлиги ва бу жанр орқали шоирларнинг севги кечинмалари баён қилинганини маълум қилади. Шунингдек, исломгача яшаган араб шоирларидан Имрул Қайс (500-554) ижодида ғазал асосий ўрин эгаллаганини қайд этади. Энг муҳими, Р.Орзибеков Ханна ал-Фарухий ғазални хотин-қизлар, уларнинг қилиқ ва сифатлари, шоирнинг севгилисига бўлган муҳаббати ва у билан суҳбатлари куйланадиган лирик шеър деб ҳисоблаганини баён қилади²⁰. Умуман олганда, жоҳилият даври араб қасиданавислигида севги-муҳаббат мавзуси етакчи ғояни шеърхонга етказиш учун ёрдамчи унсур вазифасин ўтаган бўлса, VI-VII асрларда вужудга келган ғазал шакли бу мавзунинг асосий мақомини белгилаб берди. Шундай бўлишига қарамай, дастлабки шаклланиш босқичида ғазал мавзуси Фанна ал-Фарухийнинг мазкур жанрнинг ғоявий йўналишидан келиб чиқиб берган таърифи доирасида қолиб кетган кўринади.

Инсоният тарихидаги туб эврилишларга боис бўлиб, янгича маданий-маърифий ҳаёт тарзига асос солган ислом мафкураси араб шеъриятида мавжуд бўлган ғазал мавзусини ҳам тубдан ислоҳ қилинишини талаб этарди. Р.Орзибеков бу масалани озарбойжонлик олим М.Маҳмудовнинг “Хатиб Табризийнинг адабий-танқидий қарашлари” номли мақоласида билдирилган

¹⁹ Қаранг: Мирзоев М. Рудаки и развитие газели в X – XV вв. – Сталинобод.Таджикгосиздат, 1958. – С. 29-36.

²⁰ Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: “Фан”, 1976, – Б. 7-8.

фикрларга таяниб баён этади: “У даврда (VI-VII асрларда – Х.Э.), — деб ёзади, — М.Маҳмудов, — ғазал арабларда биз ҳозир тушунган маънода эмас эди. Бу жанр шоир ёқтириб қолган ҳар бир қизнинг гўзаллигини очик шаклда васф этмоққа хизмат қиларди. Ўзи тўғрисида ғазал ёзилган қиз халқ орасида машҳур бўлиб кетганлигидан, бу ҳол кейинчалик ёқимсиз натижаларга олиб келарди. Шунинг учун ҳам исломиятнинг илк давларида ғазал ёзиш таъқиб этиларди, ғазал ёзган шоирлар қаттиқ жазоланарди”²¹.

Қуръони карим ва Ҳадиси шариф исломиятнинг илк давлари ҳақида маълумот берувчи энг ишончли ва мўтабар манбадир. Шеър ва шоирлик ҳақидаги ояти карима ва пайғамбар ҳадисларини синчиклаб ўрганиб, илмий таҳлил этиш бу даврда айни масалага янги эътиқодий қарашлар нуқтаи назаридан қандай муносабатда бўлинганини ойдинлаштиришга имкон беради. Ушбу мўтабар манбаларга таяниб, асрлар давомида инсоннинг ҳистуйғуларига таъсир кўрсатиш орқали унинг маънавий камолотига хизмат қилган мумтоз адабиётдаги ишқ мавзусининг шаклланишида бу даврнинг ҳиссаси қандай бўлгани хусусида муайян тасаввур пайдо қилиш мумкин. *Бунинг учун қуйидаги икки жиҳатга эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади:*

1.Қуръоний оятларнинг шеърӣ услубда нозил қилинганлиги. Қуръони каримдаги бир қатор ояти карималарда бу илоҳӣ китобга иймон келтирмаган ҳамда Муҳаммад алайҳис-саломни ёлғончига чиқармоқчи бўлганларнинг даъволари пуч ва асоссиз эканлиги рад этиб бўлмас далиллар билан фош этилади. “Ват тур” сурасининг 29-30-оятларида ана шундай иймонсизларнинг бўҳтонларига эътибор қаратилади: “Бас, (эй Муҳаммад) сиз (инсонларга Қуръон оятлари билан) панд-насихат қилаверинг! Чунки сиз Парвардигорингизнинг неъмат марҳамати билан коҳин-фолбин ҳам, мажнун ҳам эмасдирсиз. Балки улар (мушриклар): “(Муҳаммад) бир шоирдир. Бизлар унга замон ва ҳодисот балолари (етиши)ни кутармиз», — дерлар?!”²²

²¹ Орзобеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. — Б. 8.

²² Қуръони карим. Изоҳли ўзбекча таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. — Тошкент: «Чўлпон», 2002, — Б. 505.

Аёнлашадики, мушриклар пайғамбаримизга азият етказиш учун у кишининг номини коҳин-фолбину мажнунга чиқаришга интилишган, Аллоҳнинг каломи бўлган Қуръони каримни шоир Муҳаммад томонидан ижод этилган китоб, дейишдан ҳам тонишмаган. Таъкидлаш лозимки, бундай даъволарнинг юзага келишида Қуръони карим оятларидаги шеъриятга хос бадий бўёқдорлик ҳам кенг имкон ҳозирлаган. Илоҳий китобдаги оятларнинг айримларини мусажжаъ бадий санъати билан зийнатланганлиги, баъзиларининг эса арузда нозил қилинганлиги киши диққатини ўзига жалб қилувчи оҳангдорликни ҳосил қилган. Шунингдек, Қуръони каримнинг, айниқса, пайғамбарлар ҳақидаги қиссаларида кўплаб бадий-тасвирий воситаларни учратиш мумкинлиги мушрикларга қабих ниятларини тилга келтириш учун қўл келади. Айни сабаблар юқорида номи келтирилган суранинг кейинги оятларида Аллоҳнинг қуйидаги каломи ўз ифодасини топишига боис бўлган: “Балки улар: (Муҳаммад Қуръонни) “ўз ичидан тўқиб олган”, — дерлар?! — Йўк, улар иймон келтирмаслар! У ҳолда агар ростгўй бўлсалар ўзлари ҳам ўша (Қуръон)га ўхшаш бир сўз — китоб келтирсинлар—чи?!”²³ Табиийки, илоҳий китобдагидек теран маъноли ва жозибадор асар яратиш шоирнинг қўлидан келадиган иш эмас. Бироқ юқорида таъкидланганидек, Қуръони каримда шеър ва шоирликни ёдга келтирувчи ўринлар жуда кўп учрайди. Улуғ шоир Алишер Навоий таъбири билан айтганда, назм эъжоз — мўъжизавий мақомда бўлмаганида, Тангри каломи бу услубда ўз ифодасини топмаган бўларди:

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,

Бўлмас эди тенгри каломида назм [7, 61].

2. *Ҳадисларда шеъриятга муносабат.* Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий қуръоний оятларга таяниб, шеъриятнинг эъжоз мақомида бўлганлигини эътироф этишини назарда тутадиган бўлсак, Муҳаммад алайҳис-саломнинг ҳам бундай санъат намунасига бефарқ қарамаганликлари равшанлашади. Саҳоба Убай ибн Каъбдан ривоят қилинган ҳадислардан

---

²³ Қуръони карим. — Б. 505.

бирида “Шеърда ҳикмат мавжуд”²⁴, — деб таъкидланганлиги фикримизнинг далилидир. Қуръони каримнинг “Бақара”, “Ол-и Имрон”, “Нисо”, “Моида”, “Наҳл”, “Ал-исро”, “Луқмон”, “Азҳоб», “Сод”, “Зухруф”, “Қамар”, “Жумъа” сингари сураларида “ҳикмат” сўзи қўлланилган бўлиб, унинг турли маъно-моҳият касб этганлиги илоҳий китоб таржимони А.Мансур томонидан изоҳланган. Ушбу изоҳлардан маълум бўлишича, “ҳикмат” сўзи “пайғамбарлик”, “ҳадис”, “фойдали билим” каби маъноларни ўзида мужассам этади. “Ҳикмат”нинг “ҳадис”, “пайғамбарлик” сингари маънолари, албатта, расулу набиларга тегишли. Айни чоқда Аллоҳнинг фойдали билими Ийсо ва Муҳаммад алайҳис-саломга ҳамда Луқмони ҳакимга инъом этилгани юқорида номлари келтирилган сураларнинг айримларида ўз ифодасини топган. Шунингдек, “Қуръони карим”да: *“У Ўзи истаган кишиларга ҳикмат (фойдали билим) беради. Кимга ҳикмат берилган бўлса, бас, муҳаққақки, унга яхшилик берилибди”*²⁵, — дея эътироф этилади. Ушбу ояти каримадаги нуқтаи назардан келиб чиқиб, “Шеърда ҳикмат мавжуд”лигини очиклайдиган бўлсак, ҳикматли шеърлар муаллифлари ҳам Аллоҳнинг фойдали билимига лойиқ кўрилган ориф ижодкорлар бўлганлиги аёнлашади.

Ҳадисларда Муҳаммад алайҳис-саломнинг саҳобаларга шеър, худоъ (туякашлар қўшиғи) айтишларига рухсат берганликлари, уларни тинглаганликлари, ўрни келганда ўзлари ҳам шеър айтганликлари баён қилинади. Табиийки, бундай давраларда айтилган шеърларда “ҳикмат мавжуд”лиги тамойилига қатъий ривоя этилган. Ҳадислардан бирида ҳикоя қилинишича, Расулуллоҳ саҳобалар билан ҳамкорликда Хайбар томон йўл олганларида, ҳамсафарлардан бири Омир ибн ал-Акваъдан ражазда битилган шеърларидан бирини айтиб беришни сўрайди. Шунда Омир қуйидаги худоъни айта кетади:

Бўлмасанг сен ё Илоҳо, тўғри йўлни топмас эрдик,

Хайру эҳсон ҳам намозни ҳеч қачон билмас эрдик.

²⁴ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), IV том. — Тошкент: Қомусларбош таҳририяти, 1997, — Б. 121.

²⁵ Қуръони карим, — Б. 41.

*Айбимизни мағфират айлаб азобингдин нажот бергил,
Адаштирмай тўғри йўлдан бизга доим сабот бергил.
Пулсиротда қоқинтирма, висолингни кўрайлик биз,
Қалбимизга ишонч солгил, хоотири жамъ бўлайлик биз.
Ҳозир у нозир эрурмиз қилсалар гар бизни даъват,
Чунки даъват соҳибида бизда бордур ишонч, албат.*

Расуллулоҳ бу туябоннинг кимлигини сўраб аниқлагандан сўнг: “Унга Аллоҳ таолонинг марҳамати бўлсин!”²⁶ — деган эканлар. Парвардигор ва унинг расулига сидқий ишонч руҳида битилган бу шеърда муаллиф ва унинг ҳаммаслаклари инсоннинг маънавий камолотига даъват этувчи тўғри йўлни топганликлари, унга эътиқод қилганлари ўз ифодасини топган. Шу боис Омир ибн ал-Акваъ бу йўлдан адашишни истамаслигини баён этиб, Аллоҳга муножот қилади, Унинг висолидан умидворлигини бадий ифодалайди. Худди шундай шукроналик руҳида арузнинг ражаз вазнида битилган Абдуллоҳ ибн Руҳобанинг қуйидаги шеъри Муҳаммад (с.а.в.)га ниҳоятда маъқул бўлган. У киши Хандақ куни тупроқ ташиётиб, бу шеърни баланд овоз билан ўқиганлар:

*Ҳидоят топмас эрдик, қилмасанг сен ҳидоятлар,
Қилмас эрдик хайру эҳсон, қилмас эрдик ибодатлар.
Улугворлик ато этгил мудом бизга, Худовандим,
Рўбарў келганда душман бизга бахш эт матонатлар.
Адоват бирла бизга неча бор зулм қилди куффор,
Фитна истар бўлса, ўзни айладик биз ҳимоятлар*²⁷.

Айнан Хандақ куни ҳақида ҳикоя қилувчи ҳадисларда шеъриятга кўпроқ мурожаат этилганлиги кузатилади. Анас (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадис фикримизнинг далилидир:

“Хандақ куни ансорлар бундай деб байт ўқишди:

“Қилиб байъат Муҳаммадга деганмиз:

²⁶ Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), IV том, — Б. 121.

²⁷ Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), II том, — Б. 543.

Жиход айлағаймиз токи тирикмиз!”

Жаноб Расулуллоҳ уларга жавобан бундай деб байт ўқидилар:

“Охиратдин йўқ эрур ўзга ҳаёт ҳеч, мутлақо,

Барча ансор, хижрат аҳлин қил мукаррам, Раббано!”²⁸

Ўзига хос мушоира тарзида айтилган ушбу байтлар исломиятнинг илк даврида ҳам шеърятга илиқ муносабат бўлганини далиллайди. Ҳадисларда пайғамбаримизнинг Саъд ибн Хавла Маккада вафот этганида марсия айтганликлари,²⁹ масжид қурилиши вақтида одамлар билан ғишт ташиётиб,³⁰ шунингдек, Уҳуд жангида қони оқаётган бармоқларига қарата шеър ўқиганликлари,³¹ ҳатто масжидда шеър айтишга рухсат берганлари³² ҳикоя қилинадики, буларнинг барчаси фикримизни қувватлантиради.

Адабиётшунос М.Маҳмудовнинг исломиятнинг илк даврида ғазал ёзиш тақиқлангани ҳақидаги мулоҳазаларидан диққатни ўзига тортувчи асосий жиҳат - бу шеърини шаклда шоир ёқтириб қолган, ўзига замондош бўлиб яшаб келаётган муайян бир қизнинг васф этилишидир. Исломий манбаларда “Ҳужжат ул ислом” деб улуғланган буюк олим Имом Ғаззолий (1058-1111) “Иҳёи улумиддин” асарининг “Китобу адаб ас-само вал-важд” бўлимида ҳам ҳадислар асосида пайғамбаримиз яшаган даврдаги араб шеърятини ҳамда унга Аллоҳ расули ва саҳобаларнинг муносабатлари хусусида жуда муҳим мулоҳазалар баён этилган³³. Имом Ғаззолий ҳадислардаги маълумотлар нуқтаи назаридан мусулмонлар учун қандай шеър мувоҳ (диний қоида юзасидан рухсат этилган иш бўлиб), қайси бири ҳаром қилинганлигини ҳам ойдинлаштирилади. Ушбу мўътабар манбадаги муаллифнинг теран таҳлиллари асосида баён этилган қуйидаги фикрлари диққатга сазовордир: “Агар шеърда хиёнатдан, фоҳишаликдан, ҳажвдан ёки Аллоҳга ва Ҳазрат пайғамбарга, ёхуд саҳобаи киромга қилинган бўҳтондан бирор нарса, — жумладан, рофизийлар асҳоби киром ва бошқа инсонларни ёмонлаш учун

²⁸ Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), II том, — Б. 542.

²⁹ Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), I том, — Б. 151.

³⁰ Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), II том, — Б. 582.

³¹ Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), II том, — Б. 231.

³² Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), I том, — Б. 137.

³³ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercume Ali Arslan. 3.cild. Istanbul. Arslan yayinlari, sanasiz. — S. 409-487.

шундай тартиботларга киришганлар, бор бўлса, бундай бир шеърни тинглаш харомдир. Ўқийдиган хоҳ куй билан, хоҳ куйсиз ўқисин. Шунингдек, маълум бир аёлнинг васфини ифода этган шеър ҳам харомдир. Зеро, эркаклар хузурида хотиннинг васфини тасвир этиш жоиз эмасдир. Кофирлар ва бидъатчиларни ҳажв остига олган шеър эса мубоҳ саналган. Зеро, Ҳазрат пайғамбарнинг шоири Ҳасан б. Собит Аллоҳ расулини мудофаа қилувчи ва кофирларни эса аччиқ кулги остига олувчи шеърлар ёзган”³⁴. Хиёнат, фоҳишалик ва бўҳтон мазмунидаги, шунингдек, маълум бир аёлнинг васфини ифода этувчи шеърларнинг урчиб кетиши ва маданий ҳаётнинг разолат ботқоғига айланишининг олдини олиш мақсадида Қуръони каримнинг “Шуаро” сурасидаги қуйидаги оятлар нозил бўлган кўринади: “Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. Уларнинг (сўз водийларидан) ҳар водийга дайдишларини (яъни ўзларига ёқиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми?!”³⁵

Илоҳий китобда нозил қилинган ушбу оятлар ислом оламида ижод билан шуғулланишни тақиқламаган. Ўша оятларнинг пайғамбаримиз томонидан қилинган тафсирлари билан алоқадор ҳадислар шундай хулоса чиқаришга асос бўлади. Қуръони карим таржимони Алоуддин Мансур юқоридаги оятларни изоҳларкан, булар барча замонлардаги Аллоҳдан кўркмайдиган, ҳокимият — сиёсат ўзгариши билан ёзаётган мавзулари, қаҳрамонлари ҳам ўзгариб кетаверадиган, ўзгаларга тўғрилиқ, эзгулик ҳақида лоф уриб, ўзлари нопок йўллардан юрадиган маддоҳ қаламкашлар ва ўзларининг бор илҳом-истеъдодини маъшуқаларнинг таъриф-тавсифларига сарф қиладиган назмбозларга қаратилганини маълум қилади. Фикр тасдиғи сифатида таржимон қуйидаги ҳадисни келтиради: “Саҳобалардан бўлган бир шоир келиб пайғамбар алайҳис-саломга Аллоҳ таоло шоирлар ҳақида айтган бу сўзлардан кейин бизнинг ҳолимиз не кечади, — деганида Ҳазрат шундай

³⁴ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din, — S. 436.

³⁵ Қуръони карим. Изоҳли ўзбекча таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. — Тошкент: “Чўлпон”, 2002. — Б. 340.

жавоб берганлар: “Мўмин киши ҳам тиғи билан, ҳам тили (яъни қалами) билан Аллоҳ йўлида жиҳод қилур. Яратган Эгамнинг номига қасамки, сиз отадиган ўқнинг тиғи ўткирроқдир”.³⁶

Мазкур ҳадиси шарифда Аллоҳга иймон-этиқоди бут бўлган шоир ҳақсеварлик ғоялари билан ижод қилишга даъват этилади. Унинг қаламида сайқал топиб, Аллоҳнинг буюклиги ва яратувчанлик хусусияти улуғланган ҳамда муаллифнинг Ҳаққа чексиз севгиси ифода этилган шеърлар кофирлар ва бидъатчиларга ўткир тиғли ўқ каби таъсир этиши ҳақиқат эканлиги маълум қилинган. “Шуаро” сурасининг юқоридаги оятлари нозил бўлганида кофирларнинг шоирлари назарда тутилганлиги, бу оятлар шеърнинг ҳаром бўлишига далолат қилмаслиги Имом Ғаззолий томонидан ҳам эътироф этилади.³⁷

Имом Ғаззолий самонинг мубоҳ бўлишига далиллар келтираркан, табиат ва ишқни мақташга қаратилган насибларнинг тингланиши ҳақида ҳам фикр юритади. Шу ўринда самоъ ва унинг келиб чиқиши тарихи ҳамда олим назарда тутган насибнинг моҳиятини бир оз ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

“Самоъ” сўзи арабча бўлиб, эшитиш маъносини англатади. Тасаввуфда бу сўз зикр ва зикрга оид нарсаларни эшитишга нисбатан қўлланилади. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Тасаввуф ҳақида тасаввур” номли китобида самонинг вужудга келиши тарихи, тасаввуфнинг кейинги тараққиётида турли омилларга кўра, самода зикрни рақс тушиб ижро этиш, мусиқа жўрлигида амалга ошириш, ёш болаларни гўзал кийимлар кийгизиб ўртага ўтқазиш асосида бажариш сингари одатлар пайдо бўлишининг сабаблари хусусида фикр юритади. Олим Юсуф Саъид Ҳаввонинг “Тарбиятунар руҳия” асарига таяниб, Муҳаммад алаҳис-салом ҳаётликлари даврида ҳадаа (шеърни хиргойи қилиб ўқиш) давралари мавжуд бўлганини эътироф этади. Маълумотларга кўра, ҳадада Муҳаммад алаҳис-салом ҳам иштирок этганлар. Шеърларнинг баъзилари оҳанг билан айтилган.

³⁶ Қуръони карим, – Б. 340.

³⁷ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercüme Ali Arslan. 3.cild. -Istanbul. Arslan yayinlari, sanasiz, sah 442.

Баъзиларини қизлар, айримларини эса эркаклар иш ва юриш давомида хиргойи қилганлар. Саҳобаларнинг доимий бўлмаса ҳам асосан дам олиш, хурсандчилик пайтлари ва тўй муносабати билан ўтказган самолари Қуръони карим, шеър ўқиш ва шеърни ифодали айтиш билан амалга оширилган.³⁸

Бу анъана кейинчалик, юқорида эътироф этилганидек, турли кўринишларда намоён бўла бошлаган. Турк олими Закария Китобчининг илк турк саҳоба, тобеин ва табеа тобеинлар ҳақида маълумот берувчи асарида айтилиши анъананинг айрим намуналари хусусида баҳс этилади. Олим ушбу тадқиқотида мазкур силсилага мансуб кўплаб шоирлар билан алоқадор кизиқарли маълумотлар ва уларнинг ғазалларидан намуналар келтиради. Жумладан, муаллиф асли фарғоналик бўлиб, Қутайба бин Муслим юришлари даврида (706-716) ота-онаси билан биргаликда тахминан 712 йилда Басрага келиб қолган Ҳолефул Аҳмар (Ҳолеф б. Ҳайён Абу Мухриз ал-Фарғоний (тахминан 93/711–173/769) номли тобеин хусусидаги мулоҳазаларини баён этганда, унинг араб тилининг ўзига хос хусусиятлари, сўзларининг маъно қирраларини теран билганлиги, буюк шоир ва кучли хотира соҳиби бўлганлигини баён қилади. Айтиш чокда Ҳолефул Аҳмар жоҳилият даври ва замондошлари шеърларининг фазилатларини ниҳоятда яхши тушунибгина қолмасдан, у бутун истеъдодини шеърга янги мазмун беришга қаратади. Бу – само усули эди. Закария Китобчи Қуръон ва ҳадиснинг бир қисм мубҳам (яширин, ноаниқ) сўзларининг тушунилишида қўлланган “Шавоҳид” (“Гувоҳлар, ҳужжатлар”) сифатида таъбир этилган байтлар мана шу усул билан тўпланганлигини таъкидлайди³⁹.

Имом Ғаззолий насибни аёллар ёноқларининг, сақоқларининг васфларини, бўю бастининг гўзаллигини ва уларнинг бошқа таърифлари қоришиқ ифодаланган шеър деб ҳисоблайди. Бу таъриф бир жиҳатдан, маълум маънода, ғазалнинг мавзусини хотирга келтиришини инобатга олсак,

³⁸ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. — Тасаввуф ҳақида тасаввур. -Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004. — Б. 232.

³⁹ Kitabci Z. Saadet asrinde türkler, ilk türk sahabe, tabii ve tebea tabiileri. — Konya, 1993. — S. 104-110.

ғазалнинг насибдан келиб чиққани билан боғлиқ қарашлар ҳақиқатга яқин эканлиги ойдинлашади. Имом Ғаззолий бундай бир шеърнинг ўқилишини ўйлаб кўриш лозимлигини таъкидлаб, қуйидагиларни баён қилади: “Соғлом фатвога кўра, бу шеърни ўқиш хоҳ мусиқа билан, хоҳ мусикасиз бўлсин, харом эмасдир. Тинглайдиган киши бу васфлар асосида маълум бир аёлни назарда тутмаслиги лозим. Агар бу васфлар таъсирида маълум бир аёлни назарда тутиш керак бўлса, ўзига ҳалол бўлган хотинини ёки жориясини назарда тутиши лозим. Агар бу васфлар тингловчининг хаёлига бегона бир аёлни келтирса, бунинг учун тингловчининг ўзи гуноҳкор бўлади. У ўз фикрини ўша аёлга йўналтиргани боис хаёли машғул бўлди. Шундай хусусият соҳиби бўлган киши учун энг маъқули мусиқа тинглашдан тамомила сақланишдир. Агар тингловчи қалбида ишқ ҳоким бўлса, ҳар тинглаганида унга йўналиши лозим. Мусиқа хоҳ тингловчига уйғун лафзларда бўлсин, хоҳ бўлмасин. Зеро, ҳеч бир лафз йўқдирки, уни турли маъноларга йўналтириш мумкин бўлмасин! Шу туфайли тингловчи қалбида Аллоҳ севгиси ғолиб келади, у шеърда ифодаланган зулфлардан, масалан, куфр зулматини ёдга олар, ёноғининг порлоқлиги билан иймон нурини, висолнинг зикри билан Аллоҳнинг жамолини, висол руҳини ташвиқ этган чолғучининг зикри билан Аллоҳ билан доимий унсиятни ташвиқ этган дунёнинг маъноларини ва офатларини хотирлаши лозим”.⁴⁰ Кўринадикки, бундай давраларда иштирок этиш учун маълум бир тайёргарлик талаб этилади. Шу боис тингловчининг жуда ёш бўлиши ёки қалбида Аллоҳ севгиси ғолиб келмаган авомга мансублиги унинг самога иштирок этишига тўсқинлик қилади.

Кузатишлардан аён бўладики, туркий шеърят учун ҳам ғоятда қадимий бўлган ишқ мавзуси Қуръони карим, Ҳадиси шариф сингари мўътабар манбалардаги инсоннинг маънавий камолоти билан боғлиқ умумбашарий ғоялардан руҳ олиб, ирфоний моҳият касб этди. Ишқнинг шеърят учун энг муҳим эстетик талаб саналган рамзий моҳият касб этишида

⁴⁰ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercüme Ali Arslan. 3.cild. — Istanbul. Arslan yayinlari, sanasiz. — S. 436.

шу муқаддас манбалардаги айни фазилатлар ва самолардаги рамзийлик ўз таъсирини кўрсатди.

1.2. Ишқнинг ирфоний моҳият касб эттирувчи таянч омиллари

“Ишқ” сўзининг луғавий ва истилоҳий маънолари ҳақида маълумот берувчи диний ва тасаввуфий манбалардаги айрим қайдлар Шарқ мумтоз адабиётининг бу етакчи мавзуси бевосита Қуръони карим, ҳадислар ва йирик мутасаввифларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббат ҳамда инсон маънавий камолоти ҳақида билдирган фикрлари асосида вужудга келганига ишора қилади. Аҳамияти ниҳоятда қимматли бўлган ушбу ишораларни илмий тадқиқ этиш ишқнинг ирфоний моҳият касб эттирувчи таянч омилларини аниқлаш имконини яратади. Таъкидлаш лозимки, Қуръони каримда ишқ калимаси учрамаса ҳам, тасаввуфий манбаларда ушбу илоҳий китобнинг баъзи сураларида Аллоҳ ва инсон орасидаги муҳаббатга далолат қилувчи оятларнинг мавжудлиги ҳақида сўз юритилади. Жумладан, Маҳмуд Саъдиддин Билгинар “Аллоҳ ва инсон” номли китобида тасаввуф аҳлининг эътиборида бўлган ана шундай ояту ҳадислар ҳамда уларнинг муҳим ирфоний хусусиятлари баҳс этади. Олим “Бақара” сурасининг 165-оятида ишқ сўзи ўрнида нозил бўлган Аллоҳ каломи мавжудлигига диққатни қаратиб, уни қуйидагича изоҳлайди: *“Валлазина аману ашаду хуббан лиллоҳ”* (*“Иймон келтирганларнинг Аллоҳ учун севгиси энг шиддатли севгидир”*), — дейилади. Бу оятда ишқ ифода этилган, зеро, ишқ севгининг шиддатли бўлиш шаклидир”⁴¹. Таниқли таржимон Алоуддин Мансур юқоридаги илоҳий жумлани: *“Иймонли кишиларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббатлари қаттиқроқдир”*⁴², — тарзида ўзбекчалаштиради. Абдулазиз Мансур: *“Иймон келтирганларнинг Аллоҳга бўлган севгилари (уларникидан) кучлироқдир”*⁴³, ҳолида ўша илоҳий жумлани ўзбекчага уйғунлаштирган. “Исломий

⁴¹Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. — Istanbul, 1991. — S. 67-68.

⁴² Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Тошкент: “Чўлпон”, 1992. — Б.24.

⁴³ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур). — Тошкент, 2004. — Б. 25.

истилоҳлар луғати”да ишқнинг “севги”, “савдо”, “муҳаббат”, “алоқа” каби сўзлар билан маънодошлиги ҳамда ишқ “севгининг юксалиши”, “муҳаббатнинг ифроди”, “юқори даражага етган севги” сингари истилоҳий маъноларда қўлланиши кайд этилади.⁴⁴ Мазкур луғатдаги маълумотлар ҳар учала таржимада ҳам иймонли кишининг Аллоҳга бўлган муҳаббати шиддатли бўлиб боради, кучаяди; иймон-эътиқод мўминни Аллоҳга каттиқроқ боғлайди, деган маъно ўз ифодасини топганига қаноат ҳосил қилдиради.

Ишқ муҳаббатнинг ифроди эканлиги Иброҳим Ҳаққи Бурсавий томонидан Шайх Нажмиддин Кубронинг “Тариқи шуттор” хусусидаги фикрларига ёзилган шарҳларида ҳам образли тарзда ўз ифодасини топган. Шарҳлар муаллифи тариқи ахёр ва тариқи абрордан тариқи шуттор муҳаббатнинг ифроди бўлган ишққа йўналгани билан муҳим тафовут ҳосил қилишига эътибор қаратади: *“Бу йўл муҳаббат аҳлидан ғайратли, елиб-югурувчи ва узлуксиз ҳаракатда бўлганларнинг равишидир. Улар қариялар, хасталар ёхуд танбалларга ўхшаб ўтроқ бўлмайдилар. Ва бу муҳаббат зуҳднинг муқобилидир. У Ҳаққа бўлган жазбани ифодалайди. Муҳаббатнинг шиддатию қуввати ортиши билан ишқ майдонга келади. Муҳаббат нурдир, ишқ эса нор (оташ)дир. Бу оташ Аллоҳдан ўзга борлиқларни ва уларга бўлган майлларни ёқиб йўқ этади*⁴⁵.

Муқоясавий мушоҳадалардан таркиб топган юқоридаги иқтибосда ишқнинг энг муҳим жиҳатлари муайянлаштирилган. Булар: муҳаббат зуҳднинг муқобили эканлиги, муҳаббат аҳлидан (зоҳидлар назарда тутилади) ишқ йўлини тутган ошиқлар ғайратли, елиб-югурувчи, узлуксиз ҳаракатда бўлишни одат қилганликлари билан устун туриши, муҳаббатнинг шиддатию қуввати ортиши билан ишқ майдонга келиши, зуҳду ибодат Аллоҳдан бошқа борлиқлардан юз ўгиртирса, ишқ солиқ юзини Аллоҳга қаратишидир. Кўринадики, ибодат ва солиҳ амаллар инсон нафсини жиловлайди, унинг кўнглини ойдинлаштиради. Мана шундай риёзатларнинг ҳосиласи бўлган

⁴⁴ Hasan Altay. İslami terimler sözlüğü. — Ankara: İşaret yayınları, 1995. — S. 42.

⁴⁵ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. — Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004. — Б. 45-46.

ишқ эса солиқни Аллоҳга яқинлаштиради. Шунингдек, муҳаббатнинг шиддатию қуввати ортиши билан ишқ майдонга келиши эътироф этилганига диққатни қаратсак, “Бақара” сурасидан келтирилган юқоридаги оятда ишқ назарда тутилганлиги аёнлашади.

Ишқнинг ирфоний моҳият касб эттирувчи таянч омили, айтиш мумкинки, унинг Аллоҳ тарафидан Муҳаммад (с.а.в.) нинг Ҳиро тоғида тоат-ибодат билан машғул бўлганларига нисбат берилишидир. Манбаларда қайд этилишича, Жаноби Расулуллоҳ тонг шафақи янглиғ нурафшон тушларнигина кўрардилар. Кейин у зот ёлғизликни хушламайдиган бўлиб қолдилар. Ҳиро тоғига бориб бир неча кун ибодат билан машғул бўлдилар. Ибодатдан кейин оилаларига қайтардилар-да, Хадича онамиздан егулик олиб, яна ғорга борардилар.⁴⁶ Имом Ғаззолий Муҳаммад алайҳис-саломнинг айни ҳолатдаги чинакам ошиқлигига ишора қилиб, қуйидагиларни ёзади: *“Аллоҳга иймон келтирган киши, шубҳасиз, Аллоҳни севади. Эътиқоди ортган сари севгиси ҳам ўшанга нисбатан кучаяди, қалбдаги севги юксалганида, унга ишқ номи берилади. Зеро, ишқнинг маъноси ифрод даражада қувватли бир севги демакдир. Мана шу сирга биноан араблар Ҳазрат пайғамбарнинг пайғамбарликдан аввал Ҳиро тоғида узлатда чекиниб ибодат билан машғул бўлганликларини кўрган вақтда “Муҳаммад раббига ошиқ бўлибди”, — дейишган”*⁴⁷.

Аёнлашадики, “шиддатли севги”, “муҳаббат ифроди” сўфийлар талқинида ишқдир. Ишқнинг иймонли кишиларгагина хослиги “Бақара” сурасининг юқоридаги оятида аниқ ифодаланган. Кўринадики, мутасаввифларга хос илоҳий ишқ тушунчаси Қуръони карим воситасида шаклланган. Имом Ғаззолийнинг ишқ ҳақидаги мулоҳазалари эса сўфийлар ҳар жиҳатдан Аллоҳ расулига эргашиб, пайғамбар (с.а.в.)га хос ошиқликни саодат деб билганликларидан дарак беради.

⁴⁶ Кўнрапа З. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. Биринчи китоб. Мака даври. —Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1995. — Б. 78-79.

⁴⁷ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercüme Ali Arslan. 3.cild. — Istanbul. Arslan yayınları, sanasiz. — S. 436.

Пайғамбаримизнинг ғайб сирларидан огоҳ бўлишга интилган қалб амри билан Ҳиро тоғида узоқ вақтгача тафаккурга чўмишлари,⁴⁸ ойлар давомида Аллоҳнинг мушоҳадаси билан мулоқабага берилишлари — чинакам Ҳақ ошиғига хос фазилат. Мумтоз адабиётда бадий талқин этилган ошиқнинг руҳий ҳолатига эътибор қаратсак, унинг риёзату изтироблари, машуқа висоли мушоҳадасига берилиб тафаккур оламига ғарқ бўлиши, кўнглини севиқлининг мулоқабаси билан банд этиши кузатилади. Буларнинг барида пайғамбаримиз ҳаёт тарзларига уйғунлашишга интилиш мавжудлиги намоён бўлади.

Тасаввуфий таълимотга кўра, Ҳақ ва банда орасидаги муҳаббат икки тарафлама бўлиши, борлик, ундаги ашёлар, тирик мавжудоту инсон — буларнинг барчаси Мутлоқ руҳнинг муҳаббати туфайли вужудга келганлиги эътироф этилади. Навоий айни нуқтаи назарга таяниб, ишқнинг ниҳоятда қадимийлигини қуйидагича бадий ифода этади:

Ғариб қисса эрур ишқим, туганмади ҳеч,

Агарчи бўлгали олам биноси айтиладур [3, 167].

Ушбу байт ишқнинг “олам биноси” билан биргаликда эгизак ҳолда вужудга келганига ишора қилади. “Олам биноси” бунёдкори Аллоҳ экан, ишқ ҳам Унинг ҳосиласидир. Мантиқий тафаккур ишқдаги ирфоний моҳиятни олам ибтидосига бориб тақалишини тасдиқлайди. Улуғ мутасаввифларнинг қарашларига кўра, дунё Ҳақ жамоли тажаллий этган кўзгу экан, инсон Аллоҳ муҳаббатининг меваси сифатида эъзозланади. Қуйидаги қудсий ҳадисда “*Лавлака лавлака лама ҳалактул афлок*” (“*Эй инсон, сен бўлмасайдинг, оламларни яратмасдим*”)⁴⁹, — дея таъкидланиши фикримизни қувватлантиради. Унда инсон ҳар жиҳатдан шундай севгига лойиқ эканлиги ифода этилган. У ўз хилқати тузилиши билан илоҳий хусусиятларни акс эттирган тимсолдир, шу боис инсон қалби нури Раҳмон масканига

---

⁴⁸Кўнрапа З. Пайғамбаримиз ва ашарай мубашшара. Биринчи китоб. Мака даври. — Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1995. — Б. 77.

⁴⁹ Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. — Istanbul, 1991. — S. 80.

айланади⁵⁰. Тасаввуф аҳли бундай илоҳий маърифатни эгаллашга ақлий-тафаккурий билимлар эмас, балки ички яширин туйғулар асосида басират кўзининг очилиши, яъни муҳаббат орқали етиш мумкин, деб ҳисоблайдилар. Шунга кўра, баъзи оятларда Аллоҳ бандасини муҳаббатга даъват этганлиги пайғамбаримиз ҳадислари орқали ойдинлаштирилади. “Ваз-зориёт” сурасидаги 56-оят ана шундай оятлар сирасига мансубдир. Унда: *“Ва ма халақтул жинне ва инсе илла лияъбудун”* (*“Жин ва инсонларни менга ибодат этсинлар деб яратди”*), – дейилади. Ибни Аббос (р.а.) бу оят нозил бўлганида, Расулуллоҳдан ибодат нима эканлигини сўрайди. Шунда Ҳазрат пайғамбар Ҳақ таоло мен жин ва инсонларни мени тавҳид этиш, мени билишлари учун яратдим, деганда ибодатни назарда тутганини эътироф этадилар.⁵¹ Мутасаввифлар назарида, Ҳақ таоло ушбу оят билан ошиқларни ишққа даъват этаётир. Зеро, тавҳид ошиқнинг Ҳақни топиши ва Ҳаққа фоний бўлишидир. Инсон мана шу ҳақиқатни англасагина Ҳаққа етади ва доимий хузурга қовушади. Бунинг учун инсон “Моида» сурасининг 54-оятида таъкидланганидек: *“Юҳиббиҳум ва юҳиббинаҳу”* (*“Аллоҳни севганларни Аллоҳ ҳам севар”*)⁵² мақомида бўлиши лозим. Юқоридаги оят ва ҳадислар олам Аллоҳ ишқи ҳосиласи эканлигини тасдиқлаш билан бирга Муҳаммад алайҳис-салом мусулмон минтақасида ана шундай фалсафий қараш кашфиётчиси бўлганлигини далиллайди. Расулуллоҳнинг ҳаётий фаолиятлари ҳақида маълумот берувчи манбалар эса пайғамбаримиз амалда “Моида” сурасида келтирилган оятда кўзда тутилган мақомда бўлганларини тасдиқлайди.

Бадр жангида мусулмонларнинг асосан ёшлар ва қариялардан ташкил топган, аммо эътиқодида ниҳоятда содиқ 305 кишилик қўшини ўзидан уч баробар кўп бўлган мушриклар устидан ғалаба қозонади.⁵³ Шу муносабат билан “Анфол” сурасидаги қуйидаги оят нозил қилинган: *“Эй Муҳаммад,*

⁵⁰ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – Б. 50.

⁵¹ Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. – Istanbul, 1991. – S. 68.

⁵² Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. sah. 68.

⁵³ Қаранг: Кўнрапа З. Ҳазрати пайғамбаримиз ва ислом. Иккинчи китоб. Мадина даври. – Тошкент: ‘Мовароуннахр’, 1996. – Б.21-29.

уларнинг юзига қўлингиздаги бир сиқим тупроқни отган пайтингизда сиз отмадингиз, балки Аллоҳ отди”.⁵⁴ Ривоятларга кўра, пайғамбар алайҳис-салом бу жангда қўлларига бир сиқим тупроқ олиб: “Юзлари қаро бўлсин!”, – деб душман тарафга отганларида, кўзига тупроқ кирмаган бирор мушрик қолмаган экан. Билгинарнинг фикрича, мутасаввифларга кўра, бу оятда Аллоҳнинг изни билан тирилиш, ўлдириш, узоқдан кўриш ҳамда эшитиш каби илоҳий сифатларга мазҳар бўлган инсоннинг башарий сифатлардан халос бўлгани ўз ифодасини топган. Бунинг учун Аллоҳни севган инсонни Аллоҳ ҳам севиши асос вазифани ўтайди. Олим мулоҳазаларини қуйидаги қудсий ҳадисга таяниб далиллайди: “Бандам менга ўзига фарз қилинган ибодат ва яхшиликлари билан яқинлашар. Шунда уни севаман ва севган вақтимда бандамнинг қулоқларидаги эшитиш, кўзларидаги кўриш, қўлларидаги тутиш, оёқларидаги юриш кучи меникидир. Агар хоҳласа, шу кучни унга бераман ва менга сизинса, уни муҳофаза қиламан”⁵⁵. Ишқ мавзуининг муҳим жиҳати бўлган ошиқнинг маъшуқасига фоний бўлиши учун ҳам пайғамбар алайҳис-саломнинг ҳадислари ва Ҳақ ризолиги йўлида олиб борган фаолиятлари асос вазифасини ўтагани юқоридаги мисоллардан кўзга яққол ташланади. Ошиқ руҳияти билан Расулуллоҳнинг “Анфол” сурасидаги оятлардан бирида ифодаланган ҳолларидаги ўзаро уйғунлик ана шундай хулосага келишни тақозо қилади.

“Мен макорим ул-ахлоқни (гўзал ахлоқни) мукаммаллаштириши учун юборилдим”⁵⁶ – ҳадисида ифодаланганидек, Пайғамбар (с.а.в.) ҳаётда нажиб ахлоқ соҳиби ҳамда юксак инсоний фазилатлар эгаси эдилар. Маънавий оламларининг фақат ўрнатилган бўларли даражада комиллик касб этгани саҳобалар ва мутасаввифларнинг шундай қиёссиз маънавий ҳаводан нафас олишга доимий интиқ этган, улар ҳар жиҳатдан Аллоҳ расулининг макорими ахлоқига нисбатан ўзларида бир яқинлик пайдо бўлишига уринишган. Бу эса ишқ мавзусининг шаклланишида яна бир муҳим омил бўлган. Энг аввало,

⁵⁴ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. – Тошкент: “Чўлпон”, 1992. – Б. 146.

⁵⁵ Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. – Istanbul, 1991. –S. 63.

⁵⁶ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercume Ali Arslan. 3.cild. – Istanbul. Arslan yayinlari, sanasiz, – S. 625.

Муҳаммад алайҳис-саломнинг фақрликни юксак қадрлаганлари, душманларига нисбатан ҳам ўта кечиримли бўлиб, саҳобаларидан баъзилари уларни жазолашни талаб этганида, *“Мен лаънатчи сифатида юборилмадим”*, – дея жавоб берганлари, Аллоҳ у зотнинг олдинги ва кейинги гуноҳларини мағфират этгани ҳолда шукр этувчи банда сифатида оёқлари шишгунга қадар ибодат билн машғул бўлганликлари кўнгилларининг *“Дард ўти кули бирла ишқ ойинафом эт”*[3, 214]ганидан нишонадир. Шунингдек, Расулуллоҳ иймон ва исломга кўра, нафс тазкиясига ўзгача маъно юклади. Буни “эҳсон» калимаси билан ифода этди. *“Эҳсон нима?”*, - деб сўраганларида, *“Эҳсон Аллоҳга Уни кўриб турганингдек ибодат этишидир. Зеро, сен Уни кўрмаётган бўлсанг-да, У сени кўради”*, - деган эди.⁵⁷ Бу ҳадис ошиқ кўнгли Руҳи Мутлақ мушоҳадаси билан нурланиб туришига боис бўлди.

Тасаввуфий манбаларда солиқнинг пайғамбар алайҳис-саломнинг гўзал ахлоқи билан сифатланиши тариқатдаги энг муҳим фазилати сифатида талқин этилади. Ҳадисларда бунга даъват этилиши мутасаввифлар учун асосий сарчашма вазифасини ўтаган. Жумладан, Имом Ғаззолийнинг “Мукошафат ул-қулуб” асарида *“Менинг ахлоқимга мослашмоқ, бу қиёмат куни Сирот кўпригида бир нурдир”*, ва Расулуллоҳнинг гўзал феъл-атворининг ўзига тадбиқ этишга уринмаган кишининг пайғамбар уммат сифатида тан олмасликлари мазмунидаги ҳадислар⁵⁸ келтирилади. Энг муҳими, “Мукошафат ул-қулуб”да *“Ким менинг ахлоқимни ихё этса (такрорласа, тикласа) мени севгани шудир. Ким мени севса қиёмат куни жаннатга мен билан биргадир”*⁵⁹ ҳадисига ҳам ўрин берилган. Улуғ мутасаввиф олим “Ихёи улумиддин” асарининг “Китобу риёзийтин нафс ва тазҳиябийл-ахлоқ” бўлимида айни мазмундаги ҳадисларга таяниб, шундай муҳим хулосани баён этади: *“Шу нуқтаи назардан Аллоҳ наздидаги инсонларнинг энг севимлиси гўзал ахлоқ билан Ҳазрат пайғамбарнинг йўлини*

⁵⁷ Osman Türer. Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi. – İstanbul: “Seha”. Senasiz. – S. 64-649.

⁵⁸ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб I. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2004. – Б. 43-44.

⁵⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат-ул қулуб I. – Б. 53.

ва изини танлаганлардир”⁶⁰. Бундай ҳадис ва буюк мутасаввифларнинг фикрлари мумтоз шоирларимиз қаламида сайқал топиб, ўзаро рухий яқинликни ифодаловчи пок, маънавий ишқнинг ўзаги сифатида намоён бўлади. Аввало таъкидлаш лозимки, маънавий ишқ мўминларнинг Аллоҳ учун бир-бирига маънавий муҳаббат қуйишлари эканлиги ҳам ҳадисларда ўз ифодасини топган. Улардан бирида пайғамбаримиз (с.а.в.) саҳобалардан Аллоҳнинг энг севган амали қайси эканлигини сўраганларида, улар турлича жавоб берганлари ҳикоя қилинади. Кимдир намоз ва закот, яна биров жиход дея мулоҳазаларини баён этади. Шунда пайғамбаримиз (с.а.в.): “Аллоҳнинг энг севган амали Аллоҳ учун севмоқ ва Аллоҳ учун нафрат туймоқ”, – дейдилар.⁶¹ Кўринадики, мўминларнинг бир-бирлари билан маънавий яқинликлари ибодату жиҳотдан ҳам Аллоҳ наздида қадрлироқдир. Бунинг моҳияти қуйидаги ҳадисда янада аниқроқ тарзда ўз ифодасини топган:

Ҳазрати Умар (р.а.) дан ҳикоя қилинади:

Аллоҳнинг расули шундай деганди:

Аллоҳнинг бандаларидан шундай кишилар борки, улар пайғамбарлар ва шаҳидларга мансуб бўлмасалар-да, қиёмат кунида Аллоҳ наздидаги юксак даражаларига кўра, пайғамбарлар ва шаҳидлар билан бирга бўладилар.

– Ё расулуллоҳ! Буларнинг ким эканлигини бизга айтсангиз.

– Улар ораларида қариндошлик ва олди-сотдиларида бир мол (робитаси) бўлмагани ҳолда, ёлғиз Аллоҳнинг ризоси учун бир-бирларини севган мўминлардир. Аллоҳга қасамки, уларнинг юзлари нур (ларидан келиб чиқиб пирил-пирил)дир. Ва улар нур (дан яратилган тахтлар) устидадирлар. (Қиёмат кунининг даҳшат берувчи қўрқинчлари ва аламлари ичида) инсонлар қўрққанлари замон, улар қўрқмайдилар. Инсонлар хафа бўлсалар ҳам, улар тушкунликка тушмайдилар.⁶²

Пайғамбаримиз ва саҳобалар ўртасида ҳам фақат Аллоҳ ризоси учун бир-бирларига нисбатан севги риштаси мавжуд эдики, айти ҳолат саҳобалар

⁶⁰ Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercüme Ali Arslan. 4.cild. – Istanbul. Arslan yayınları, sanasız. – S.117.

⁶¹ Ali Riza Demircan. Allah'in rasül'ünden hayat dastürleri. -Istanbul. Eyven yayınları, 1984. – S. 553.

⁶² Ali Riza Demircan. Allah'in rasül'ünden hayat dastürleri. sah. 554.

яшаш тарзида Расулуллоҳнинг маънавий олами қайсидир жиҳати билан зухур этиб туришига сабаб бўлди. Усмон Турарнинг “Асос йўналишларига кўра тасаввуф тарихи» номли китобидан ўрин олган буюк саҳобанинг юксак маънавий камолоти ҳақидаги лавҳалар фикримизнинг ёрқин далилидир⁶³. Чунончи, Абу бакр Сиддиқ жуда юмшоқ кўнгилли киши эди. Қуръон ўқиганида кўз ёшларини тўхтата олмасди. Шундай бўлишига қарамай, жанг вақтида бутун борлиғини лашкарига бағишлайдиган зоҳид сифатида намоён бўларди. Охират азобига учрашдан қўрқиш унинг руҳига жуда қаттиқ таъсир кўрсатганди. Шу боис: *“Кошки ҳайвонлар ейдиган бир ўт бўлсайдим-да, бу азоб таҳликасини, ҳисоб кунининг шиддатли қайғусини чекмасдим”*, – дерди. Ҳазрати Умар дунё неъматларига асло эътибор бермасди. *“Ер юзини тўлдирадиган олтинларим бўлса, Аллоҳ азобидан қутила олиш учун садақа сифатида берардим”*, – дерди.

Зухду тақвоси, нозик қалб соҳиби эканлиги билан машҳур бўлган Ҳазрати Усмоннинг қуйидаги фазилатлари унинг юксак маънавий мақомга муносиб кўрилишига боис бўлгани Ҳазрати Анасдан ҳикоя қилинган ҳадисда ўз ифодасини топган. Ундан маълум бўлишича, Ҳазрати Анас бир кун Ҳазрати Усмоннинг олдига кетаётиб, йўлда бир аёлни учратиб қолади. Аёлнинг гўзаллиги унинг ақлини ўғрилади. Мана шу ҳаёллар билан Ҳазрати Усмоннинг ёнига кирди. Ҳазрати Усмон: “Менинг хузуримга кўзингиздаги зино излари билан келяпсизми?”, – деди. Саросимага тушган Ҳазрати Анас: “Аллоҳнинг расулидан кейин ҳам ваҳий келяптими?” – деб сўради. Ҳазрати Усмон эса: “Йўқ, бу бир табсира, бурҳон ва тўғри фаросатдир”, – дея жавоб берди. Албатта, нафси амморанинг турли кўринишларига нисбатан саҳобалардаги пайғамбар алайҳис-салом ҳолларига уйғун ҳаёт тарзининг кузатилиши ўзаро руҳий яқинлик самараси бўлган маънавий ишқ нишонасидир. Айниқса, зоҳирий ва ботиний илм Ҳазрати Алида ўз тажассумини топганлиги⁶⁴ ушбу фикрни янада қувватлантиради. Ана шундай

⁶³ Osman Türer. Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi. -Istanbul: “Seha”. Senasiz. – S. 70-74.

⁶⁴ Osman Türer. Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi. – S. 71.

маънавий ишқнинг бадий талқини Алишер Навоийнинг наът ғазалларидан бирида қуйидагича бадийлаштирилган:

Сенинг ишқинг Навоийга икки олам аро бастур,

Ҳабибуллоҳга ошиқлик анга гарчи ҳад эрмас, ваҳ [5, 364].

Ҳабибуллоҳ Муҳаммад алайҳис-саломнинг сифатлари бўлиб, Аллоҳнинг севиқли дўсти маъносини англатади. Улуғ шоир ушбу мактаъ байтда шарқона одоб тамойилларига қаттиқ риоя қилган ҳолда гарчи Расулуллоҳ ишқи икки олам саодатига эришиши учун етарли бўлса-да, ўзини Ҳабибуллоҳга ошиқликка муносиб кўрмаслигини бадий ифода этади. Аввало, таъкидлаш лозимки, иймон-эътиқодда замонасининг якто кишиларидан бири бўлган улуғ шоир ғазалнинг сўнгида ўзига хос тавозеъга урғу бериш билан бундай ошиқлик ва ўз ҳоли ўртасидаги зиддият тасвири асосида ишқнинг энг пок туйғу эканлигига бадий зеб бера олган. Шунингдек, буюк мутафаккир Қуръони карим ва ҳадиси шариф нурлари билан қалбида болаликдан Аллоҳ ва Унинг расулига бўлган ишқни камол топтирган Навоийдек улуғ зот учун бундай ишқ фақат орзу бўлиб қолавераркан, унинг мақоми ниҳоятда баланд эканлигини шеърхон тасаввурида гавдалантириш имконини ҳосил қилган. Улуғ шоир дунёқарашига кўра, Ҳабибуллоҳ ишқи у буюк зотнинг “макорими ахлоқи” билан сифатланган ошиқ учун ҳам бу дунё, ҳам шу ишқ билан Аллоҳ висолига восил бўлишдек у дунё бахтига муяссар қилувчи энг олий туйғу эканлигининг ифодаланиши байтнинг яна бир муҳим жиҳатидир. Кўринадики, шоир талқинидаги ишқ қалб софлигига эришиш учун жуда кўп риёзат чекишни талаб этади.

Манбаларда маълумот берилишича, тасаввуфнинг илк шаклланиш даврида зоҳидлар бу фоний ҳаётдан юз ўгириб, фақат Аллоҳга йўналиш ҳамда жаҳаннам азобидан кўрқиб ҳисси билан яшашни ҳаёт тарзига айлантирганлар. Айни ҳолат кўпроқ тўрт буюк саҳоба ҳаёт тарзи билан уйғунлик касб этган. Бу даврнинг йирик вакилларида бири бўлган Ҳасан

Басрий солиҳ амаллар қилиб, доимо тоат-ибодат билан машғул бўлишни ана ўша қўрқувдан қутилишнинг йўли деб билган.

Ҳижрий II сўрининг йирик зоҳидларидан яна бири Робияи Адавия (714-801) тўғри ва ғоя нуқтаи назаридан Ҳасан Басрий дунёқарашига янгича руҳ берди. У ўзини ҳам ғам-қайғу ичида ҳис қилиб йиғласа-да, бироқ унинг алам чекиши жаҳаннам қўркусини ҳис этганидан бўлмай, Аллоҳнинг дийдорига восил бўлиш орзусини ифода этарди. Тасаввуфий манбаларда зоҳидлардан унинг қўйидаги муножот дуосида илоҳий ишқ тушунчаси илк бор янгича талқин қилингани ва бу кейинги даврларда тасаввуфнинг ғоявий йўналишини белгилаб бергани эътироф этилади. Робияи Адвия Аллоҳга шундай илтижо қилади: *“Илоҳим! Сенга жаҳаннам азобидан қўрқиб ибодат қилаётган бўлсам, мени жаҳаннам оташида қўйдир. Агар жаннатингни орзу қилиб ибодат қилаётган бўлсам, менга жаннатни ҳаром қил. Агар ёлғиз сени севганим учун ибодат қилаётган бўлса, мени азалий жамолингдан маҳрум қилма, ё Рабби!”*⁶⁵

Қалби илоҳий ишқ билан тўлган ошиқнинг ушбу ўтинчларида ҳар қандай тамадан холи бўлган Аллоҳ жамолини кўриш истаги ўз ифодасини топган. Таниқли шўрқунос Е.Э.Бертельс “Сўфизм ва сўфийлик адабиёти” номли тадқиқотида Робияи Адвиянинг айни мавзудаги муножот дуолари ва шеърларидан намуналар келтириб, тасаввуфнинг X-XI асрларда илоҳий муҳаббат мадҳияси сифатида шаклланишида уларнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлганлигини таъкидлайди.⁶⁶ Робияи Адвия ёзғиришларида Аллоҳни ўзига хос важдий-ҳиссий англаш, қалбдаги қиёссиз ишқ билан Унга интилиш борлиги “Насойим ул-муҳаббат”даги қайдларда ҳам ўз ифодасини топган. Бу улуғ маънавий арбоб Суфён Саврий билан мулоқотларидан бирида Аллоҳга яқинлашишнинг энг яқин йўли “дунё ва охиратда Андин ўзгани севмас” [17, 483]лик эканини таъкидлайди. Навоий нуқтаи назарига кўра, Робияи Адвиядаги Аллоҳга бўлган ишқ, самимий интилиш шундай сифатлар билан

⁶⁵ Osman Türer. Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi. – İstanbul: “Seha”. Senasiz. – S. 70-74.

⁶⁶ Бертельс Е.Э. Сўфизм ва сўфийлик адабиёти. -Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2005. -Б. 14-17.

зийнатланмаган ҳар қандай тоат-ибодатдан устун. Улуғ шоир “Ҳайрат ул-аброр”даги ислом талқинига бағишланган иккинчи мақолотдан кейин келтирилган Иброҳим Адҳам ва Робиаи Адвиянинг Каъба зиёратига йўл олиши ҳақидаги ҳикоятда ана шу ғояга урғу беради. Иброҳим Адҳам ўн тўрт йил давомида фақатгина намоз ўқиш билан мақсади томон йўл олгани карамай, Робиаи Адвиянинг “арзи ниёз” – сидқан Яратганга ялиниб ёлвориши, қалбидаги қайноқ ишқи ва амали билан Аллоҳ томон интилгани боис Каъбатуллоҳнинг унга пешвоз чиқиши, табиийки, Иброҳим Адҳамни ҳайратлантиради. Бироқ Иброҳим Адҳам намоз ўқиди-ю, йиллар давомида ўзини ёмонликлардан сақланган қилиб кўрсатди ва шу билан жаннат тамасида ҳаракат қилди. Робиаи Адвия эса қалбидаги жўшқин ҳисларини тилга келтириб, ниёзу фано билан мақсадига эришди⁶⁷. Кейинчалик Робиаи Адвиянинг мазкур ўтли илтижолари мумтоз адабиётимизнинг таянч мавзусига айланишида Маъруф ал-Қаҳрий, Зуннун ал-Мисрий, Боязид Бистомий, Сирри Сақотий, Жунайд Боғдодий, Мансури Ҳаллож каби тасаввуф аҳлининг хизматлари катта бўлди. Туркий адабиётда илк бор илоҳий ишқ тушунчасини халқона оҳангда бадий талқин этган, шубҳасиз, Хожа Аҳмад Яссавий саналади. Бу улуғ мутасаввиф ижодининг етакчи ғоясини ўша “дийдор талаб” аёлининг Ҳаққа йўналтирилган муножотидаги фикрлар ташкил этади, дейиш мумкин. Фикримизни Робиаи Адвиянинг: “Аллоҳни севган кимсанинг севгисига қовушмагунича фарёд ва фигони тугамайди”⁶⁸, – дея ўзидаги тушкун ҳолатнинг келиб чиқиш сабабини баён этгани билан Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги ошиқлар образининг ҳолат-руҳиясидаги уйғунлик ҳам тасдиқлайди:

*Дўзах ичра кирса ошиқ парво қилмас,
Кўруб, билиб молу мулкин қўлга олмас.
Ҳуру қусур гулмонларни кўзга илмас,*

⁶⁷ Қаранг: Vohidov R., Eshonqulov H. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: O`zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nashriyiti, 2006. – B. 313-314.

⁶⁸ Osman Turer. Ana hatlariyla tasavvuf tarihi. – Istanbul: “Seha”. Senasiz. – S. 80.

*Фарёд этиб, гавго қилиб юрар бўлғай*⁶⁹.

Аёнлашадики, Қуръон оятларига кўра, ирфоний ишқнинг мўминлар ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳадислари билан бевосита боғлиқлиги, рухий-маънавий яқинлик ифодаси бўлган маънавий ишқнинг ҳам ғоявий сарчашмаси ҳадислар эканлиги, саҳобалар, тасаввуф аҳлининг Пайғамбар (а.с.в.)нинг ахлоқлари билан сифатланиб, поклик асосида кўнгилда шундай ишқни ҳосил қилишга уринишлари, бу борадаги Робиаи Адавиянинг ваздий муножотлари сингари образли ифодаларнинг вужудга келиши ишқнинг ирфоний моҳият касб этишига муҳим омил бўлиб хизмат қилди ва унга асрлар давомида буюк шоирлар ижодида бадий берилди.

1.3. Навоий асарларида ишқ мавзусининг тадрижий такомили

Алишер Навоийнинг “Хамса”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Хамсат ул-муттаҳаййирин”, “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб” сингари қатор асарлари ва лирик меросида улуғ шоирнинг салафлар ижодига муносабати, улардан адабий таъсирланиши, мусулмон минтақа халқлари адабиётидаги ишқ мавзуси ва унинг тадрижий такомили, айна мавзу бадий ифодасидаги Шарқ адабиётига хос шаклланган адабий услублар хусусида тўхтанилганига гувоҳ бўламиз. Чунончи, шоирнинг ғазал битишдаги ўз услуби бадий талқин этилган “*Уч кишининг сўзи нашъа ва маънисидин мубоҳот қилмоқ*” сарлавҳали қитъаси А.Ҳайитметов ва Ё.Исҳоқовларнинг эътиборини ўзига жалб этган⁷⁰. Шоирнинг бошқа асарларидаги худди шундай ишораю мулоҳазалари ҳам аҳамиятлидир.

Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг биринчи қисм “*Назм гулистонининг хушнама қушлари зикрида*” деб номланувчи ўн олтинчи фаслида мусулмон минтақа халқлари мумтоз адабиётининг таниқли вакиллари ижодига муносабатини билдираркан, табиийки, улар

⁶⁹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва саръат нашриёти, 1991. – Б. 182.

⁷⁰ Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б. 72-73; Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965. – Б. ...

ижодиётининг таянч мавзуси ишқ эканлигидан келиб чиқиб масалага ёндашади. Таъкидлаш лозимки, улуғ шоир бу ижодкорларни тўрт гуруҳга таснифлашда ҳам айна шу мавзунинг бадий ифодасидаги етакчи услубларга таянади. Мутафаккир ижодкорнинг бундай адабий қарашларини ғазалларидаги шунга ўхшаш мулоҳазаларию айрим ишоралари билан қиёсий ўрганиш ишқ мавзусининг тадрижий такомили ҳақида муайян тасааввурга келиш имконини беради.

Шоир “Махбубул-қулуб”да дастлаб “аввалғи жамоат” хусусида фикр юритиб, уларни *“нуқуди кунузи маърифати илоҳийдин ганийлар...”*[14, 24] дея таърифлайди. Бундан аёнлашадики, Навоий “аввалғи жамоат” деганда, илоҳий маърифат хазиналарининг қимматбаҳо нарсаларидан давлатманд бўлган ижод аҳлини бир гуруҳга бирлаштиради. Юзаки қараганда, ўта муболағавий тавсифдек таассурот уйғотувчи бу изофавий бирикмалар таркибидаги *“маърифати илоҳий”*нинг моҳиятини теран англаш уларда ортиқча бўртиришга ўрин берилмаганига қаноат ҳосил қилдиради. Негаки: *“Маърифат... Ҳаққи мутлақни таниш билан алоқадор мураккаб жараён ҳисобланади. Шунинг учун олим билан ориф орасида катта фарқ бор. Олим сўзи дунёвий илмлар соҳасида етук, билимдон шахс маъносида қўлланса, ориф асосан тасаввуф аҳли, Ҳақни танийдиганлар маъносига эгадир”*⁷¹. “Аввалғи жамоат”га мансуб шоирлар Ҳақни таниш билан бирга Унинг “кунуз”и – яширин бойликлари, сирларига ошно тутинганлар сирасига мансуб. Шу боис бу гуруҳга мансуб ижод аҳлининг ишлари маънолар хазинасидан маърифат жавҳари – Аллоҳни танитишга хизмат қилувчи қимматбаҳо тошларни териш ва эл файзи учун вазн ипида назм термоқ эканлиги эътироф этилади. Шоир бу қавмнинг пешво ва йўлбошчиси, раҳбари сифатида халифаи рошидоннинг сўнгги вакили Али бин Абү Толибни чексиз эҳтиром билан тилга олиб, бу улуғ зотни *“валоят аҳлининг гавҳари”* (авлиёлик денгизининг гавҳари), “каромат авжи мунир ахтари” (каромат осмонининг порлоқ юлдузи) дея таърифлайди. Девонлари

---

⁷¹ Воҳидов Р., Нейматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001. – Б. 14.

мавжудлигини қайд этиб, унда сиру “нукат” – ҳикматлар ҳисобсизлигини аён қилади. Навоий бу гуруҳ ҳақида мухтасар маълумот бериш мақсадида “аввалги жамоат”га мансуб шоирлар сифатида форс-тожик адабиётининг таниқли намояндалари Шайх Фаридуддин Аттор ва Мавлоно Жалолиддин Румий номларини тилга оларкан, уларни тавсифлаш билан ижодиётининг муҳим қирраларини ўқувчига таништириб ўтади. “*Нозими жавоҳири асрор*”, яъни сирлар жавоҳирини тартибга солувчи шоир сифатида улуғланган Шайх Фаридуддин Аттору “*ғаввоси баҳри яқин*”, яъни Аллоҳни таниганлар денгизининг ғаввоси сифатида таърифланган “Маснавийи маънавий” ижодкори илоҳий маърифат сирларидан бохабарлардир. Шу боис уларнинг назмдан мақсадлари илоҳий сирларни бадий ифодалаш ва битмас-туганмас маърифатни битишдан бошқа нарсага йўналтирилмаганлиги улуғ шоир томонидан эътироф этилади. “Аввалги жамоат”га “авлиёи огоҳ” – илоҳий сирлардан огоҳ валилар, шайхлар ҳамда “аҳлуллоҳ” – худога яқин кишилар татаббуълар қилганлиги, уларнинг “каломи адоси” – сўзларининг ифодаси ва маънолар ҳақиқатини маъқул кўрганликлари қайд этиларкан, бу гуруҳга мансуб шоирлар ҳам кўпчиликни ташкил этишига ишора қилинади. Улар ҳақиқат йўлининг фасоҳат ва балоғат соҳиблари саналган шоирлари бўлибгина қолмай, балки кимёгарлари ва “аҳмари кибрит” – қип-қизил ёқутлари сифатида улуғланади.

Навоий кейинги жамоат сифатида “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин маҳсул қил*”ганларни, яъни ҳақиқат сирларини мажоз йўли билан ҳосил қилганларни назарда тутди. Айни услубда ижод қилган шоирлар сифатида Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий, Шайх Заҳируддин Саной, Шайх Авҳадуддин ва Хожа Ҳофиз Шамсиддин Муҳаммад Шерозий номларини тилга олади. Улар “маъно аҳлининг чиройли сўзлар айтувчиси”, “ишқ аҳлининг садоқатли ошиғи ва пок ақидаларга амал қилувчи”, “тасаввуф мушкilotлари тугунини ечувчи”, “Аллоҳни таниганларнинг яғонаси”, “Маъноларни очиб берувчи”сингари сифатлар билан улуғланади.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” нинг “Ҳамида афъол ва замима хисол хосиятида” номли иккинчи қисмида ишқни тавба, зухд, таваккул, қаноат, сабр, тавозуъ ва адаб, зикр, таважжаҳ, ризо сингари мақтовли феъллар сирасига киритади. Мутафаккир ижодкор “ишқ маротиб”лари – даражалари хусусида тўхталиб, унинг уч қисмдан иборатлигига эътиборни қаратади. Авом, хавосс ва сиддиқлар ишқининг хусусиятларидан сўз очган муаллиф уларнинг бадий талқини масаласини ёритишга имкон қадар интилади. Хусусан, хослар ишқининг моҳиятини очиб беришга қаратилган деган таъриф *“ҳақиқат асрорига мажоз тариқин маҳсул қил”*ган ижодкорларнинг услубини эслатиб туриши билан аҳамиятлидир: *“Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдир ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин қўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси билан ошиқи покбоз маъшуқи ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”* [14, 68]. Кўчирилган парчадаги “пок кўз, пок назару пок кўнгил” ошиқнинг сифатлари маҳсули бўлса, “пок юз” маъшуқага тааллуқлидир ва унинг ўзи “пок мазҳар” сифатида талқин этилган. “Мазҳар” эса кўриниш, ҳар нарсанинг кўринадиган, зоҳир бўладиган жойи. Модомики, у “пок мазҳар” сифатида “маъшуқи ҳақиқий”, яъни Аллоҳ жамолидан баҳра олишга восита бўлар экан, у Аллоҳ тажаллиётининг бир жузви сифатида зоҳир бўлади. Кўринадики, бундаги “пок мазҳар” “мажоз тариқин маҳсул”ини ёдга солса, “маъшуқи ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ” “ҳақиқат асрори”ни эслатади. Шу боис ҳам улуғ шоир айни услубда ижод қилган шоирларнинг “мутақаддими” – қадимгиси сифатида Хусрав Деҳлавий, яна бир вакили сифатида Шайх Фаҳриддин Иброҳим Ироқийни ва “мутааххирин”и – охиргиси тарзида Хожа Ҳофиз Шерозий номини тилга олади. Шунингдек, устози Абдурахмон Жомийни “ҳар услуб шеърда жаҳонгирдурлар” [14, 68] дея эъзозлайди.

Навоий яна бир гуруҳ шоирларни *“мажоз тариқи адоси алар назмига золиб ва алар бу шевага кўпрак роғибдурлар”* [14, 25] дея таърифлайди. Бундан аёнлашадики, бу ижод аҳли мажоз йўсинида назм намуналарини битишга кўпроқ майл кўрсатишади. Улар сирасига Камол Исфahоний ва

Хоқоний Шервонийдан бошлаб яна ўн бир шоир номини тилга олади. Устози Абдурахмон Жомийни эса: “аввалги табақа равиши ва каломиди ҳам шарифмақом ва сўнгги табаканинг ҳам адоси латойиғиди соҳибкамол...” [3, 25-26] дея эътироф этади. Яна бир табақага эса Навоий назмни фақат кўнгиллар хушнуду хурсанд, розию баҳрамандлиги учун ижод қилувчиларни мансуб деб билади ва уларнинг шоирлик даъволари етти фалакдан ошишини танқид қилади.

Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида келтирилган юқоридаги мулоҳазаларининг муҳим жиҳати шундаки, уларни бошқа асарлардаги ишоралар билан қиёслаш, аввало, ижодкорнинг ўзи ва бошқа туркийғўй шоирлар ижоди борасида ҳам муҳим хулосаларга келиш имконини беради. Жумладан, Навоий “Фавойид ул-кибар” девонидаги “Уч кишининг сўзи нашъа ва маънисидин ўз сўзида чошни исбот қилмоқ ва бу маънидин мубоҳот қилмоқ” [6, 516] сарлавҳали қитъасида ўз назмий яратмалари учун “соҳири ҳинд” – Амир Хусрав Деҳлавий, “Исо нафаслик ринди Шероз” – Хожа Ҳофиз Шерозий ва “қудси асарлик орифи Жом” – Абдурахмон Жомийдан адабий таъсирланганлигини фахрланиб эътироф этади. Устозларга бўлган бундай юксак эҳтиромнинг бадиий ифодасидан Навоий ҳам юқорида саналган уч услубда ғазаллар битгани аёнлашиб қолади. Яна бир мисол. Навоий туркийғўй шоирлардан Мавлоно Лутфий ҳақида “Бадойеъ ул-бидоя” дебчасида, “Мажолис ун-нафоис” ва “Насойим ул-муҳаббат” асарларида қимматли маълумотларни келтиради. Унинг “Насойим ул-муҳаббат”да Мавлоно Лутфий қаламига мансуб *“Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилгали, Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилгали”* [17, 477] байтини келтирганидан Мавлоно Лутфийнинг ҳам *“ҳақиқат асрориға мажоз тариқин маҳсул қил”*иш услубида ғазаллар битганини англаш мумкин. Шунингдек, шоирнинг “Бадойеъ ул-бидоя” девонидаги бешта муҳаммасининг учтаси ва икки мусаддаси [1, 587-597] Лутфийнинг юқорида қайд этилган услубда битилган ғазалларига боғланган тахмислар эканлиги Навоий бадиий услубининг шаклланиши учун Мавлоно Лутфий ғазалиёти

ҳам муҳим аҳамият касб этганига ва бу услуб Навоий ғазалиётида етакчилик қилганига далил бўлиши мумкин.

Айни чоқда Алишер Навоий учун *“мажоз тариқи адоси ... назмига золиб”* шоирлар ижоди ҳам бегона эмас. Улуғ шоир булар орасида бадиий жихатдан ниҳоятда баркамол ва гўзал лутфу қочиримларга бой, форсийда битилган ғазаллари билан Атоий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Гадоий, Навоий, Бобур, Машраб, Амирий, Нодира, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Баёний каби ўзбек шоирларининг “устоз” дея ардоқлашларига муносиб кўрилган Камол Хўжандийни (1318-1401) ҳам санаб ўтади. Камол Хўжандийнинг “То рух напўши кай шавад аз дида ашки мо равон” сатри билан бошланувчи ғазали Навоий умрининг “сиғар” даврида битилган, Мавлоно Лутфийнинг таҳсинига сазовор бўлган “Оразин ёпқоч, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш” мисраси билан ибтидо топган ғазалининг ижод этилишида бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатгани олимларимиз томонидан эътироф этилган⁷². Адабиётшунос Э.Очилов Камол Хўжандийнинг “Гуфтам ба чашм!” радифли ғазалига Навоий – Фоний, Амирий, Мунзим Бухорий форсийда, Баёний эса ўзбекча татаббуъ ёзганини қиёсий ўрганади. Олимнинг қуйидаги хулосаси муҳим аҳамиятга эга: *“Навоийда халқона ғазал сўфиёна тус олади: ишқ аҳли, қатъи назар иборалари бунинг ёрқин далили”*⁷³. Ушбу мулоҳазага таяниб, Навоийнинг санаб ўтилган бадиий услублардан *“ҳақиқат асрориға мажоз тариқин маҳсул қил”* ишга майли борлиги сезилади. Бундай ҳукм чиқариш учун шоир ғазаллари таркибидаги салафлар ижодидан адабий таъсирланиш талқинига бағишланган ғазалу айни мавзудаги ва фахрия байтларини таҳлил жараёнига тортиш ҳам қўл келади.

“Хазойин ул-маоний”да Амир Хусрав Деҳлавий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Саккокий ва Абдурахмон Жомий сингари салафлар номлари келтирилган 6 та ғазал мавжуд бўлиб, уларнинг тенг ярми йиғма девон таркибидаги дастлабки 3 девоннинг ғазалларига

⁷² Очилов Э. Татаббуъ – маҳорат мактаби// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2018, 1-сон. Б. 46-55.

⁷³ Очилов Э. Татаббуъ – маҳорат мактаби// -Б. 53.

хотима сифатида келган 650-ғазаллардир. Жумладан, “Ғаройиб ус-сиғар”даги шундай ғазалда Жомий ва Хусрав Дехлавий номлари тилга олинган бўлса, “Наводир уш-шабоб”даги сўнгги ғазалда Жомий ва Ҳофиз Шерозий, “Бадойеъ ул-васат”даги ғазалда эса ёлғиз Жомий номи келтирилади. Қолган уч ғазалнинг иккитаси “Ғаройиб ус-сиғар”дан ўрин олган. Уларнинг бирида Ҳофиз Шерозий, иккинчисида Лутфий номига, “Наводир уш-шабоб”даги ғазалда эса Саккокий номига талмеҳ қилинади. Салафлар ижодидан адабий таъсирланишнинг бадиий талқини ҳолида битилган байтлари мавжуд бўлган бу ғазалларнинг тенг ярмини Навоий уларни девонларида жойлаштирилганига кўра 20 ёшига қадар ёзган, деган хулосага келиш ўзини оқламайди. Негаки, бу ғазаллардан фақатгина Лутфий номи байтда қўлланилган ғазал “Бадойеъ ул-бидоя” девонида ҳам учрайди. Аёнлашадики, ушбу ғазални шоир узоғи билан 25 ёшига қадар ижод этган ва уни “сиғар” даврида битилган, деб шеърхонга тақдим қилиниши ҳам ҳақиқатдан йироқ эмас. Қолган 5 ғазал эса ёзилган даврини аниқлашимизга ёрдам берувчи “Илк девон”, “Бадойеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-нихоя” девонларида учрамайди. Улардан учтасининг 650-ғазал сифатида девонлардан ўрин олиши ҳам шоирнинг муайян ёшига нисбатан шартли эканлигига ишора этади. Умуман олганда, улуғ шоир бу 5 ғазални адабий тажрибаси авж нуктага кўтарилган давр – умрининг “кибар” фаслида ижод этган кўринади. Юқорида номи келтирилган “Фавойид ул-кибар” девонидан ўрин олган айни мавзуга бағишланган қитъанинг ҳам бошқа девонларда учрамаслиги фикримизни далиллайди.

Навоийнинг салафлардан Лутфий номи эслаб ўтилган ғазали 7 байтдан таркиб топган бўлиб, 6-байтда айни ишора кўзга ташланади:

Бир усрук элни чиқиб қирган эрмиш, эй Лутфий⁷⁴,

Сенинг бегингму эркин ё бизинг миракму эркин?

Навоий, ушбу паришон ҳадис ила гаразинг

Авом хотирини сайд айламакму экин? [3, 359]

⁷⁴ Мисра охиридаги ундалма “Ғаройиб ус-сиғар”да “эй лутфе” тарзида келтирилган, биз уни “Бадойеъ ул-бидоя”га таяниб тузатдик. (МАТ, 1-том. – Б. 410)

Ошиқона бу ғазалнинг матласидан иқтибос сифатида танланган юқоридаги байтларига қадар битилган мисраларида маъшуқа сиймосининг ва унга зеб бериб турган тақинчоқларию кийимларининг, шуларга бениҳоя уйғунлашиб кетган кўз, соч, зулфу лабининг гўзаллиги, бу гўзалликларга ошиқнинг ошуфта бўлиши кабилар тажохули ориф бадий санъатидан маҳорат билан фойдаланиб васф этилади. Чунончи, унинг матласида маъшуканинг сочлари устидаги тақинчоғига нисбатан *“Ярамни тикиш учун бошинг узра бу игнамикин? Игнадаги жоним ипларими ёки ипакмикин?”* мазмунидаги мутойибали васф ўз ифодасини топади. Шоирнинг улуғ салафи номи келтирилган байтда бек тимсолига эътибор қаратиши ҳам унинг Лутфий ғазалиётидаги ўзига хос образ яратиш маҳоратига берган юксак баҳосининг навоиёна эътирофи саналади. Мавлоно Лутфий ғазалларида ёр маъносини ифодаловчи бек образи заминийликдан узилмаган кўркабой – пок мазҳар сифатида тасвирланади. Айрим ўринларда шоир унга “бегим” тарзида мурожаат этиб, яқинлигини ифодалашга эришади. Жумладан, шоирнинг *“Эй пари юзлук бегим, жонлар фидо бўлсун санга, Дуняда ҳусн оти бор эркан, бақо бўлсун санга”*⁷⁵ матлаъли ғазалида энг эзгу тилагу дуоларини ғазалда васф этилган “кўркабой”га йўллайди.

Мавлоно Лутфий ижодидаги айни жиҳат Навоийни тўлқинлантиради. Келтирилган иқтибосдаги “усрук” – “маст, сархуш”ни; “хотир” бу ўринда “кўнгил”ни, “мирак” эса “она тарафидан шахзода бўлган киши” маъноларини англатади. Аёнлашадики, “усрук элни чиқиб қирған” бек ёки мирак ишққа мубтало бўлганларни ўзига қаратган маъносини ўзида ифодаган. Навоий байтда қўллаган билиб, билмасликка олиш тасвирий ифодаси воситасида Лутфий васф этган кўркабой бекдан унга қиёсланган миракнинг устунлигини зимдан тасдиқлаб қўяди. Ғазал мақтасида эса ёш шоир шарқона хокисорлик тамойилларига амал қилган ҳолда ушбу шеърини “паршон ҳадис”, яъни тартибсиз сўз деб баҳолаб, бундан мақсадинг авом кўнгилни олишмикин? - дея яна мутойиба ҳосил қилади. Ғазалнинг ўзини маломат қилиш услубида

---

⁷⁵ Лутфий. Сенсан севарим. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 11.

якун топишидан келиб чиқиб уни фақат кўнгиллар хушнуду хурсанд, розию баҳрамандлиги учун ижод қилинган, тарзида баҳолаш тўғри бўлмайди. Зеро, ушбу ғазал “*мажоз тариқи адоси ... назмига голиб*”лик ўзига хос услубининг етакчи йўналиши бўлган “Малик ул-калом” Мавлоно Лутфий таврида битилган. Айни услуб XV асрга қадар ижод қилган шоирларнинг ғазалиётида энг кўп кўзга ташланиб турганини Навоийнинг устози Паҳлавон Муҳаммад саволларига берган жавобидан ҳам илғаш мумкин. Паҳлавон Муҳаммад Навоийдан туркигўй шоирлардан қайси бирининг шеърини кўпроқ ёқтиришини, қайси бири яхшироқ битишини сўраганида, у: “*Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва малик ул-каломидур*”, [15. 143] – дея жавоб беради. Устози унинг Насимийга муносабатини сўраганида эса: “*...Саййид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубтур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг мажоз тариқида айтур эл эрди*” [15. 143], – дея давр шоирлари услубидан келиб чиқиб жавоб беради.

Навоийнинг улуғ салафлардан Мавлоно Саккокий номи тилга олинган ғазали 9 байтдан таркиб топган бўлиб, ушбу ғазал шоир бадиий тафаккур ва тахайюл оламининг беназир намунасидир. Ундаги асосий фикрни шеърхон кўнглига эҳтиросли тарзда тақдим этишга хизмат қилдирилган тамсилий ва хусни таълил билан зийнатланган бадиий манзараларнинг истиора, ташхис, ийҳом сингари бадиий тасвирий воситалар орқали безатилганлиги мулоҳазаларимизни далиллайди. Ғазалнинг 2-, 7- байтлари ва Саккокий номи тилга олинган мақтаси айтилганлар нуқтаи назаридан аҳамиятлидир:

Ўлук ушшоқ баҳри ишқ атрофида тонг эрмас,

Эрур хасларки сурмиш ҳар тараф бу баҳр кўлоки [4. 423].

Аввало, ошиқлар маъносини англатувчи “ушшоқ”қа нисбатан “ўлук” сифатининг қўлланилиши ҳам ўзига хос ёндашув саналади. Бу билан шоир ишқ денгизи атрофида булҳавас, енгилтак ошиқларнинг ўрин эгаллашига ажабланмаслик лозимлигини янада таъсирчанроқ бадиий ифодалашга эришади. Фикр тасдиғи сифатида эса бу денгиз тўлқинларининг ҳар тарафга

хасларни суриб чиқариши бадиий манзараси тамсил сифатида келтирилади. Енгилтак ошиқларнинг соҳилга суриб чиқарилган хасларни хотирга келтириши пок ишқ уларни инкор этишини англатади. Ғазалнинг еттинчи байтида эса ишқ мавзусига ижтимоий руҳ берилади:

Начук ҳар зарра бу доир фалакдин меҳр кўз тутқай

Ким, анинг даврида саргашта бўлмиш муҳр афлоки [4.423].

Байтдаги “айлана осмон” маъносини ўзида мужассам этган “доир фалак” бирикмаси бутун оламни англатади. Бу оламдан меҳр кўз тутиб турган зарралар эса инсонлардир. Уларнинг меҳр илинжида интизор бўлиб туришлари шоирни таажжубга солади. Негаки, олам айланасида “меҳр афлоки”, яъни қуёшнинг ўзи сарсон кезиб юргани ҳолдаунга интиқликдан наф бормикин? Шоир “меҳр” сўзини “қуёш” ва “меҳр-оқибат” маъносида қўллаб, ийҳом санъатининг ажойиб намунасини ҳосил этган. Айни чоқда унинг самодаги ҳаракатини сарсон-саргардон кезиш маъносида қўллаш билан фикрини чиройли далиллаган. Шундай қилиб, ошиқнинг бу оламдан меҳр кутиши фойдасиздир, деган ғоя ўзининг гўзал ифодасини топган.

Ғазалнинг мақтаси фахрия байт бўлиб, унда шоир устоз ижодкор тахаллусининг луғавий маъносига ҳам ишора қилади:

Навоий назм аро тиғи забонни уйла сурдиким,

Пичоқ топмас уятдин ўзни ўлтурмакка Саккокий [4. 423].

Навоийнинг “назм аро тиғи забонни уйла сур”иши образли ифодасининг замирида шоир ўз ижодидан фахр туйишини бадиийлаштиради. Саккокийнинг ўзини ўлдириш учун уятдан пичоқ топмай қолиши эса унинг бу мафтункор шеърятдан хабардор бўлганида, ҳайрату ҳаяжони зўрлигидан қойил қолишдан бўлак имкон тополмаслигини англатади. Байтда “тиғи забон” бирикмаси, “пичоқ”, “ўлтурмак” ва “Саккокий” сингари сўзларнинг қўлланиши ижодкорнинг бу борадаги юксак бадиий маҳоратидан далолатдир. Саккокийнинг ўзи “пичоқчи” бўла туриб, ўзини ўлдиришга пичоқ топа олмаслиги мутойибага сабаб бўлиши билан бир қаторда, унинг ҳам “назм аро сур”илган “тиғи забон”и маҳорат бобида ўзига хос мавқега

эғалигини англатади. Шоир салафига бўлган юксак эҳтиромини ийҳом билан зийнатланган фахрия байтда навоиёна топқирлик билан бадиий ифодалайди ва айни чоқда туркигўй шоирлардан Саккокийнинг бадиий услубидан адабий таъсирланганлигини ҳам ҳис эттиради. Саккокийнинг бизгача етиб келган ғазалларининг аксарияти “*мажсоз тариқи адоси ... назмига золиб*”лик услубида ёзилганлиги кузатилади.

Улуғ шоирнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги “Эй ҳофиз” радибли ғазалининг мақтасида эса “Маҳбуб ул-қулуб”да тилга олинган иккинчи услубда юксак маҳорат кўрсатиши билан Навоий эътирофига сазовор бўлган Хожа Ҳофиз Шерозий ижодига ишора қилинади:

Магарки Ҳофиз Шероз сенки, бир соғар

Тутуб Навоийга қилдинг каромат, эй ҳофиз [3.236].

Ғазал матласида ҳофизнинг нағмаси, яъни куйидан ниҳоятда даражада ҳайратланиш ҳоли тажохули ориф бадиий санъати мисолида эҳтиросли тасвирланади. Шоир ўз таажжубини “эй ҳофиз” ундалмасини радиф сифатида қўллаб, у чалган куйнинг чинданам нағмами ёки офат эканлигини сўраш билан бадиий ифодалайди. Шу тариқа ғазалда ҳофизнинг бу нағма билан базм аҳлига қиёмат – ғавғо солгани, овози улуснинг ҳушини олгани кабилар бадиийлаштирилади. Ғазалнинг мақтадан олдинги байтида “ҳофиз” сўзининг “ашула айтувчи”дан ташқари, “Қуръонни ёддан билувчи” маъноси ҳам борлигидан келиб чиқиб, қўшиқчига: “*Қилиб тиловат ислом элига қасд этма. Ки, тенгри оллида топқунг надомат, эй ҳофиз*”, – дея панд берилади. Бу насиҳат ғазал мақтасида шоирга улуғ салафининг номини тилга олиш имконини ҳосил қилади. Шоир ҳофизнинг қўшиқчилигидаги маҳоратини Ҳофиз Шерозийнинг ғазалнависликдаги маҳоратига тенглаштираркан, (“*Магарки Ҳофиз Шероз сенки*”), гўёки бир соғар – қадах тутиш билан у Навоийга каромат кўрсатганини бадиий ифодалайди. Бу билан шоир Ҳофиз Шерозий ғазалиётида кенг қўлланган “соғар”, “май” сингари тимсолларнинг рамзияти воситасида “*ҳақиқат асрори*” бадиий тасвирланганига ишора қилади. Айни ишоралар хотимавий ғазалларда ҳам кузатилади.

“Ғаройиб ус-сиғар”даги 7 байтдан таркиб топган хотимавий ғазалнинг дастлабки 3 байти маъшуқанинг беназир гўзаллик соҳиби эканлиги тасвирига бағишланган. Тўртинчи байтда эса ишқнинг қувватлилигию лирик қаҳрамоннинг ночорлиги бадий ифодаланиб, тахайюл ришталари булбул тимсоли воситасида улуғ салафларга уланади:

Ишқ илги қуввати мен хастани қилмиш забун,

Эй кўнгул, не чора айлай мен заифу ул қавий.

Булбул ар гулбонг урур гул сувратидин мен хамуш

Ким, такаллум тахтига кирмас адои маънавий [3, 496].

Булбул тимсоли қўлланилган юқоридаги байтдаги “гул суврати” гулнинг гўзаллигини ифодаласа, “адои маънавий” бирикмаси ички рухий ифодани, кўнгилни сўзсиз баён этишни англатади. Шоир булбулнинг гул гўзаллигидан ёқимли бир овоз билан нола чекишига эътиборни қаратаркан, ўзининг хомушлигини бунга зидлаштиради ва адои маънавийнинг такаллум тахтига кирмаслигини ўзининг хомушлигига тамсил сифатида қўллайди. Аёнлашадики, “адои маънавий” аҳли ишққа оид сирларни пинҳон сақлаш тарафдорлари бўлиб, уларнинг “такаллум тахтига кирмас”лиги бундай сирларни ҳар қандай ҳашамату дабдабага мойил бўлмасдан кўнгилда пинҳон сақлашларини, кўнгил сирларини бир-бирларига тил билан эмас, ишоралар билан англатишларини билдиради. Чинакам ошиқнинг муҳим бир фазилати ишққа оид сирларни яширин сақлашида намоён бўлади. Ишқ сирини дарс аҳлимас, ринди дурдикаш, яъни май қуйқасини ичувчи майпараст билишини ифодалаган шоир унинг шунчалик варақлар узра ёзилмаганида, мавлавий, яъни донишманд уламо ҳам билармиди? – дея, фикрини савол шаклида яширин инкор этади. Май қуйқасини ичувчи майпараст тимсоли ишқдан тўла баҳра олмоқни, ишқнинг ичида яшашни англатади. Шундай экан, ринди дурдикаш ҳол илмидан хабардор ошиқ. Айни ҳолни қол илми билан шуғулланувчи дарс аҳли – сабоқ олувчиларнинг билиши мумкин эмас. Ҳаттоки мавлавий ҳам ишқ шунча варақларда битилмаганида, ундан хабардор бўлолмасди. Ғазалнинг мақтасида шоир булбул тимсолига қайта

мурожаат этиб, ўзининг ҳам ҳол аҳлидан эканлигини бадийлаштиради. “Навоийни булбул эмас, самандар деб атангизким, унинг назмида Жомийнинг шуъласию Хусравнинг сўзи бор”, – дея ўз ифтихорини эҳтиросли байт билан якунлайди шоир. Аёнлашадики, булбул ишққа оид сирларни кўнглида пинҳон сақлолмаган ошиқ тимсоли бўлса, афсонага кўра, ўтда пайдо бўладиган ва ўтда яшайдиган афсонавий қуш саналган самандар ринди дурдикаш сингари ишқ изтиробларида тобланиб, у билан унсият ҳосил қилган, ишққа оид сирларни элга фош қилмайдиган чинакам ошиқ тимсолидир. Навоий ўзини самандарга қиёс этаркан, ўз назмида Жомийнинг шуъласи борлиги ишорасида бу улуғ салафининг нафақат шоирликда устозлиги, балки тариқат йўлида ҳам пири эканлигини назарда тутди. Навоийнинг иккинчи ифтихори унинг назмида Хусрав Деҳлавийнинг сўзи мавжудлигидадир. Бу билан шоир пок ишқ куйчиси бўлган Хусрав Деҳлавийнинг “*Ҳақиқат асрориға мажоз тариқин маҳсул қилгон*”[14,22]лар услубида ғазаллар битганини назарда тутди.

“Наводир уш-шабоб” девонидан ўрин олган хотимавий ғазал 9 байтдан таркиб топган бўлиб, унда беқиёс гўзаллик соҳиби бўлган маъшуканинг лаби Масиҳу хати Хизр эканлигидан баҳс юритилади. Шоир ҳавоий ишқидан ўзининг ҳуши қолмаганини, бу дунёнинг аввалию охири маълум бўлмаганидан қандай соғ бўлиши мумкинлигини эҳтиросли бадий ифодаб, айна ҳолини кўтаринки руҳда битилган фахрия байтлар билан санъаткорона боғлайди:

*Навоий истади беҳуш ўзинки аҳли хирад,
Фалакнинг ўлмади бу ишда маҳрами рози.
Анга бу баски жаҳон мулкин олди сўз бирла,
Чекиб сипоҳи маъоний дами фусунсози.
Бу вазҳ бирлаким Соҳибқирон дебон лақабин,
Атади хусрави Соҳибқирон Абулғозий.
Янаки нутқ илаю руҳ ила етурди анга
Фуюз орифи Жомию ринди Шерозий [4. 469].*

Ижодкорнинг тахаллуси одатдагидан фарқли равишда мактадан олдинги байтларда қўлланган бу ғазалдан танланган парчада улуғ шоир хушсиз бўлиш истагида эканлигини бадий ифодаларкан, бу йўлда унга ақл эгалари бўлган хирад аҳли ҳам, фалак, яъни тақдир ҳам яқин маҳрам – сирдош бўла олмаганидан нолийди. Шундай бўлса-да, у маъно лашкарларини тортиб, ўзининг сеҳрли нафасининг маҳсули бўлган сўзлари билан жаҳон мулкини олганидан ифтихор туяди. Шу сабабли хусрави Соҳибқирон Абулғозий – Ҳусайн Бойқаро шоирни “Соҳибқирон”, яъни жаҳонгир дея таърифлаганидан беҳад қувонади. Бунинг устига жомлик ориф ва шерозлик ринд ўзининг нутки ва руҳи билан шоирга файз етказганлигини ғурурланиб бадий ифода этади. Маълумки, Ҳусайн Бойқаро 1485 йилда ёзилган “Рисола” номли асарида Алишер Навоийни *“Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ултурур ва мамолик фатҳига соҳибқирон ани деса бўлур”*⁷⁶, – дея таърифлайди. Ғазалда келтирилган таъриф “Рисола”даги ишоралар билан боғлиқлигини инобатга олсак, ушбу ғазал Навоийнинг хижрий қамарий ҳисоб билан 45 ёшидан кейин, кексалик даврларида ёзилганига яна бир далил бўла олади. “Орифи Жомий”, “ринди Шерозий” сингари тасвирий ифодаларда эса Абдурахмон Жомийю Ҳофиз Шерозий назарда тутилганлиги сезилиб турибди. Айни чоқда буюк шоир бу улуғ салафлари билан ўзининг нафақат ижод борасидаги услубан (нутқ) яқинлигини, балки руҳий-маънавий яқинлиги, маслакдош эканлигини ҳам бадий ифодалаган. Олдинги ғазалда кузатилганидек, Абдурахмон Жомийнинг Алишер Навоийга нисбатан устозу пирлиги айни ғазалда ҳам қоришиқ ҳолда бадийлаштирилган. Шунингдек, шоир Ҳофиз Шерозий маслагини ҳам ўзига яқин кўради.

“Бадойеъ ул-васат” девонидаги хотимавий ғазал 9 байтдан таркиб топган бўлиб, унда маъшуқанинг беназир гўзаллиги ва ошиқ ҳоли тасвирлари шеър қаҳрамонининг Каъба сари йўл олиши тасвирига санъаткорона боғланади:

Аёгимга тикан синжобу хоро хулла, ажаб эрмас

---

⁷⁶Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. – Тошкент, 1990. – Б. 14.

Бу дамким боғламишман Каъбайи кўйининг эҳроми.

Бу йўлда гармрўларнинг тонг эрмас чоқин янглиғ,

Жаҳонпоймолиғ этса, ёрутуб оламни ҳар гоми.

Фано дайри доғи зуннор ила буттин уятлиғдур,

Риёйи шайхнинг афсурда дини ботил исломи.

Навоий фарду беҳуш ўлгонин деманг қачондиндур,

Ҳамондинким, ани маст этти ваҳдат жомидин Жомий [5.473].

Улуғ шоир Каъба сари йўл олишнинг машаққатлар билан тўла бўлиши тарафдори сифатида айна ҳолатни ўзига хос йўсинда образли тасвирлайди. Иқтибосдаги дастлабки байтда қўлланган “синжоб” олмахоннинг терисидан тайёрланган оёқ кийимини, “хулло” эса ундаги жиринглаб турувчи тақинчоқни англатади. Бироқ бундай оёқ кийими чинакам ошиқни риёзат чекишдан йироқлаштиради. Шу боис шеър қаҳрамони оёғимда синжоб ўрнида тикан, хулло ўрнида хоро, яъни қаттиқ тош бўлгани ажабланарлимас, чунки мен айна дамда Каъба кўчасининг эҳромини боғлаганман, яъни Каъбага йўл олганман, дейди. Кейинги байтда бу йўлдаги чинакам ошиқлар – иссиқ юзли гармрўларнинг шижоатига диққат қаратилади. Унда тасвирланишича, гармрў (иссиқ юзли) ошиқларнинг ҳар бир одими чақин янглиғ атрофни ёритиб жаҳонгашталик қилиши ажабланарлимас. Негаки, улар фано дайри, яъни дунё лаззатидан кечиб фоний бўлганлар аҳлига мансубдир. Бундай кишилар зуннору бутдан уяладилар. Зуннор – христиан динидагиларнинг белига боғлайдиган чилвир бўлиб, бу ҳам маълум маънода дунё беағи саналади. Бутда эса бундай маъно янада кўпроқ намоён бўлади. Ушбу безаклар иккиюзламачи шайхнинг рухсизланган, эзилган, сўлғин ботил, яъни бузилган динини эслатади. Чинакам ошиқлар бундай бузуқликни ўзларига яқин билишмайди. Айна ҳолдаги Навоийнинг ғазал мақтасида тасвирланганидек, ҳушидан айрилиб, Аллоҳга таважжух этган ҳолда фард бўлгани, яъни тааллуқдан воз кечганини қачондан бошланганига ҳайратланиш керакмас, чунки у Жомийнинг ваҳдат жоми маст этганидан бери шундай ҳолдадир. Кўринадики, улуғ шоир ушбу хотимавий ғазалда

Абдурахмон Жомийни ўзининг тариқат йўлидаги пири сифатида эҳтиром билан тасвирлайди.

Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб”даги мусулмон минтақа халқлари назм намуналарида қўлланган етакчи услублар талқинига бағишланган мулоҳазаларидан шеърятни кўнгилхушлик сифатида талқин этувчилардан ташқари уч “жамоат” шоирларининг ишқ талқини билан боғлиқ ғоявий-эстетик йўналишларида бир-бирини тўлдириб бориш устувор эканлиги кузатилади. Навоий наздида халифа Али ибн Абу Толибнинг маърифий мазмундаги шеърлари бу борада муҳим аҳамият касб этиб, Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, хусусан, Абдурахмон Жомийнинг уч услубни ўзида бирлаштирган шеърлари билан жаҳоний мавқе касб этди.

БОБГА ОИД УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. “Девону луғотит турк”даги назм намуналарида “ишқ”нинг маънодоши сифатида “узик”, “ўзик”, баъзан “севуклук”; маъшуқа маъносида эса “севук”нинг қўлланганлиги, уларда “ўзик ўти” истиорасининг учраши туркий шеърятда ишқ мавзуси ислом мафкураси таъсирига қадар ҳам ўзининг муайян тараққиёт босқичини ўтаганини далиллайди. Муҳаммад (с.а.в)нинг “шеърда ҳикмат бор”лигини эътироф этишлари, “Шуаро” сурасидаги шоирлар ҳақидаги оятларнинг ҳадисларда шарҳланиши исломиятнинг илк даврларида шеърятнинг, ундаги ишқ мавзусининг ҳам янгича ғоялар билан такомиллашувига сабаб бўлган..

2. Шарқ мумтоз шеърятининг рамзий моҳият касб этишида само муҳим аҳамият касб этган. Самода, Ғаззолий эътироф этганидек, тингланадиган ошиқона шеърда ифодаланган зулф, ёноқ ва шунга ўхшаш бошқа бадий тимсолларнинг ботиний маъносини англашга бўлган уриниш рамзийлик учун муҳим омил бўлган. Бундай ҳаракат саҳобалар ва йирик тасаввуф вакиллариининг ҳаёт тарзида фаоллашиб равнақ топган.

3. Муҳаммад (с.а.в.)нинг Ҳиро тоғида ибодатда бўлганликлари ишқнинг ирфоний моҳият касб эттирувчи энг муҳим омилидир. Ошиқнинг маъшуқасига фоний бўлиши ғояси ҳам пайғамбар алайҳис-саломнинг ҳадислари ва Ҳақ ризолигига элтувчи фаолиятлари билан боғлиқ. Шундай қилиб, илоҳий ишқ, руҳий-маънавий яқинлик ифодаси бўлган маънавий ишқ тушунчалари Қуръони карим оятлари, ҳадислар, хусусан, Муҳаммад алайҳис-салом ҳаёт тарзлари ҳамда йирик мутасаввифларнинг Аллоҳ ва инсон ҳақидаги фикрлари асосида шаклланди. Бу тушунчаларнинг асрлар давомида тадрижий мукаммаллаштирилиши ҳамда уларнинг буюк сўз санъаткорлари ижодида бадиий сайқал топиши ишқнинг мумтоз адабиётдаги таянч мавзуга айланишига сабаб бўлди.

4. Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”даги талқинига кўра исломиятнинг халифа Али бин Абу Толиб давридан бошлаб, мумтоз адабиётда ишқ мавзуси бир-бирини инкор этмаган уч услубда тараққий этган. Жомий ижодида уларнинг бирлаша олгани, айна ҳолатнинг Навоий ғазалиётида ҳам кузатилиши бунинг ёрқин далилидир. Халифа Али бин Абу Толиб девонларида бўй кўрсата бошлаган илоҳий маърифат талқини Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий ижодида ўзининг юксак пағонасига кўтарилган. “*Ҳақиқат асрориға мажоз тариқин маҳсул қил*”иш эса ишқ мавзусининг адабий тадрижий тақомилида энг етакчи услуб айланган. Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Заҳируддин Санойӣ, Шайх Авҳадуддин, Фаҳриддин Иброҳим Ироқӣ ва Ҳофиз Шерозий бу услубда назмнинг юксак намуналари ижод этилди.

5. “Ҳазойин ул-маоний”даги хотимавий ва салаф шоирлар номлари келтирилган ғазаллардан туркийгўй ижодкорлардан Лутфий ва Саккокий қаторида “*Ҳақиқат асрориға мажоз тариқин маҳсул қилгон*” шоирлардан Хусрав Деҳлавий ва Ҳофиз Шерозийнинг услуби Навоийни кўпроқ ошуфта қилган кўринади. Шунингдек, улардаги ишоралар Ҳофиз Шерозийнинг тариқат йўлидаги маслағи билан шоирнинг қарашлари орасида ўхшашликлар борлигидан далолат беради. Бу ниҳоятда муҳим масала. Ҳар иккала шоир

ижоди мисолида ишқ поэтикасини қиёсий сатҳда ўрганиш муҳим хулосаларга келишга асос бўлади.

ИККИНЧИ БОБ

ИШҚНИНГ ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ БАДИИЙ ТАЛҚИНИДАГИ ЎЗARO УЙҒУНЛИК ВА ТАФОВУТЛАР

2.1. Навоий ва Ҳофиз ғазалиётида ишқ: таъриф, тавсиф ва таснифлар

Ишқ ва муҳаббат калималари арабча сўз бўлиб, маъно-моҳиятига кўра ҳар иккаласи ҳам кўнгилнинг маҳбуб томон кучли иштиёқ билан интилишини англатади.⁷⁷ Шарқ мумтоз адабиёти намояндалари, жумладан, Алишер Навоий ғазалиётининг жуда кўп намуналари айнан ана шу умрбоқий мавзуга бағишланган.

Ишқ инсон руҳий-маънавий оламида ҳис-туйғулар воситасида намоён бўладиган мураккаб жараён бўлиб, ҳар бир ошиқ кўнгилдан кечирган бундай вақеликни ўзича талқин этади. Бадиий ижод инсоннинг ботиний кечинмаларининг ҳам образли инъикоси бўлганлиги боис ўша хилма-хиллик сўз санъаткорларининг бадиий тафаккури маҳсули намуналарида адабий ифодасини топади. Ижодкорнинг ишққа муносабатини тўғри англаш ва шу мавзудаги асарларини ишонарли таҳлилу талқин қилишнинг муҳим омили унинг эътиқодий қарашларидаги етакчи тушунчаларни чуқур идрок этишни талаб этади. Мустақиллик шарофати билан мумтоз шоирларимиз, айниқса, Алишер Навоий адабий мероси, унинг асарларининг тадқиқи борасида масаланинг ана ўша муҳим томонига алоҳида эътибор қаратилди. Айни чоқда республика матбуотида эълон қилинган баъзи мақолаларда мавзу моҳиятини тўла англамаслик, бир ёқлама таҳлилга мойиллик, мумтоз асарларда илгари сурилган тасаввуфона ғояларни дунёнинг турли ўлкаларида вужудга келган таълимотлар билан уйғун ҳолда таҳлил қилиш ҳолатлари пайдо бўла бошлаганига ўз вақтида муносабат билдирилди⁷⁸. Шунингдек,

⁷⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996, – Б. 49.

⁷⁸ Ҳаққул И. Моҳиятдан йироқлашмайлик ва тасаввуфшуносликдаги ғаройиботлар// “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2002, 5 апрель, -Б.3.

бугунги навоийшунослик олдида турган муҳим вазифалар хусусида ҳам таниқли олим ва ижодкорлар томонидан қимматли фикр-мулоҳазалар баён этилди⁷⁹. Табиийки, билдирилган қимматли мушоҳадаларнинг аксарияти Алишер Навоий ғазалиётидаги ишқ мавзусининг бадиий ифодаси билан ҳам бевосита боғлиқдир. Улуғ шоир ғазалиётида бадиий инъикосини топган ишққа оид таъриф, тавсиф ва таснифларни салафлар, айниқса, Хожа Ҳофиз Шерозий ғазалиётидаги айна жиҳатлар билан қиёсий ўрганиш ишқ мавзусининг моҳиятини англашимизда асқотади.

Алишер Навоийнинг аксарият ғазалларида ишқ куйдирувчи, ҳалок килувчи, озор етказувчи, жонга зиён келтирувчи, кўнгилга дард солувчи, ошиқни расвои олам килувчи каби сифатлар билан таърифланади. Бундай тавсифларга муносиб кўрилган ишқнинг ўзгача муқаддаслик касб этиши, ошиқнинг шунчалик жабру ситамлар исканжасида қолишга тайёрлиги, айна истакнинг рўёбга чиқиши учун жонини ҳам нисор айлаши шеърхонни мушоҳадага чорлайди. Жумладан, ғазаллардан бирида шеър қаҳрамони ишқнинг “муҳрик” – куйдирувчи даштини кезиш қийин эканлигини эътироф қилиб, шу орзусини рўёбга чиқариш учун имкон излагани кўзга ташланади:

Ишқи муҳрик даштини қатъ айламак душвор эрур,

Кирмасам оҳим ели бирла ҳавосин совутиб [3, 65].

Ишқ даштининг ҳарорати ниҳоятда юқори. Ошиқнинг оҳи эса ёндирувчи иссиқликни бирмунча мўътадиллаштиришга кўмаклашади. Ишқ қанчалик жонни ўртовчи бўлмасин, ошиқ унга томон интилишда давом этади. Шоир ғазалларида ошиқнинг оҳи шунчаки фиғон бўлмай, балки ўтли эканлиги жуда кўп ўринларда ўзининг бадиий ифодасини топади. Шунингдек, баъзи байтларда ишққа мубтало бўлган кўнгилнинг ҳажр изтиробларидан чеккан оҳларини совуқ шамол тарзида тасаввур этиш ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Чунки ошиқнинг бундай оҳи “муҳрик

---

⁷⁹ Бу ҳақда қаранг: Навоий ва замонамиз. Давра суҳбатлари// “Жаҳон адабиёти”, 2002, февраль, – Б. 3-24. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодини ўрганишнинг методологик асослари ҳақида// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, 2-сон, -Б. 3-14.

ишқ” даштини совутади ва ошиқ бу маконни кезиш имкониятига эга бўлади. Келтирилган иқтибосда шоир ишқнинг куйдирувчи, жонни ўртовчи сифатларини жозибали тасвир этганлиги кўзга ташланади. Ҳофиз Шерозий ғазалиётида Навоийда кузатилгани сингари ишқнинг қийинчиликларига оид катор хилма-хил сифатлар билан зийнатлангани камроқ кузатилса-да, унинг мушкуллигига бот-бот эътибор қаратилади. Салаф шоирнинг соқийга мурожаат билан бошланадиган машҳур ғазалидаги матлаънинг *“Ки ишқ осон набут аввал, вале афтод мушқилҳо”*⁸⁰ (Мазмуни: *Ишқ аввал осонмасди, лекин мушкуллар дуч келди*)⁸¹ мисраси фикримизнинг ёрқин далилидир. Айни чоқда ишқдаги мушкулларга чора излаган ошиққа табибларнинг берган куйидагича жавоби Навоий “муҳрик” дея сифатлаган ишқ билан Ҳофиз ғазалиётидаги ишқнинг моҳиятан яқрағилигига ишора қилади:

Ашки хунин бинамудам ба табибон, гуфтанд:

Дарди ишқ асту жигарсўз давое дорад [Ҳофиз, 169].

Мазмуни: Кўз ёшим қонини кўрган табиблар дейдики: “Ишқ дарди борки, жигарсўзлик – жигарни куйдириш, қаттиқ азоб тортиш унинг давосидир”.

Навоий ғазалиётидаги ўтли муҳаббат кўпинча шеър қаҳрамонининг қисмати даражасига кўтарилади. Шу боис лирик қаҳрамон Аллоҳга муножот қиларкан: *“улусни бу балойи ногаҳдин асрагил”*, – дея илтижо қилади: *“Балойи ишқ ногаҳ учрар, ушбу телбадин ўзга Улусни бу балойи ногаҳдин асрагил, ё раб”* [4, 39]. “Балойи ногаҳ” тарзида таъриф этилган ишқдан кишиларни асраш баъзан ижодкор ғазалларида ўзгача жилода намоён бўлади. Бундаги ишқ таърифи бирмунча муайянлик касб этганлиги кузатилади. Шоир бир ўринда ишқни кўнгилга ногаҳон маҳкам ўрнашган тикан тарзида таъриф этиб: *“Ҳавас ишқ айлаган озода, кечгил бу хаёлдин, Ки, чиқмас бу тикан кўнгулда ногаҳон устувор ўлгач”* [3, 98], – дея ўғит беради. Ишқни ҳавас қилган, ҳали уни ихтиёр этмаган, бутун инон-ихтиёру

⁸⁰ Ҳофиз Шерози. Кулӣёт. Мураттаби китоб ва муаллифи сарсухан Жамшед Шанбезода. – Душанбе: “Ирфон”, 1983. – С. 31. (Бундан кейин ушбу манбага мурожаат қилинганда қавс ичида шоир номи ва саҳифани кўрсатиш билан кифояланамиз – Ҳ.Э.)

⁸¹ Бундан кейинги таржималар ҳам ўзимизга тегишли.

иродасини топширишга улгурмаган кишининг “озода” тарзида таъриф этилиши ҳам ишқ йўлининг ғоятда машаққатли эканлигидан далолат беради. Ҳофиз ғазалиётида ишқ дардининг давоси жигарсўзлик дея таърифлангани ҳолда Навоий тикан тимсоли воситасида ишқдан қутилиш имконсизлигини бадиийлаштиради.

Ишқ кўнгилга ўрнашган тикан экан, табиийки, бундай озорга барча қалб соҳиблари ҳам бардош беролмайди. Шунинг учун улуғ шоир ғазалларидан бирининг мақтасида: *“Эй Навоий, ишқ сиррин ким ҳавас қилса, дема, Ким эшитмакка бу сўз лойиқ эмас ҳар булҳавас”* [4, 63], – тарзидаги ҳулосасини бадиий акс эттиради. Булҳавас – ҳар нарсага ҳавас қилувчи, ҳардамхаёл, енгилтак “ошиқ”лар тимсоли. Ҳофиз ғазалиётида ҳам худди шундай маъно ташувчи тимсолга ишора этилади. Айни чоқда улуғ шоир ишқнинг таърифида таъдид бадиий санъатига мурожаат этиб, фикрини кетма-кет ривожлантириб боради:

Шаби торику бими мавжу гирдобе чунин ҳоил,

Кужо донанд ҳоли мо сабукборони соҳилҳо. [Ҳофиз, 31]

Мазмуни: Қоронғу кеча, ваҳимали мавж, гирдоб шундай тўсиқки, ҳолимизни соҳилдаги енгил ёмғир томчилари қаердан билсин?!

Шоир ғазалиётининг таниқли таржимони Хуршид “сабукборони соҳилҳо” бирикмасини *“четда турган юки енгиллар”* тарзида мазмунан ўзбекчалаштиради⁸². Ҳар иккала шоирнинг таҳлил жараёнига тортилган байтларида ишқнинг муқаддас туйғу эканлигига ишора қилинади. Бироқ, бу муқаддас тушунчани “қуйдирувчи дашт”, “балойи ногаҳ”, “кўнгилга маҳкам ўрнашган тикан” сифатида таъриф қилиш билан Навоий салафи ғазалларидаги сингари ишқнинг озорсиз бўлмаслигига урғу беради. Ишқнинг “муҳлик” – ҳалок қилувчилик сифати озорнинг авж нуқтасига кўтарилиши билан бирга у билан боғлиқ фано ҳолига алоқадор яна бир “сир”га ишора қилинганини сезиш мумкин:

Не муҳлик водий эрмиш ишқ даштиким, киши анда

⁸²Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. Нашрга тайёрловчи сўз боши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: “Шарқ” матбаа акцидорлик компанияси бош таҳририяти, 2016. – Б. 34.

Қадам урган дам-ўқ кўзга бўлур мулки одам пайдо [3, 51].

Шеър қаҳрамони “ишқ дашти”нинг йўқлик водийси эканлигидан хайратланади. Аҳли ишқ бу водийга қадам қўйиши билан унинг кўз олдидаа “мулки адам” – йўқлик мамлакати намоён бўлади. Улуғ шоир ғазалларида ишққа берилган бундай таъриф ошиқнинг фано – ҳалок бўлиши билан ниҳояланмайди. Навоий ғазаллари таркибида: *“Ишқнинг савдоси жонимга зиёндир, демаким, Ҳар киши бундоқ зиён ишқ ичра курса судидир”* [4, 121] мазмунидаги сатрларнинг учраши фикримизнинг ёрқин далили. Шоирнинг фикрича, ишқ ичра жонга етказилган зиён ошиқнинг фойдаси (суди) экан, демак, ишқ водийсига қадам қўйиш билан киши кўз олдида йўқлик мамлакати (фано мақоми)нинг пайдо бўлиши булҳаваслик иллатининг маҳв этилишидир. Чунки фано мақомига етган солиқ нафсоний олойишлардан ҳалос бўлиб, покланади. Манбаларда қайд этилишича, фано уч турлидир. Фанои афъолда солиқ ўз нафси ва сифатларидан ҳалос бўлиб, Ҳақ сифатларига яқинлашса, фанои сифатда у Ҳақни билиш билан, Унинг сифатларидан ҳам фано бўлади. Фанои зот эса Ҳақ борлиғига фаноликдир⁸³. Кўринадики, ахлоқий покланиш ва инсонсеварлик таълимоти саналган тасаввуфнинг ўзак масаласи Ҳаққа фано ўлмоқлик воситасида нажиб ҳушқа эга бўлишга даъват этилади. Бундан англашиладики, юқорида келтирилган ишққа оид таъриф у тавсифлар ботинида булҳаваслар идрок эта олмайдиган маъно пинҳон сақланади. Навоий айни ҳолни фано воситасида бадиийлаштиради, Ҳофиз “жаридаи олам” тимсолидан фойдаланиб, уни тақдир билан боғлайди ва ўлмасликка ишора қилиб бадиий ифода этади:

Ҳаргиз намирад он, ки дилаш зинда шуд ба ишқ,

Сабт аст жариди олам давоми мо [Ҳофиз, 42].

Маъноси: Дили ишқ билан тирик кимса ҳаргиз ўлмайди. Олам дафтарида бизнинг давомимиз ёзилгандир.

---

⁸³ Ҳ а қ қ у л И. Йиллар ҳабиб васли муяссар эса гоҳе (Бир ғазал шарҳи) // Истиқлол ва умрбоқий ижод. – Самарқанд, 2002. – Б. 70-75.

Табиийки, Ҳофизнинг ушбу байтида жисмоний ўлим назарда тутилмайди. Шундай ўлим назарда тутилган шоирнинг бошқа мисраларида эса ошиқлар ададининг туганмаслигига эътибор қаратилиб, улар учун бу ишқнинг фойдали эканлиги тағмаънода ифода этилади:

Хусни бепаёни ў чандон, ки ошиқ мекушад,

Зумраи дигар ба ишқ аз ғайб сар мекунанд [Ҳофиз, 255].

Мазмуни: Унинг поёнсиз хусни қанчадан қанча ошиқларни ўлдирса ҳам, ғайбдан ишқ билан янги жамоалар пайдо этилади.

Навоий ғазалиётида таърифлар бағрида сир тутилувчи ишқнинг ички моҳиятини тўла идрок этиш учун очкич вазифасини ўтовчи байтлар ҳам мавжуд. Жумладан, улуғ шоир ишқни мис, қалайи каби маъданни (хатто тупрокни) олтинга айлантирувчи кимёга қиёслаб: *“Буки дерлар кимийедир ишқ, бовар қилмасанг, Қилгуси юз важх ила собит узорим олтуни”* [4, 435], – деб таърифлайди. Ишқнинг кимёлиги турфа сабаб билан ошиқнинг узорида олтинни барқарор қилиб қўйишида намоён бўлади. “Юз олтуни” – хажр изтиробларининг ҳосиласи бўлиб, унинг чинакам олтинга хос белгиси ишқнинг фано дарсгоҳидаги сабоқларида намоён бўлади:

Ишқ эрур асли илм фано дарсгоҳида,

Аҳли усул ҳар неки дер сар-басар фуруъ [5, 210].

Улуғ шоир аҳли усул деганда, иршод мақомига эришган муршидни назарда тутди. Фано дарсгоҳи – Ҳақ васлига восил бўлиш мактаби. Аҳли ҳақиқат Ҳақ висолига восил бўлиш учун Илоҳ асрорига ошно бўлишга интиларкан, бунда ақлий билишдан кўра ирфоний-важдий идрокни устун кўрадилар. Ҳол сирлари ва илоҳий ҳақиқатларга тегишли илм – ирфон, яъни маърифат – ишқ илмидир. Навоий ишқни илм сифтида таъриф этаркан, унинг кимёлик сифатини назарда тутди. Шоир ғазалиётидаги турли байтлар бағрига сингдирилган бундай таърифлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиради. Улуғ мутафаккир ишқнинг янги маъно қирраларини кашф

этишга йўналтирилган таърифларидан бири воситасида фикрдан олдин кетадиган ва шубҳага заррача ўрин қолдирмайдиган ботиний илм саналган маърифатнинг ақлий-зоҳирий илмдан нечоғлик юксаклигини⁸⁴ бадий жихатдан етук мисраларда маҳорат билан тасвирлайди:

Ишқ ул бир муаллимки, анинг мактабида,

Ақл ўқиб тифл каби лавҳи фанодин абжад. [6, 90]

Алишер Навоий ишқни муаллимга ташбеҳ этаркан, унинг мактаби маърифат илмини ўргатувчи даргоҳ эканлигига диққатни қаратади. Зеро, ақл бу масканда бир бола янглиғ фано тахтасидан абжад ўқийди. Айни чоғда келтирилган бадий тимсолларнинг маъно-моҳиятида бир – бири билан мустаҳкам боғлиқлик борлиги кўзга ташланади. Бундай алоқадорлик абжад ўқишга ишора воситасида вужудга келтирилган. Шоир яшаган ва ундан кейинги даврларда ҳам эски усулдаги мактабларда абжад ҳисобини ташкил қилувчи сўзлар махсус тахтачада ёзилиб болаларга ўқитилган ва шу йўл билан ҳарф танитилган. Ақл – зоҳирий билимларни пухта эгаллаган инсон тимсоли, бироқ бу билимлар илоҳий асрорни очишга имкон бермайди. Зеро, ақл бу масканда бир бола янглиғ фано тахтасидан абжад ўқийди. Бундан англашиладики, ақл билан ҳол илмини ўрганиш боланинг машаққат билан савод чиқаришига тенглаша олади, холос. Шу боис Ҳофиз Шерозий ғазалларидан бирида ишқдан олинган таълимни юксак пардаларда васф этади:

Маро то ишқ таълими суҳан кард,

Ҳадисам нуктаи ҳар маҳфиле буд. [Ҳофиз, 275]

Мазмуни: Ишқ бизни сўзлашга ўргатганидан бери ҳар бир сўзим анжуман нуктаси бўлди.

“Ирфоний-ботиний билимларни эгаллаб, илм ул-яқин даражасидан Ҳаққул-яқин даражасига кўтарилиш, кўнгил ойнасида ғайб жамолини акс эттира олиш учун эса пири комил таълимини олиш керак”⁸⁵ бўлган.

⁸⁴ Бу ҳақда қаранг. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент, 1996. – Б. 35-48; Воҳидов Р., Неъматов Х., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент, 2001. – Б.11-21.

⁸⁵ Комилов Н. Тасаввуф. –Б. 204.

Ишқ бир муаллим – пири комил сифатида ошиқ қалбини мосиводан фориг этиб, Ҳақнинг тажаллийгоҳига айлантиради:

Маъшук қилар жилва, ҳар кимки онинг кўнглин,
Дард ўти кули бирла ишқ оинафом этмиш. [3, 214]

Ошиқ кўнглини тип-тиниқ, ялтироқ – ойинафом ҳолга келтирувчи моя – ишқ. “Қалбнинг мосиводан халос бўлиб, Ҳақнинг ишқ ва муҳаббати билан тўлган онига аҳли ирфон “кўнгил” дерлар. Инсон бу мартабани топиши билан мақоми валоятга қадам қўйган бўлади. Кўзида ибрат, сўзида ҳикмат ва анвори илоҳий қалбида тажаллий этади”⁸⁶. Улуғ шоир эътирофича, ишқ дард ўтининг кули, яъни ҳажр изтироблари билан қалбни поклайди, уни маъшуқа жилвагоҳига айлантиради ва шу тариқа ошиқни улуғ мақомга кўтаради. Аёнлашадики, инсонни комиллик рутбасида кўриш учун ишқнинг илм, кимё ва муаллимлиги боис бўлади. Сатрларда қўлланган “дард ўти кули” бирикмасида эса нарса-буюмларни топ-тоза ҳолга келтириш, уларга шаффофлик бахш этиш учун ишқори кўп бўлган кулли сувдан фойдаланилганлигига ишора мавжуд. Кўнгилнинг ойинафом этилишига алангали ҳажр изтиробларининг кулга айланиши – ниҳояланиши сабабдир.

Умуман олганда, шоир ишқни илм, кимё, муаллимга ташбеҳ этиш билан инсон руҳий-маънавий камолотининг асоси бўлган покликни тарғиб этади, уни улуғлайди. Айни ҳолат Ҳофиз ғазалиётидаги ишқнинг ҳам энг муҳим ғоявий асоси сифатида намоён бўлади:

Назари пок тавонад руҳи жонон дидан,
Ки дар оина назар жуз ба сафо натвон кард.
Мушкили ишқ на дар ҳавсалаи дониши мост,
Ҳалли ин нукта ба ин фикри хато натвон кард [Ҳофиз, 182].

Мазмуни: Пок назар билан жонон руҳини кўриш мумкин. (Аммо) оинага назар солиш билан сафога етиб бўлмайди. Донишмандларимиз

---

⁸⁶ Elhac - Mehmed Kemal Pilavoglu. Tasavvuf va ahlak. – Ankara, 1985. – S. 121.

ҳафсаласи билан ишқнинг қийинчиликлари ҳал этилмайди. Бу нуқтани фикр билан ҳал қиламан деб, хато қилма!

Ана шу поклик замирида мусулмон минтақа халқлари адабиётида шаклланган ишқ мавзуининг навоиёна таснифлари унинг ғазалларида ўз ифодасини топади:

Ишқ агар комилдурур маъшукни маҳкум этар,

Бўлмайин Маҳмуд, бўлмоқ истама ёринг Аёз. [4, 147]

Алишер Навоий ғазалиётида кенг қўлланган “ишқи комил” “ишқи пок” бирикмалари маърифат мартабаларидан етуклик сари одимловчи ошиқнинг комил инсон бўлиш иштиёқи ва ўзликдан тамоман ҳалос бўлиб, Ҳаққа восил бўлиш жараёнини ифодалаши билан аҳамиятли. Шоир моҳият эътибори билан бир-бирига жуда яқинлик ҳосил этган мана шу икки тушунча негизида ҳирсий-жинсий интилишлардан тамоман холи бўлган маънавий муҳаббатни кўради. Келтирилган иқтибосдаги дастлабки байтда ифодаланган маъшуканинг маҳкум бўлишига ошиқнинг комил ишқи сабабдир. Бунда ишқ соҳиби Маҳмуд бўлмаса, ёрининг Аёз бўлишини исташи фойдасиз. Байтда шоир севишганлар сифатида икки эр кишига ишора қилади. Мисрада маъшук ўлароқ назарда тутилган Аёзга нисбатан “ёр” сўзининг қўлланганини ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим. Зеро, ёр –дўст, биродар демакдир. Ғазнавийлар сулоласининг йирик ҳукмдори Султон Маҳмуд Ғазнавий (998 – 1030) ва унинг Аёз номи билан танилган хос маҳрами Абу Нажм (вафоти 1057) ўртасидаги пок, маънавий муҳаббат туркий ва форс-тожик адабиёти намуналарида ўзининг кенг бадиий ифодасини топган. Академик Б. Валихўжаев шоир ғазалиётидаги ишқ, ошиқ ва маъшук муносабатлари хусусида фикр юритиб, қуйидаги хулосага келади: “... Навоий ғазалиётида ҳам инсоний (аёл-эркак ўртасидаги) , ҳам маънавий (жинси фарқ қилмайди) , ҳам ҳақиқий (Аллоҳ таолога нисбатан) ишқ ўз ифодасини

топган бўлиб, ана шу асосда унинг тимсоллари ҳам белгиланади: ошиқ – маъшуқа, дўст – ёр, Оллоҳ ҳамда солиҳ ва бошқалар”⁸⁷.

Комил, пок ишқ ҳақида фикр юритилар экан, мантикий тафаккур комил инсон тушунчасига бориб тақалади. Алишер Навоий ва Шарқнинг бошқа буюк мутафаккирлари комил инсон деганда, аввало, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)ни назарда тутганликлари аксарият манбаларда қайд этилади. Таниқли олим Н.Комилов тасаввуфга оид тадқиқотида Мухйиддин Ибнул Арабий, Шайх Олимий, Сайид Абдукарим Гелоний, Азизиддин Насафий сингари алломаларнинг комил инсон ҳақидаги қиймат ва аҳамияти йўқолмаган қарашлари, фикрларига эътиборни қаратади. Тадқиқотчи ушбу мутафаккирлар мулоҳазаларини теран тадқиқ этади. Эътиборли жиҳати шундаки, олим Азизиддин Насафий фалсафий мушоҳадаларига кўра, комил инсон ҳаётдан ташқари аллақандай мавҳум зот бўлмай, муайян шахс эканлиги, яхши сифатларни эгаллаб борган инсон шундай мартабага кўтарила олиши ҳамда комил инсон мартабаси тариқат ва риёзат йўли билан қўлга кирадиган юксак мартаба эканлигига урғу беради⁸⁸. Шундай мулоҳазалар академик Б.Валихўжаев ва адабиётшунос Э.Очиловлар мақолаларида ҳам кўзга ташланади.⁸⁹ Улуғ шоир ғазалларида юқоридаги фикрларга моҳиятан уйғун ғоялар билан суғорилган байтлар ҳам мавжуд:

Ишқи комил элни ё Фарҳод, ё Мажнун қилур,

Гар эрур маъшук ёхуд армани, ёхуд араб. [4, 38]

Келтирилган иқтибосдан комил ишқнинг яна бир жиҳати аёнлашади. Унга кўра, маъшуканинг қайси миллат вакили эканлиги аҳамиятли эмас. Шу ўринда маънавий ишқ учун муайян шахснинг жисми, вужуди эмас, балки мазҳаби, руҳий-маънавий қариндошлиги муҳаббатга сазовор бўлишини эътироф этиш ўринлидир. Масала моҳиятини ҳаётий далилларга таяниб изоҳлаш лозим кўрилса, бунга ёрқин мисол саҳобаларнинг

⁸⁷ Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Тошкент, 2002. – Б. 95.

⁸⁸ Комилов Н. Тасаввуф. – Б. 143-153.

⁸⁹ Валихўжаев Б. Комил инсон – комил жамият: Алишер Навоий талқинида// Истиклол ва умрбокий ижод. – Самарқанд, 2002, – Б. 12-17. Очилов Э. Дарвеш – комил инсон тимсоли// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, 6-сон, – Б. 7-14.

пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в)га бўлган самимий муҳаббатларидир: “Асҳоб Расулуллоҳни севар, жуда севар эди. Усиз яшашни бир ўлим ҳисоблашарди... Саҳобалар Расулуллоҳ билан жаннатга бирга бўлмасалар, уни кўролмасалар, ўзлари учун чексиз бир армон пайдо бўлишини билар эдилар. Расулуллоҳ “Инсон севгани билан биргадир”, ҳадиси воситасида уларнинг қалбларидаги оғрикка шифо берди...буюк раҳнамоларни севиш, севганларни севмоқ йўли билан қалблар доимо раҳбарларга боғланади. Инсонлар севганлари билан бирга бўлиб, юксак мартабага эришадилар”⁹⁰. Мана шундай бир-бирига бўлган яқинлик Мавлоно Жалолиддин Румийнинг Шамсиддин Табризийга бўлган ҳароратли муҳаббатига сабаб бўлган. Алишер Навоий Маҳмуд ва Аёз севгисига ишора қилиш билан мажозий ва илоҳий ишқни, бири иккинчисининг мукаммал кўриниши бўлган муҳаббатнинг асосини поклик, комиллик ташкил этишига шеърхон диққатини жалб қилади. Улуғ шоир маъшуқани Аллоҳ сифатлари зухур этган мазҳар сифатида кўргани боис маънавий ишқ унинг эркак ёки аёл эканлигини назарга илмаслигини: *“Ишқ агар бўлса ҳавойи нафсдин пок, эй кўнгил, Йўқ тафовут дилбаринг гар бека ўлсун, гар мирак”* [5, 236] каби сатрлар бағрига сингдиради. Ҳавойи нафсдан пок бўлмоқ – Ҳақ ва халқ муқобилида турган нажиб зот сифатида улуғланишдир. Бундай кишилар учун дилбар маъшуқанинг бека (хоним) ёки мирак (она тарафдан шахзода бўлғуси киши) бўлишининг тафовути йўқ. Бироқ Навоийнинг ушбу байтида илгари сурилган ғояни улуғ шоир ҳар қандай киши тимсолида маҳбуб сиймосини тахайюлга келтиради тарзида талқин қилиш тўғри эмас. Зеро, шоир покликни ишқнинг асосий мезони сифатида бадий талқин этгани боис бундай фазилатнинг ҳам ошиқ, ҳам маъшук сурату сийратида балқиб кўриниши лозимлигини таъкидлайди. Жумладан, шоир наздида пок ишқнинг шавқ ўти билан ҳар шўҳи раъно юзига боқмоқлик нораводир:

Ҳайф эрур ҳар шўҳи раъно юзига чун пок ишқ,

Шавқ ўтин кел сен доғи бу ишвагарлардин совут [3, 79].

---

⁹⁰ Elhac-Mehmed Kemal Pilavoğlu. Tasavvuf va ahlak. – Ankara, 1985. – S. 60-61.

Ҳофиз ғазалиётида Навоийдаги “шўҳи раъно” тимсолини хотирга келтирувчи тимсол сифатида “хуснфурўшон”нинг қўлланганлиги диққатга сазовордир:

Агарчи хуснфурўшон ба жилва омадаад

Касе ба хусну малоҳат ба ёри мо нарасад. [Ҳофиз, 203]

Мазмуни: Агар хуснфурушлар жилва қилишга киришишса, хусну малоҳатда ҳеч бири бизнинг ёримизга етолмайди.

Пок ишқ комиллик сари иштиёқ билан саъй-ҳаракат кўрсатиш маҳсули экан, ҳар қандай ошиқ ҳам унга даъво қилишга муносиб эмас. Алишер Навоий гўзаллик, хусн, кўрк олдида ошиқлиги хотирга келувчи мунофиқларни кескин қоралаб, уларнинг бу ҳолатини таҳоратсиз намоз ўқувчи фосиққа ташбеҳ этади:

Ул эрмас ишқи поку сажда айлар кўрса хусн,

Уйладурким, айлагай фосиқ таҳоратсиз намоз. [3, 180]

Улуғ шоир байтда қўлланган тамсилни санъаткорона маҳорат билан таянч ғояни рўёбга чиқаришга хизмат қилдиради. Пок ишқ соҳиби бўлмаган, хуснни кўргани боис сажда қилгувчи булҳаваснинг маънавий олами покликка қанчалик муҳтож бўлса, фосиқнинг вужудида шундай покликка эҳтиёж ундан-да кўпроқдир. Табиийки, бундай “муҳаббат”у ибодат “пок назар билан айна ҳақиқатга элтувчи мажоз” саналмайди. Алишер Навоий тасвиридаги мажозий ишқ ошиқни маъшуқаси учун Аллоҳга илтижо қилишга ундайди:

Пок жонин, ё раб, олма поклар кўнгли учун,

Бўлмаса маъшуқи пок, охир не осиг ишқи пок. [3, 266]

Буюк мутафаккир талқинидаги лирик қаҳрамон Тангрига илтижо қилар экан, покликка шунчаки урғу бермайди. Зеро, ўша сидқий муножотлар замирида шоирнинг ўзи эътироф этган “пок кўзни пок кўнгил билан пок юзга солиш” орқали илоҳий файздан баҳра олишга ишора мавжуддир. Ошиқнинг ишқи пок бўлса-да, унинг маъшуқаси шундай сифатларга соҳиб бўлмаса, бундай пок ишқдан наф йўқ. Ошиқ кўнглидаги комил ишқи билан

Аллоҳ сифатларининг мазҳари бўлган севгилисини маҳв этар экан, айна чоғда ўша мазҳарлик вазифасини ўзи ўтаб, маъшукни ошиққа айлантиради. Ана шундай икки тарафлама муҳаббат негизда мажоз ҳақиқатга айланади.

Кўринадики, Навоий назмида “куйдирувчи дашт”, “балойи ногаҳ”, “кўнгилга маҳкам ўрнашган тикан” сифатида таърифланган ишқнинг Ҳофиз ғазалиётида ҳам мушкуллиги эътироф этилиб, “жигарсўз”лигидан баҳс этилиши замирида унинг озорсиз бўлмаслигига урғу берилади. Ҳар иккала шоир ғазалиётида ҳам ишқнинг поклик асосида вужудга келишига алоҳида эътибор қаратилгани боис Навоийдаги “булҳавас”, Ҳофиздаги “сабукборони соҳилҳо” сингари тимсоллар ошиқликка, Навоийдаги “ҳар шўхи раъно”, улуғ салафдаги “хуснфурушон” тимсоллари маъшукликка муносиб кўрилмайди. Бу тимсолларга хос “ишқ” баъзи ўринларда танқидга учраш билан эслаб ўтилса, пок ишқ, ишқи комил сингари моҳиятан битта тушунчани англатувчи ишқ воситасида инсонни комилликка ундаш ғоялари илгари сурилади. Чинакам маъшуқа илоҳ жамолини ўзида мужассам этган мазҳар ҳолида ҳар иккала шоирда талқин этилгани учун Навоий ишқнинг зиён эмас, бу зиён ичра киришнинг ўзи фойдали эканлигини уқтиради. Ҳофиз эса дили ишқ билан тўлган кишининг ўлмаслиги замирида унинг кони фойдалигига диққатни қаратади. Инсонни комиллик рутбасида кўриш учун ишқнинг фано дарсхонасидаги илм, кимё ва муаллимлиги қиёсланиши ҳар иккала шоир ижодида ирфоний маънонинг қабарик намоён бўлишига замин ҳозирлади.

2.2. Ошиқона ғазалиётдаги ишқ мавзуси кўлами кенгайишининг таянч ирфоний асослари

Ишқ-муҳаббат Алишер Навоий ғазалиётининг етакчи мавзуси саналади. Бу кўҳна ва ҳамиша навқирон жанр салоҳиятли ижодкорнинг

“доимий ҳамроҳи ва аргумоғи”⁹¹ эди. Шу боис у туркий адабиётда ҳақли равишда “кўп ва хўп” ғазал ёзган буюк шоир сифатида тан олинади. Улуғ шоир ишқ-муҳаббат мавзусига бадиий сайқал бериш билан ўзига қадар яратилган Шарқ ғазалнавислик анъанасини янгилаш билан давом эттирди ва уни янгилаш мотивлар билан бойитди. Айни ҳолат адабиётшунослигимизда шоирнинг илк лирикаси тадқиқ этилиши⁹² билан ҳам, туркий тилда битилган барча девонларидаги ғазаллари мисолида ҳам⁹³ эътироф этилди. Алишер Навоий кўлами кенг ғазалиётида ишқ-муҳаббат мавзуси воситасида ранг-баранг мотивларга бадиият либосини шу қадар юксак санъаткорлик билан кийдирдики, натижада ижтимоий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларини ўзида қамраб олган беназир лирик қомус вужудга келди. Фикримизни шоирнинг замондоши, унинг асарларини китобат қилиш билан махсус шуғулланган таниқли хаттот Абдужамил котибнинг Алишер Навоийнинг подшоҳларга бағишланган байтларидан “Тухфатус-салотин” номли тўплам тузгани ҳамда шоирнинг ишқий ғазалларини қирққа яқин мавзуга тасниф этгани қувватлантиради.⁹⁴ Табиийки, қайд этилган мулоҳаза ва далилий фикрлар Навоий ғазалиётида бўй кўрсатган самараларга тегишли бўлиб, уларнинг ҳосил бўлиш омилларини қиёсий сатҳда илмий ўрганиш аҳамиятлидир.

Ошиқона ғазалиётнинг янги мотивлар билан бойиб, орифона моҳият касб этишида ундаги лирик қаҳрамоннинг маъшуқа, борлиқ ва инсон муносабатлари билан алоқадор мушоҳадаларининг бадиий талқинига кенг ўрин берилиши энг муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Маъшуқанинг “севиқли гўзал” маъноси билан бир қаторда, унинг “илоҳий жамолни ўзида мужассамлаштирган талъат соҳиби”, “ёр”, “дўст”, “устоз”, “Муҳаммад (с.а.в)”, “Аллоҳ” сингари маъноларни ўзида ифодалаши мумтоз назмнинг бадиий-маърифий моҳият касб этувчи ғазалларида тавҳид, тажаллий, лирик қаҳрамоннинг Яратганга ва моддий оламга муносабати хусусидаги

⁹¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961, – Б.104.

⁹² Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965, – Б. 57-103.

⁹³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. -Тошкент: “Фан”, 1961, -Б. 104-161.

⁹⁴ Қаранг: Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодида мавзуларга бўлиш ва танлаш принциплари// Навоийга армуғон. Учинчи китоб. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003, – Б. 8-14.

мулоҳазаларининг бадий ифодаланишига ҳам омил бўлди. Ошиқона ғазалиётнинг бундай мазмун билан бойитилиши ундаги мазмун билан турли тариқат ғояларининг, ватан, ҳаж сафари, фақрлик сингари катор мотивларнинг уйғунлашиб кетишига имкон яратди. Шундай экан, Алишер Навоий ғазалиётидаги лирик қаҳрамоннинг маъшуқа, борлиқ ва инсон муносабатлари хусусидаги бадий мулоҳазаларини теран англамай туриб, уларда илгари сурилган асосий ғояларни идрок этиш анча мушкул. Бинобарин, ишқий ғазаллардаги сўзларнинг рамзий-мажозий маънолари ҳам бевосита шоирнинг ўша ўй-хаёллари бадий ифодасига хизмат қилади. Шеър қаҳрамони ўзининг ички туғёнларини шеърхонга муайян тарзда етказиш учун, шубҳасизки, маъшуқа билан боғланувчи тавҳид, тажаллий сингари ирфоний тушунчаларга зеб берувчи борлиқдан бадий тимсол ва тамсиллар танлайди. Бундан англашиладики, шоирнинг, аввало, борлиққа умумий ҳолатдаги муносабати муҳим аҳамият касб этади. Айни адабий ҳодисани шеър муаллифининг ўз эътирофлари асосида қиёсий сатҳда таҳлил этиш унинг дунёқарашини яхшироқ билиш йўлида муҳим қадам бўлиши мумкин.

Алишер Навоий ғазалиётида борлиқ, моддий олам, яъни теварак-атрофимизни ўраб турган мавжудлик “вужуд”, “арз”, “Ер юзи” каби сўз ва бирикмалар билан ифодаланади. Шунингдек, “олам”, “жаҳон”, “дунё”, “дахр”, “очун” сингари сўзлар ҳам ўз ўрнида борлиқ маъносини англатади. Уларнинг ғазалда бадий тимсол сифатида қўлланилиши ўзига хос рамзий-мажозий моҳият касб этиб, ғазалнинг таянч ғояси ифодасида алоҳида таъсир кўрсатишни унутмаслик лозим. Чунончи, шоирнинг қуйидаги байтида қўлланган дунё тимсоли борлиқдаги солиқни Ҳақдан йироқлаштирувчи тушунчанигина ўзида мужассамлаштиргани ҳам юқорида айтилган фикрларни тасдиқлайди:

Ҳақ тилар бўлсанг, Навоий, силк дунёдин этак,

Ишқинг ўлса пок, ўзни қўйма бу мурдор аро [3, 43].

Келтирилган иқтибосда ошиқнинг энг олий тилаги — пок ишқ билан Ҳақ висолига эришишида амал қилиши лозим бўлган тасаввуфий

тамойиллардан бири ўзининг бадий ифодасини топган. Байтнинг илк мисрасида қўлланган дунё – нафс тимсоли. Ошиқ бу мудҳиш душмандан воз кечиши лозим. Кўринадик, байтда қўлланган дунё тимсолининг борлиқ билан моҳиятан алоқадорлиги йўқ. Зеро, *“Борлиқдаги ҳар бир мавжудот Ҳаққи мутлақнинг алоҳида олинган, бутундан ажратилган сифатининг оғизона акси, инъикоси ёки фалсафий атама билан айтсак, тажаллий моҳиятини кашф этади. Бутун коинот, биз билган, тасаввур қила оладиган ва мутлақо тасаввуримизга сизмайдиган оламлар ва борлиқларнинг барчаси моҳиятан кўзгу, ойна бўлиб, унда, ҳар бир ойнада Ҳаққи мутлақнинг алоҳида бир сифати ночор бутундан ажралган шаклда муваққат равишда акс этади”*⁹⁵. Ана шу аксланишда ориф шоирларимиз улкан улуғворлик мавжудлигини ҳис этадилар:

*Бу тийра даҳрни гар ошиқ этмасанг бўлмас,
Аруси меҳри фалак мазҳарида жилванамой.
Чаман аройиси зебиға бўлди ҳуснингдин,
Зулол ойинадору насим нофакушой [4, 417].*

Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларидан танланган ушбу адабий парчада даҳрга нисбатан тийра сифатловчиси қўлланилган бўлиб, унинг Яратганга ошиқ бўлиши учун фалак куёшининг келинчак кўринишида самода жилваланиши талаб этилади. Куёшнинг заррин нурлари қоронғу заминни ёритиб, унга ҳаёт бахш этади. Чаман аройиси – келинчаги бўлган гул-чечаклару ўт-ўланлар Яратувчининг ҳуснидан зеб олади. Ҳақнинг гўзаллигига тип-тиниқ сув ойна тутса, шабада мушк таратади. Маърифий адабиётда нафс эса бундай гўзаллик, айниқса, мўътабарлик олдида турган жирканчлик намунаси сифатида қаламга олинади. Мумтоз шеъриятда нафсга қарши мужодаланинг бадий ифодаси ўзига хос рангин бўёқларда, образли тарзда ўз тажассумини топган. *“Баъзилар нафсни дайди ит ёки руҳ этагига ёпишган ифлослик, баъзилар эса тўймас аждаҳо ёхуд фириб-найранг*

---

⁹⁵ Воҳидов Р., Нейматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001. – Б. 66.

тимсоли Дажжолга тимсол берадилар”⁹⁶. Маълум бўладики, мумтоз ижодкорлар борлиқ ҳақидаги мулоҳазаларини бадий ифодалаганда, масалага кўпроқ тавҳид, тажаллий сингари тасаввуфий тушунчалар нуқтаи назаридан ёндашадилар.

Табиийки, тасаввуф аҳли тавҳидни ақл орқали эмас, ваҳий, илҳом ва сезги қуввати билан англаш мумкинлигини эътироф этадилар. Бироқ бунда мушоҳада ва муроқабанинг алоҳида аҳамият касб этишини унутмаслик лозим. *“Иккинчи минг йилликнинг янгиловчиси”*⁹⁷ дея эътироф этилган Шайх Аҳмад Фарук Сарвандий – Имоми Раббоний (х. 971-1031) ўзининг “Мактубот” асарида тавҳид хусусида фикр юритаркан, унинг икки қисм: шуҳудий ва вужудий тавҳиддан иборатлигига эътиборни қаратади. Унинг тасаввуфий қарашларига кўра, шуҳудий тавҳид шуки, модда ва маъно кўзига кўринган ҳар нарса мавжуд бўлган муассир – Бирдан иборатдир. Вужудий тавҳид эса бор бўлган фақат Бир – мавжудни танимоқ ва Ундан бошқасини йўқ ҳисоблаш ва кўрмасликдир⁹⁸.

Имом Раббоний ўз қарашларининг тавҳид аҳли узарида эканлигини эътироф этиб, вужудий тавҳиднинг ўзига энг маҳрам тажаллийлари билан намоён бўлганини баён қилади. Муҳиддин Арабийнинг табиати ва қарашлари билан алоқадор бир нозик жиҳат ва тажаллий баёни бундан мустасно эканлигини таъкидлайди. Унингча, Аллоҳ бутун оламлардан муназзаҳ ва мужараддир. У оламни зоти билан эмас, илми билан ихота этган ва унга яқинлашган. Олам сифати камолларнинг ойналаридан иборатдир ва илоҳий исмларнинг зуҳуридир. Энг муҳими, Имом Раббоний тавҳид ҳақидаги қарашларини нақшбандийлик тариқатига таяниб баён қилади. Жумладан у: *“Валийлик доирасининг қутби бўлган Шоҳи Нақшбанд ҳазратлари кўзга, қулоққа, ҳисга ва бутун идрок воситаларига тажаллий этган ҳар нарсанинг Ундан эканлигини, фақат буларнинг У эмаслигини баён*

⁹⁶ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – Б. 133.

⁹⁷ Necip Fazıl Kısakürek. Mektubat’ı Takdim//. Müceddin-i Elf-i Sani Şeyh Ahmed-i Faruk-i Servendi Imam-i Rabbani. Mektubat. Hazırlayan Necip Fazıl Kısakürek. – İstanbul, 1995. –Б. 5.

⁹⁸ Rabbani. Mektubat. -S. 114

қилганлар. Бу ҳикмат – тавҳид баҳсининг руҳидир”⁹⁹ – дейди. Эътиборли жиҳати шундаки, Имом Раббоний вужудий тавҳидни илм ул-яқин, шуҳудий тавҳидни эса айн ул-яқин сифатида баҳолайди. Айни чоқда у шуҳудий тавҳид тарафдори эканлигини ўринли қўлланган тамсил билан ишончли изоҳлайди: “...бир киши қуёшнинг вужудини кўрса, бу кўринишда ўзини хаёлга келтириши бошқа юлдузларнинг бўлмаслигини билдирмайди. Фақат қуёшни кўрган киши, албатта, юлдузларни кўришни истамайди ва кўрмайди. Аммо биладикки, юлдузлар йўқ эмас, улар мавжуддир, фақат яширинган ва қуёшнинг порлоқ нурлари остида мағлуб ҳолга келиб қолишган. Шундай бир пайтда юлдузларнинг вужудини йўқ ҳисоблаш инкор мақомида қолишдан бошқа бир нарса эмасдир. Шундай қилиб, Аллоҳнинг мосувосини йўқ ҳисоблашдан иборат бўлган вужудий тавҳид ақлга ва шариатга муҳолифдир”¹⁰⁰. Имом Раббоний маънавий сархушлик ҳолида бўлган Мансур Ҳалложнинг “Мен Ҳақман”, Боязид Бистомийнинг “Мен Субҳонман” тарзидаги шаттаҳотларига ишора қилиб, уларнинг ҳайрат мақомида қолганликларини, ҳайрат ва илм бир ерда ҳозир бўлмаслигини билмаганликларини таъкидлайди. Маълум бўладикки, вужудий тавҳид соҳиби айн ул-яқиндан ҳисса ололмайди. Ҳолбуки, шуҳудий тавҳид соҳиби ҳайрат мақомидан тараққий этиб, маърифат мақоми бўлган айн ул-яқинга эришгач, у ерда ҳайрат билан илмнинг бир жойда пайдо бўлганини кўради¹⁰¹. Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари мисолида ҳам маърифат мақоми бўлган айн ул-яқиндан ҳисса олган ориф шоирларга хос тажаллийда улкан улуғворлик борлигини ҳис этишнинг бадий талқинларига гувоҳ бўлиш мумкин:

Боқма, эй зоҳид, ҳақорат бирла ашё сариким,

Бўлмаган анинг сифоти мазҳари йўқ ҳеч зот [4, 56].

Ушбу байтда шоир барча мавжудот Аллоҳ сифатининг инъикоси бўлмаганида, айни ҳолда бўлмаслигини зоҳидга уқтириш билан шуҳудий

⁹⁹ Rabbani. Mektubat. -S. 106.

¹⁰⁰ Rabbani. Mektubat. – S. 115.

¹⁰¹ Rabbani. Mektubat. – S. 115-116.

тавҳид ғоясини бадиий ифодалашга эришади. Зоҳидни *ашё сари* ҳақоратомуз боқишдан тийилишга чақириш билан эса ундаги дунё гўзалликларини керагидан ортиқ ҳолатда инкор этиш майлини танқид қилган бўлади. Навоийга ашё тимсоли ҳар бир нарсадан ҳикмат излаш билан алоқадор орифона ғояни бадиийлаштириш имконини беради. Бу билан у кишиларни ҳаётдан мумкин қадар гўзаллик излашга даъват этади ҳамда борлиқдаги энг кичик ашёда ҳам Ҳаққи мутлақнинг сифати зухур топганлигини эслатади. Айни ҳолат Ҳофиз Шерозийнинг *“Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришт”* сатри билан бошланувчи ғазалида ҳам кузатилади:

Ҳама кас толиби ёранд, чи ҳушёру чи маст,

Ҳама жо хонаи ишқ аст, чи масжид, чи куништ [Ҳофиз, 120].

Мазмуни: Барча инсон – қай бири ҳушёру қай бири маст бўлмасин, ёрнинг талабгоридир. Қай бири масжиду қай бири куништ – яҳудийлар ибодатхонаси бўлмасин, барча ер ишқ хонасидир.

Покизасиришт – ўзини пок тутувчи зоҳиднинг риндларни майхўрликда айблашига танбеҳ сифатида ёзилган ушбу ғазалнинг юқорида кўчирилган байтида инсонларнинг маслагу муқаддас масканларининг фарқлилиги уларнинг Ёр – Аллоҳга талабгорликларида тўсиқ бўлмаганидек, борлиқнинг барча ўрни масжиду куништ бўлишидан қатъи назар бари ишқ хонаси саналишига мантиқий урғу берилади. Байтдаги *“барча ернинг ишқ хонаси”* тарзида эътироф этилишида шухудий тавҳид ғоясининг ўзига хос образли ифодаси намоён бўлади. Аёнлашадики, тасаввуф шеъриятида Аллоҳга хос сифатлар шухудий тавҳид ғояларига таянилган ҳолда борлиқдан изланади ва моддий оламга муҳаббат билан муносабатда бўлинади. Айни ҳолат ошиқона ғазалларда турли ижтимоий-сиёсий, илоҳий-ирфоний, ахлоқий-таълимий моҳият касб этувчи ғояларни бадиийлаштиришга имкон бериб, ишқ мавзуси кўламининг кенгайишига, унинг ирфоний моҳият касб этишига омил бўлади. Айни ҳолатни шоирнинг ошиқона ғазалиётидаги ватан, ҳаж сафари мотивлари мисолида кўриш мумкин. Улардаги борлиқ ва унинг муайян

қисми билан боғлиқ қарашлар бадий ифодасида тажаллий ва шухудий тавҳид ғояларидан санъаткорона фойдаланилганлиги кузатилади.

Алишер Навоий умрининг асосий қисмини ижод ҳамда она шаҳри Ҳирот ва Хуросон мамлакатининг тараққий этиши, гуллаб яшнаши, ўзаро урушларнинг олдини олиш, эл-улус фаровонлиги, бунёдкорлик йўлида сарф этган бўлса-да, “Ҳайрат ул-аброр” достонининг ўн тўққизинчи мақолатидагина ватан васфига [7, 304-314] кенг ўрин беради, холос. Шу боис Абдужамил котиб ҳам шоир ғазалиётида ватан мотиви мавжудлигини ўз таснифларида қайд этмайди. Таниқли навоийшунос А.Ҳайитметов эса шоирнинг “Беҳи” радифли ғазали хусусида фикр юритаркан, шоирнинг асосий мақсади ишқ баҳонаси билан ўз ватанининг лаззатли, шифобахш мевасини тасвирлаб кўрсатиш, унга муҳаббат уйғотиш эканлигини эътироф этиш билан кифояланади.¹⁰² Бироқ Алишер Навоий ўзбекча девонларининг барчасидаги муайян ошиқона ғазалларида ватансеварлик мотивини юксак санъаткорлик билан бадийлаштирилганлиги кузатилади. Уларни илмий тадқиқ этиш шоир дунёқарашига яқинлашиш нуқтаи назаридан ҳам, унинг ватан ҳақидаги қарашларининг эволюциясини белгилаш учун ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Таъкидлаш лозимки, улуғ шоир ғазалиётида “ватан” сўзи аксарият ўринларда туғилиб ўсган жой маъносида эмас, яшаш учун танланган масканни ифодалашга кўпроқ хизмат қилдирилган. Чунончи:

Шужоат бирла кирмак кулбайи фақр ичра бўлмаским,

Бу вайронни қила олмас ватан гар аждаҳо густох [3.105].

Улуғ шоир фақр кулбасига “шужоат”, яъни жасорат кўрсатиш билан кириб бўлмаслигини эътироф этаркан, ҳар қандай “густох” – адабсиз, андишасиз, ҳеч нарсадан тортинмайдиган аждаҳо ҳам бу вайронни ватан қила олмаслиги ҳақидаги тамсилни фикр тасдиғи сифатида келтиради. Фақр кулбаси деганда, шоир сабру қаноату риёзатни шиор қилиб, кундалик эҳтиёжидан бўлак дунё неъматларига кўнгил боғламай, фақрликни ихтиёр

---

¹⁰² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961, – Б. 160-161.

этган чинакам солик қалбини назарда тутати. Унинг бу вайрона кўнгли ёр жамоли жилвагоҳига айланиш мақсадида мислсиз машаққатлар эвазига айна холга келиб қолган бўлса-да, шу вайрона қалбнинг соҳиби “макорим ул-ахлоқ” билан безана борди. Табиийки, аждаҳо қанчалик шижоатли бўлмасин, афсоналарга кўра, у вайроналардаги сийму зарлар уюмида маскан қуриб, уларга бардавом соҳиб бўлиш ниятида ҳар қандай густохликни намоён қилишдан тап тортмагани туфайли фақр кулбасини ўзи учун маскан қила олмайди. Кўринадики, фақир тийнати билан аждаҳо феъли орасидаги кескин зиддият улуғ шоирга фақрликни васф этиш имконини яратган ва салоҳиятли шоир ушбу байтда “ватан” сўзини истиқомат этиш учун танланган ошён маъносида қўллаган. Шоирнинг ошиқона ғазалларида “ватан”нинг айрим ўринлардагина бўлса-да, туғилиб ўсган жой маъносида ҳам қўлланганлиги кузатилади:

Кўнгил то водийи ишқиға тушти, қилмади бир ҳам

Ватанни ёд ул оворайи бехонумон ҳаргиз [3.179].

Байтда тасвирланшича, ишқ водийига боришни майл қилган “оворайи бехонумон”, яъни уй-жойсиз, дарбадар кезишни ихтиёр этган кўнгил бир мартагина бўлса-да, ўз ватанини ёдига келтирмайди. Табиийки, кўнгилнинг ватани ошиқнинг кўкси саналади. У шу ерда туғилди, камол топди. Бироқ у ишққа мубтало бўлгани боис тан чекаётган қийинчиликлар билан ҳисоблашмай қўйди. Ҳофиз ғазалиётида ҳам кўнгил – дилнинг ўз ватанига қайтишга қарор қилмаганлигидан ёзғириш кузатилади:

То дили ҳарзагарди ман, рафт ба чини зулфи ў,

3-он сафари дарози худ азми ватан намекунад [Ҳофиз, 247].

Мазмуни: *Кўп вақтдан бери дайди дилим унинг зулфи чинига боғланиб кетди. Ўзининг бу узоқ сафаридан ватанига қайтишни ният қилмайди.*

Қиёсланадиган байтларнинг яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, улардаги яқранг мазмундан ҳар иккала шоир ғазалиётида чинакам ошиқ учун ватан тушунчаси бирмунча нисбий моҳият касб этиб қолиши ойдинлашиб қолади. Унинг кўнгли ишқ ўтида ўртанаётган экан, энди ундан Навоийнинг

кўйидаги байтида тасвирланганидек, ёрининг кимлигинию, сарманзили – илк кўним топган жойи, яъни ватани қаер эканлигини сўрашга зарурат қолмайди. Негаки, фироқда тобланаётган ошиқ севиклиси ҳажрини ўзига ёр, “кунжи меҳнатхона”ни эса ватан деб билади:

Сўрма ҳажринда Навоий ёрину сарманзилин,

Ёр анга дардинг, ватан бир кунжи меҳнатхонадур [3.139].

“Меҳнат” сўзи мумтоз шоирларимиз ижодида машаққат, оғирлик маъноларида қўлланишини назарда тутадиган бўлсак, улуғ шоир “кунжи меҳнатхона” деганда, шундай сифатларни ўзида мужассам этган дунё, Ер юзининг муайян бир гўшасини назарда тутди. Аёнлашадики, хижрон изтиробларида ўртанаётган чинакам ошиқ учун бу “меҳнатхона”нинг қай бурчини маскан тутиш ёинки қай гўшасида туғилиб, униб-ўсиш муҳим аҳамият касб этмайди. Негаки, унинг ҳар гўшасида Ёр сифатларининг зухуроти бирдек аксланади. Бироқ бу инъикос Ундан бўлса-да, табиийки, У эмас. Шу боис Алишер Навоийнинг анъанавий руҳда битилган ошиқона ғазалларида “ватан” сўзи мисолида она-юртни васф этиш ғояси ярқ этиб кўзга ташланмайди. Улуғ шоир шундай адабий ниятини ғазал бағрига сингдиришда “Ҳирот”, “Хуросон” сингари жой номлари ва уларга алоқадор сўзлардан ўрни билан фойдаланади. Ошиқона ғазаллар таркибидаги улуғ шоирнинг туғилиб ўсган юртини ифодаловчи ҳамда эътиқодий қарашларга кўра муқаддас маскан саналган жой номлари тилга олинган байтларда мутафаккир ижодкорнинг она-Ватанга бўлган чексиз самимий муҳаббати навоиёна услубда авж пардаларда бадий ифодаланганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Бунинг учун у ишқ билан алоқадор шухудий тавҳид ғояларини бадий ифодалаб, ошиқона ғазалга ватан мотивини олиб киради:

Чу ёр айлар эмиш барча ерда жилвайи ҳусн,

Тенг бўлди Каъба била дайри Сўмнот манга.

Навоиё, чу эмас нася нақд бирла тенг,

Беҳишт воизи пургўғаву Ҳирот манга [4.15].

Кўчирилган байтларнинг дастлабкисида ошиқ учун ватан тушунчаси юқорида таъкидланганидек, бирмунча нисбий моҳият касб этиши теран бадий ифодасини топган. Унда тасвирланишича, ёрнинг гўзал ҳусну жамоли барча ерда жилваланар экан, ошиқ учун мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳи Каъба ҳам, Сўмнот дея аталувчи бут номи билан алоқадор бутхона ҳам моҳият эътибори билан бир-биридан фарқли эмас. Байтда қўлланган “Каъба” ва “дайри Сўмнот” сингари жой номлари эътиқодий тушунчалар билан алоқадор муқаддас ошёнлар бўлиши билан бир қаторда, умумийлик, жамлик маъноларини ҳам ўзида ифода этган. Аёнлашадики, борлиқ Ҳаққи мутлақнинг тажаллийгоҳи экан, унинг барча гўшаси ошиқ учун бирдек муқаддаслик касб этади. Улуғ шоир ошиқона ғазалиётида борлиқни таҳлил жараёнига тортилган байтда кузатилганидек, айрича муҳаббат билан улуғларкан, она-юртининг васфини ундан-да бир пағона юқорига кўтариш билан ўзининг самимиятини бадий ифодалайди. Олдинги байтда Каъба ва бутхона ўзаро қиёсланган бўлса, кейинги байтда Ҳирот билан сергап воиз томонидан жуда кўп васф этилган беҳишт, яъни жаннат муқояса этилиб, улар орасида тенглик кўрилади. Каъба ва Сўмнот дайри зиёратидан мақсад мусулмон ва бутпараст учун жаннатга ноил бўлиш истаги эканлигини назарда тутадиган бўлсак, шоир Ҳиротни бениҳоя улуғлаганлиги ойдинлашиб қолади. Ҳофиз ғазалларида эса юқорида кузатилгани сингари риндликни улуғлаш ниятида шухудий тавҳид ғоясидан салоҳиятли ижодкорнинг мутафаккирона фойдаланганлиги кузатилади:

Ғараз аз масжиду майхонаам висоли шумост,

Жуз ин хаёл надорам, худо гувоҳи ман аст [Ҳофиз, 93].

Мазмуни: *Масжиду майхонадан мақсад висолингиздир, худо шоҳидки, бундан бошқа гуноҳим йўқ.*

Шу билан бир қаторда, Ҳофиз “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин маҳсул қил*”ган улуғ шоирлардан бири сифатида шухудий тавҳид ғоясига таяниб, Аллоҳнинг мосивосини ҳам улуғлайди:

Гарчи жои Ҳофиз андар хилвати васли ту нест,

Эй ҳама жои ту хуш, пеши ҳама жо мирамат [Ҳофиз, 132].

Мазмуни: *Гарчи васлинг хилвати Ҳофиз турган жой эмас, аммо ҳар еринг хуш, ҳар ерда сенга қурбон бўлай.*

Алишер Навоий ўз эътиқодий карашларидан келиб чиқиб, Каъбатуллоҳни зиёрат этишни орзу қилганлиги ҳам айна ҳақиқат. Бу муқаддас ният унинг кўнглида анча эрта туғилганлигини “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан ўрин олган ошиқона ғазаллари таркибидаги қатор байтлар ҳам далиллайди. Улар орасида ватанни мадҳ этиш нуқтаи назаридан қуйида кўчирилган байт алоҳида аҳамиятга эга:

Навоий ўлмасиға озими Ироқу Ҳижоз

Магар назоҳати мулки Ҳирий эрур боис [3.93].

Байтдан англашилган мазмунга кўра, Навоий Ҳирот мамлакатининг тозаю софлиги боис Ироқу Ҳижозга йўл олишга ният қилади. Ҳижоз – Арабистоннинг ғарби шимолий, Макка ва Мадина шаҳарлари жойлашган худуди бўлиб, мусулмонлар бу муқаддас шаҳарларга ҳаж ва умра зиёратларини адо этиш учун йўл олишади. Ироқда жойлашган Боғдод шаҳри эса араб халифалигининг пойтахти сифатида донг таратган. Табиийки, бу пойтахт шаҳар илму маърифат, маданият маркази сифатида ўз даврида гуллаб-яшнаган. Аёнлашадики, улуғ шоир Ироқу Ҳижоздангина Ҳиротга тенглаша оладиган шаҳарларни топиш мумкин, деган ғояни байт бағрига сингдиради. Бу билан у она-шаҳри гўзаллигидан бениҳоя фахрланишини бадиий ифодалашга муваффақ бўлади.

Алишер Навоийнинг айнан “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ошиқона ғазалларида Ҳижозга йўл олишни доимо ёқламаган байтларини ҳам учратиш мумкин. Бу байтлар билан юқорида таҳлил этилган сатрлардаги ўзаро мазмуний зиддиятдан келиб чиқиб, улуғ шоирнинг Каъбатуллоҳни зиёрат этишни анча эрта орзу қилганлигини шунчаки айтилган мулоҳазалар тарзида англаш мутлақо ҳақиқатга зиддир. Негаки, мутафаккир шоир айна байтларда ошиқ учун борлиқнинг барча гўшаси ёрнинг тажаллийгоҳи экан, унинг барча ери бирдек муқаддаслик касб этади, деган ғоядан келиб чиқиб, ватан

муқаддаслигини, уни севиш иймондан эканлигини бот-бот эслатиб туради. Қуйидаги байтларда айнан шу ғоя ўзининг бадиий ифодасини топган:

Хар мақом ичраки бўлсанг айру бўлма ёрдин,
Эй Навоий, ҳожат эрмас қилмоқ оҳанги Ҳижоз [3.182].

Ёки:

Кўп Ҳижоз оҳанги тузма ёр ила бўл барча вақт,
Эй Навоий, гар Ажам бўлсун мақоминг, гар Ироқ [3.258].

Алишер Навоий зиддиятларга тўла ғоят мураккаб бир даврда яшаб ижод этди. У ўзи учун “ота масофасида бўлган”, “турк ва сорт орасида андин тамомроқ киши кўрмаган” дарвеш Саййид Ҳасан Ардашер сингари устозлари суҳбатида бўлиб, қанчалик завқланган бўлса, замона аҳлидан панд еган пайтлари ҳам ундан кам бўлмади. Шу боис унинг ошиқона ғазалларида замондошлари мисолида она-шаҳрининг яхши-ёмон жиҳатлари бирдек тилга олинган байтларнинг учраши ғоят табиий. Айниқса, бу ҳолат подшо ва унинг саройи хусусида баҳс юритилган байтларда яққол кўзга ташланади:

Эй Навоий, шаҳ хаёлин асра кўз мулки аро
Ким, эрур ҳам Боғи Зоғон анда, ҳам Боғи Сафид [3.120].

Улуғ шоир шоҳ хаёлини кўз мамлакатаида асрашга даъват этади. Бу билан лирик қаҳрамоннинг шоҳ саройига яқинлашиш истаги (хаёли) билан яшаётганини қалтис орзу сифатида баҳолашга интилади. Мутафаккир ижодкор фикрини тадрижий ривожлантириш мақсадида Ҳиротнинг ўзидан тамсил келтиради. Бу шаҳардаги икки боғ: Боғи Зоғон (Қарғалар боғи) ва Боғи Сафид (Оқ боғ) инсон кўзини эслатиб туради. Кўз яхшилик ва ёмонликни ўзининг оқ ва қора рангларида мужассамлаштиргани сингари пойтахтдаги икки боғ ҳам кишига қабихлигу эзгуликни эслатиб туради. Демак, шоҳ саройидаги воқеалар инсон кўзи яхши-ёмонни ажратмай кўра олгани каби эзгулигу ёвузликдан таркиб топган. Бу ҳолнинг пойтахтдаги икки боғ билан уйғунлик ҳосил қилиши тасвири ғазалда ўзига хос навоиёна мутойибани ҳосил қилган. Шу мутойиба замирида эса ёмонликни касб этганлардан шикоят мотиви мавжудлиги сезилиб туради. Шоир ана шундай

аҳли замондан кўнгли озор кўрган дамларда улардан қутулишнинг йўлини Ҳижозга талпиниш деб билади. Худди шундай руҳда битилган байтлар ижодкорнинг кексалик даврида яратилган ошиқона ғазалларида учраши фикримизни қувватлантиради:

Ростларнинг чун Хуросон ичра йўқтур хурмати,
Вақт эрур қилсанг, Навоий, эмди оҳанги Ҳижоз [6.147].

Ёки:

Эй Навоий, қил Ироқ оҳангию азм эт Ҳижоз
Ким, муҳаббат зумрасин аҳли Хуросон танимас [6.160].

Ҳофиз ғазалиётида ҳажга йўл олиш истаги билан битилган байтлар кузатилмаса-да, замона аҳлидан ёзғириш мотиви бадиийлаштирилганида, “Шероз”, “Боғдод” сингари жой номларига мурожаат этилади:

Раҳ набурдем ба мақсуди худ андар Шероз,
Хуррам он руз, ки Ҳофиз раҳи Боғдод кунад [Ҳофиз, 147].

Мазмуни: *Шерозда мақсадимизга эришиш учун йўл тополмадик. Бугун шундай қутлуг кунки, Ҳофиз Боғдодга йўл олади.*

Ёки:

Сухандониву хушхони намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки то худро ба мулке дигар андозем [Ҳофиз, 454].

Мазмуни: *Шерозда фасоҳатли сўзлаш (ижод этиш) ва хуш сўз ўқиш билан шугуланмаслар. Кел, Ҳофиз, ўзимизни бошқа юртга олайлик.*

Табиийки, бундай истак ҳар иккала шоирнинг муайян бир руҳий ҳолатининг ифодасидир. Уларда ҳам салоҳиятли ижодкор ватанидан эмас, замона аҳлидан кўнгли қолганлигини бадиий ифодалайди.

Алишер Навоий ҳақли равишда Ҳиротда олиб борган бунёдкорлик ишларининг самарасини кўришга ҳам муяссар бўлди. Бу борада у Султон Ҳусайн Бойқаронинг чинакам таянчига айланди. Шу боис улуғ шоир Ҳиротга бўлган самимий муҳаббатини кексалик даврида битган ошиқона ғазалларида ҳам ниҳоятда эҳтиросли байтларда бадиий ифодалади:

Навоий, ўзга шоҳу ўзга кишвар этма ҳавас

Ки, топмағунг шаҳи Ғозий била Ҳири янглиғ [6.209].

Алишер Навоийнинг умри давомида битган ошиқона ғазаллари таркибидаги байтларида ватан мотивининг бадиий ифодаланиши, аввало, улуғ шоирнинг она-юртига бўлган чексиз самимий муҳаббатининг самараси бўлиб, бу меҳр унда иймонли бўлишнинг бир шарти сифатида намоён бўлганини далиллайди. Айни чоқда бундай ғазаллар таркибида ватан мадҳининг юқорида кузатилганидек, эҳтиросли, бадиий жиҳатдан баркамол байтларда ифодаланиши шоир салоҳиятининг яна бир қирраси сифатида намоён бўлади. Улуғ бобокалонларимиздаги ана шундай эътиқодий қарашлар замирида ҳосил бўлган бундай бадиият намуналаридаги моҳиятни ёш авлод онгига сингдириш уларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда, маънавий гўзалликни қалбдан ҳис эттиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётида пейзажнинг ниҳоятда нодир, санъаткорона бадиий кашфиётлар билан зийнатланган намуналари ҳам салмоқли ўрин тутади. Табиийки, улардаги эҳтиросли тасвирда шухудий тавҳиднинг ҳаётбахш ғояларидан илҳомланиш ҳисси устуворлиги сезилади. Айни ҳолат ҳар иккала ижодкорда бадиий кашфиётлар қилиш майлини кучайтирган. Негаки, оламнинг ишқдан яралганлигию ундаги ҳар бир ашёни Руҳи мутлоқ сифатларининг мазҳари сифатида англашнинг ўзи бир поэзия. Шундай экан, бу умумбашарий ғоя ҳақиқат сирларини мажоз таврида ифодаловчи шоирни борликдан ҳикмат излашга, унинг гўзалликларидан завқланишга, ҳаётсеварликка ундаган ва, шубҳасизки, уларнинг ғазалларидаги ишқ мавзусининг ирфоний моҳият касб этишига ҳам омил бўлган. Навоийнинг баҳорий гўзалликдан илҳомланиб битган қуйидаги байтлари фикримизнинг ёрқин далилидир:

Айланади найсон зулоли ер юзин ойинагун,

Анжуми кўк аксидур анда раёҳину ўланг.

Дафъа-дафъа бир-бири узра булут офоқ уза,

Гўйиёким тожире терди рухутин танг-танг.

Чанг уни бирла май ич, кўргузди чун қавзи кузах,
Давр ила андоми чангу лавн аро автори чанг.
Бўйла мавсумда керактур айш базмин тузгали,
Ҳам зумуррат ранг ер, ҳам бодаи ёқут ранг.

Навоийнинг таърифича, найсон – баҳорнинг тиниқ суви (ёмғири) Ер юзини ойнадек ялтиратади. Ундаги райҳон ва ўт-ўланлар юлдузлару кўкнинг аксидир. Шоир борлиқни шаффоф кўзгу сифатида тасвирларкан, баҳор ёмғири тимсолидан моҳирона фойдаланади. Мусаввирона бу тасвир киши руҳиятига жўшқинлик бахш этади. Само гўзаллиги ҳақидаги иккинчи байт ҳам ўқувчига ўзига хос эстетик завқ бағишлайди. Ижодкор тасвирича, гуё тижоратчи рахтини қатор-қатор қилиб терганидек, уфқлар узра булутлар қайта-қайта саф тортади. Бундан руҳланган шоир: “*Чанг уни бирла май ич*”, – дея даъват этади. Ғазалдаги май – шодлик, ҳаётдан завқланиш рамзи. Кўкда рангин торларини ёйсимон тортиб, камалак пайдо бўлади. Унинг бўйи чангни, ранглари эса унинг торларини эслатади. Бу мутаносиблик чанг куйига бўлган эҳтиёжни кучайтиради. Кўчирилган адабий парчанинг сўнгги байтида шоир ҳаётнинг бундай онларини хуррамлик билан ўтказиш лозимлигини эслатади. Бу мутаносиблик кишига чанг куйига бўлган эҳтиёжни кучайтиради. Ушбу мисоллардан ҳам кўринадики, Алишер Навоий ғазалиётида борлиқ айрича бир муҳаббат билан улуғланади, ҳаётдан завқланиш, илҳомланиш, гўзаллик излаш, умуман, ҳаётсеварликка даъват уларда устуворлик қилади.

Ҳофиз ғазалиётида эса Шерознинг гўзал табиатини ниҳоятда жўшқин сатрларда васф этиш ҳолатлари алоҳида адабий эстетик ҳодиса сифатида кузатилади. Улуғ шоирнинг “*Хушо Шерозу вазъи бемисолаш*” сатри билан бошланувчи тўққиз байтли ғазалининг бевосита Шерозни васф этиш билан бошланиб, ғазалнинг бешинчи байтидан унга ошиқона мазмун берилиши фикримизнинг ёрқин далилидир:

Хушо Шерозу вазъи бемисолаш,
Худовандо, ниғаҳ дор аз заволаш.

Зи Рукнободи мо сад лавҳашаллоҳ
Ки, умри Хизр мебахшад зилолаш.
Миёни Жаъфарободу Мусалло,
Абиромез миояд шамолаш.
Ба Шероз ову файзи руҳи қудси
Бижўй аз мардуми соҳибкамолаш.
Ки номи қанди Мисри бурд он жо,
Ки ширинон надоданд инфиолаш? [Ҳофиз, 344].

Мазмуни: *Шероз нақадар хушу мисли йўқ шаҳар! Худовандо, уни заволадан сақла. Рукнободимизнинг зилол суви Хизр умрини бахш этадики, у юзлаб таҳсинга лойиқ. Жафарободу Мусалло орасида мушқу анбардек хушбўй абир шамоли эсади. Шерозга келиб, соҳибкамол инсонлардан муқаддас руҳ файзини ол. Бу ерда Миср қандининг номи олиб келинганки, ширинлар унинг олдида уялиб қолмасмикан?*

Улуғ шоир ғазалларини турк тилига таржима қилган таниқли адабиётшунос Абдулқодир Гулпинарли Ҳофизнинг таҳлилга тортилган ва “Агар он турки шерози...” номли машҳур ғазалини назарда тутиб, шоир ҳақидаги қуйидаги фикрларни баён этади: “Ҳофизнинг шахсий ҳаётига оид баъзи воқеаларни фақат унинг ғазалларидан ва табиийки, тўлалигича муайян бўлмаган бир тарзда аниқлай оламиз. Ҳофиз Шерозга, Рукнобод анҳорига, Мусалло сайлгоҳига жондан боғланиб қолганди... Ҳофизнинг манқабаларини яхшигина тадқиқ этган Судий унинг Шероздан айрилмаганлигини, фақат Шероздан уч кунлик йўл бўлган Яздга борганлигини қайд этади”.¹⁰³ Айни чоқда А.Гулпинарли Жафаробод ҳақида маълумот келтириб, у ернинг Мусаллога яқин жой бўлиб, Рукнобод қирғоғидаги сўлим бир масканлигини ва у ерда Ҳофизнинг қабри жойлашганини маълум қилади.¹⁰⁴ Дарҳақиқат, Ҳофизнинг она-шаҳрига жондан боғлангани юқоридаги мисраларда кучли эҳтирос билан бадийлаштирилган. Айниқса, бу ерликларнинг “соҳибкамол инсонлар” тарзида таърифланиши шоирнинг самимий муҳаббати

¹⁰³ Abdalbaki Gulpinarlı. Önsöz. Hafız Divanı. Mülli Eğitim Basmevi. – İstanbul, 1992. – S. VII-VIII.

¹⁰⁴ Hafız Divanı., – S. 697.

самарасидир. Ҳофиз бу шаҳарнинг гўзал табиатини бениҳоя хуш кўрганини шу ердан айрила олмаслигининг сабаби сифатида шоирона изохлайдики, бу ҳам шеърхонга шоирнинг она-шаҳрига бўлган юксак самимий муҳаббатини ҳис эттиради:

Биё-биё, ки замоне май хароб шавем,
Магар расем ба ганже дар ин харобобод.
Намедихад ижозат маро ба сайри сафар,
Насими боди Мусаллову оби Рукнобод [Ҳофиз, 144].

Мазмуни: *Кел-келки, бир замон шароб билан хароб бўлайлик. Балки бу харобободда бир хазинага етармиз. Мусаллонинг латиф насимию Рукнободнинг суви бошқа ерга сафар қилиш учун бизга ижозат бермайди.*

Бир замон шароб билан хароб бўлмоқ тасаввуфий шеърятда кўнгилнинг ишқ билан тўлишини англатади. Шундагина бу харобободда – дунёда бирор хазинага етиш, яъни Ҳаққа восил бўлиш йўлини топиш мумкин. Шароб тимсоли қўлланган бу байт ўзига хос рамзийликка эга бўлгани боис эҳтиросли бадий ифодага эга. Кейинги мисралардаги Рукнобод сувию Мусалло насимининг васфи ҳам ўша жўшқинликни тадрижий ривожлантирган. Шоирнинг “Агар он турки шерози...” ғазалида бу жўшқинлик авж нуктага кўтарилганини ҳис этиш мумкин. Негаки, Навоий Ҳиротнинг нася эмас, нақд жаннатлигини васф этса, Ҳофиз Шерозни жаннатда топиб бўлмаслигидан сўзлайди:

Бидеҳ соқи, маи боқи, ки дар жаннат нахоҳи ёфт,
Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро [Ҳофиз, 33].

Мазмуни: *Соқий, бақо майини қуйгинки, (чунки) жаннатда на Рукнобод суви соҳилларини, на сўлим Мусаллони топа олмайсан.*

Ҳофизнинг ушбу сатрларида Навоийда кузатилгани сингари ҳаётдан завқ олиб яшаш ғояси илгари сурилади. Улуғ шоирнинг “*Намози шомии ғарибон чу гирья оғозам*” сатри билан бошланадиган ғазалида бу дунёнинг ғарибхона эканлигидан ёзғирилади. Ҳофиз тафаккур уфқининг беқиёс

кенглиги шундаки, айна мавзуда битилган ғазалда улуғ шоир шухудий тавҳид ғоясига таяниб, мосуво саналган она-шаҳри Шерозни улуғлайди:

Ҳавои манзили ёр оби зиндағони мост,

Сабо, биёр насиме зи хоки Шерозам [Ҳофиз, 410].

Мазмуни: *Ёр манзилининг ҳавоси тириклик сувимиздир. Эй сабо, Шерозимнинг тупроғидан бир насим келтир.*

Муайян тариқат йўлини тутиб, Ҳақ ризолигига эришиш учун маънавий юксалиш сари одимловчи солиқлар ўзларининг бу дунёдаги ҳаётларини ғариблик – мусофирлик, ғурбатда ўтказилган давр деб биладилар. Уларнинг эътиқодий қарашларига кўра, инсон руҳининг чинакам ватани Аллоҳнинг Ўзи, у билан руҳан ваҳдат ҳосил қилинишидир. Шу боис ҳам юқоридаги байтнинг илк мисрасида ёр манзилининг ҳавоси тириклик сувига қиёсланмоқда. Бу билан шоир абадий ҳаётга эришувчи ғарибларнинг мусофирлик даври тугашига ишора қилмоқда. Кейинги мисрада сабога мурожаат этилишида ҳам муайян рамзийлик бор. Сабо тонг ели бўлиб, тасаввуф шеъриятида руҳоний маъшук томонидан келадиган раҳмоний хушбўй насимни англатади. Шоир унга юзланиб, Шероз тупроғидан бир насим келтиришининг истагани замирида эса Шерознинг ҳам ёр манзилидан айри эмаслигига, бу ер ҳам Унинг тажаллигоҳи эканлигига ишора бор.

Бутун оламнинг Аллоҳ сифатларининг тажаллийгоҳи тарзида англаш, бу сифатларнинг ишқнинг самараси эканлигини тасаввурга синдириш билан боғлиқ илоҳий маърифат Навоий ва салаф шоир шуурига шухудий тавҳиднинг ҳаётбахш ғоялари билан сингдирилгани боис ошиқона ғазалиётдаги ишқ мавзуси борлиққа муҳаббат, ватанга муҳаббат, Каъбатуллоҳга муҳаббат мотивлари билан бойиди. Хусусан, борлиққа муҳаббат мотиви ҳар иккала шоирнинг ошиқона ғазалиётида пейзажнинг ниҳоятда нодир, санъаткорона бадийи кашфиётлар билан зийнатланган намуналарини ижод этилишида омил бўлди.

2.3. Навоийнинг ошиқона ғазалиётида тариқат ғояларининг поэтик ифодаси

Тасаввуф сўз билан ифодаланадиган қол илми бўлмай, яшаб англанадиган ҳол илми бўлгани боис бир тарафдан унинг назарий асослари ишлаб чиқиларкан, бошқа тарафдан тариқатлар ташкил этилиб, бу яшаш тарзининг тамойиллари амалда қўлланила бошлади. Арабча “йўл” маъносини англатган тариқат “*Алоҳу таолога яқинлашиш ва унинг хушнудлигига эришиш мақсади билан таъқиб этилган йўл*”¹⁰⁵ бўлиб, сўфийлар унинг миқдорини муайян бир сон билан чегараламаганлар. Чунончи, у Нажмиддин Куброга кўра, “*Аллоҳга элтувчи йўллар яратикларнинг рафаслари миқдорича*” бўлса, илк сўфийлардан Абу Бакр Тамастоний (ваф. 340/951) уларни “*яратикларнинг миқдорича*”, Абу Ҳасан Музаййин (ваф. 328/939) эса бу йўлларни “*юлдузлар миқдорича*” дея талқин этади. Бу йўлнинг асосини таважжуҳ, яъни холис ният билан Ҳаққа йўналмоқ ташкил этади. Йўлга тушишдаги методларнинг фарқли эканлиги асосга тааллуқли эмас.¹⁰⁶ Юқорида тариқатлар миқдори ҳақида келтирилган мисоллар уларнинг кўплигини англатиш билан бир қаторда, амалда муайян тариқат вакили бўлган сўфийлар ҳам умумий ном билан аталувчи ҳолларни ўзига хос тарзда яшашларини билдиради. Уларнинг Ҳақ ошиғи, комиллик рутбаси томон маънавий сулук сайрида эканликлари улар томонидан қабул қилинган ижтимоий ва ахлоқий тамойилларга қизиқиш уйғотади. Аллоҳга таважжуҳ ғоясига хизмат қилувчи бу тамойилларнинг поэтик ифодаси уларнинг ўзидан-да романтик бўлиб, табиийки, анъанавий тарзда шоирларни илҳомлантириб келган. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, Навоий ва Ҳофиз ғазалиётидаги тариқат ғояларининг поэтик ифодасини қиёсий сатҳда ўрганиш уларда илгари сурилган етакчи ғояларни теран идрок этишга ва бу буюк сўз санъаткорларининг бадиий маҳоратининг муайян қирраларини кашф этишга муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

¹⁰⁵ Türer Osman. Ana Hatlarıyla Tasavvuf tarihi. – İstanbul, Seha Neşriyat ve Ticaret A.Ş., 1995, – S. 98.

¹⁰⁶ Türer Osman. Ana Hatlarıyla Tasavvuf tarihi. -Б. 99.

Бунинг учун Навоийнинг тариқатларга, аввало, ўзи эътиқод қўйган нақшбандийликка муносабатини ойдинлаштириш, бу тариқатнинг қайси ғоялари уни қизиқтирганию уларнинг поэтик ифодасига бадиий-тасвирий воситалардан санъаткорона фойдаланиб, қандай бадиий тисолларни кашф эта олганини илмий ўрганишга зарурат туғилади. Масаланинг муайян жиҳатлари адабиётшуносларимиз томонидан бирламчи манбаларга таянилган ҳолда нуқтадонлик асосида тадқиқ этилаётганига қарамай, айтиш мавзу ўзининг тўла ечимини топганича йўқ. Аксинча, қаноатни устун билиб, фақрлик мақомига ноил бўлиш, бунинг учун гўшанишинликни эмас, балки анжуман ичра хилватни афзал кўриш, ниҳоятда хокисорликка даъват этувчи назарни кадамдан узмаслигу бир лаҳза ҳам ғафлатда қолмаслик сингари кўплаб нақшбандиёна ўлмас ғояларнинг навоиёна санъаткорлик билан назму насрда бадиий сайқал топганини теран тадқиқ этиш, уларнинг моҳиятини ёш авлод онгу шуурига сингдириш билан келажак ворислари ҳиссиётига таъсир этиш “қудратли маърифий қурол”¹⁰⁷дан фойдаланишимизнинг белгиси сифатида намоён бўлади. Алишер Навоийнинг нақшбандия тариқати ва унинг улут маънавий арбобларига муносабати масаласи салоҳиятли шоирнинг ижодий мероси билан шу қадар чамбарчас боғлиқки, ҳатто мустабит тузум мафкураси ҳукмронлиги даврида ҳам олимларимиз айтиш мавзунинг муайян қирраларини ёритишда ўзларини масъул санаганлар. Чунончи, шоирнинг нақшбандия тариқатининг Хуросондаги пиру муршиди Абдурахмон Жомий билан илк учрашуви ва кейинчалик унга қўл бериб, ушбу сулукка таважжух қилиши масаласи машҳур шарқшунос Е.Э.Бертельс, таниқли адибу олим С.Айний ва тожик адабиётшуноси А.Афсаҳзодни ҳам қизиқтирган.¹⁰⁸ Шунингдек, адабиётшунос Ё.Исҳоқов Алишер Навоийнинг илк лирикаси мотивларини белгилашда шоирнинг нақшбандийликка муносабатини илмий таҳлил этган.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Каримов И. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Б. 48.

¹⁰⁸ Бу ҳақда қаранг: Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. – Тошкент: “Фан”, 1992. – Б. 12-52.

¹⁰⁹ Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965. – Б. 57-103.

Алишер Навоийнинг аввал “Бадойеъ ул-бидоя” девонига сарлавҳасиз, кейинчалик “Ғаройиб ус-сиғар”га “*Қаноат нақшнинг ифшосию нақшбандия тариқининг адоси*” сарлавҳаси билан киритилган, олимларимиз томонидан шоирнинг йигитлик йилларида ижод қилингани эътироф этилган қитъаси [3, 542-543] ҳамда «Ҳайрат ул-аброр» достонининг 21-бобидан ўрин олган Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Убайдуллоҳ васфига бағишланган мадҳиясида [7, 96-100] унинг нақшбандия тариқатига бўлган ниҳоятда самимий муносабати, сулукнинг маънавий пирларига хос бўлган ҳамида ахлоққа беҳад ошуфталигию ўзида ҳам уларнинг намоён бўлишини саодат деб билиши ярқ этиб кўзга ташланади. Айни ҳолат ижодкорнинг пири комили Абдурахмон Жомийга бағишланган “Хамсатул-мутаҳаййирин» [15, 7-86] асари учун ҳам хосдир.

Кузатишлардан аён бўладики, Алишер Навоий нақшбандия тариқати ғояларини ҳам бошқа сулуклар ғоялари сингари ўзининг назму насрида баъзан ишораларда, баъзан бадий ижодга хос тағмаъноларда қочиримли ифодалайди. Бироқ юқорида номи қайд этилган 11 байтли қитъа ва “Ҳайрат ул-аброр”даги 45 байтдан таркиб топган бағишловда кузатилганидек, бошқа тариқат ғоялари нақшбандийлик сингари юксак эҳтиросу ошкоралик билан васф этилмайди. Жумладан, Алишер Навоий тариқат пири Хожа Баҳоуддин Нақшбандни бағишловнинг дастлабки 15 байтида васф этар экан, “нақш” ва шу асосдан ҳосил бўлган сўзни ҳар байтда 2 мартадан (5-байтда 3 марта) кўллаб, ўзининг юксак санъаткорлигини намоён этади. Шунингдек, улуғ шоир Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ўрнида қойим мақом бўлган пири комил Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валийни “*офоқ ичида тоқ*”, “*муришиди офоқ*” дея улуғларкан, шоҳу гадо унинг хизматини саодат деб билишига эътиборни қаратади¹¹⁰.

---

¹¹⁰ Қаранш: Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоийнинг нақшбандия тариқатига муносабати// “Алишер Навоий ижодининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзuidaги халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий, 2017йил, 11 февраль. – Б. 132-137.

Алишер Навоийнинг “Қаноат нақшининг ифшосию нақшбандия тариқатининг адоси” [3, 543-544] номли китъасида шу тариқатига дохил бўлиб, юксак маънавий мартабага эришиш учун “хилват дар анжуман”, “сафар дар ватан”, “назар бар қадам”, “хуш дар дам” тамойилларига катъий риоя этиш лозимлиги ўзининг бадий ифодасини топган. Унинг дастлабки байтида шоир кўнглига мурожаат этиб: “Қаноат тариқиға кир, эй кўнгул. Ки хатм ўлғай ойини иззат санга”, – дея ўтинади. Бу билан Алишер Навоий нафсдан ғолиб келишнинг асосий йўлини нақшбандия тариқати билан боғланишда деб билади. Ушбу китъа шоирнинг йигитлик даври маҳсули эканлигига эътиборни қаратсак, унинг бундай қарорга келиши дафатан юз бермай, йиллар давомидаги ҳаётининг кузатишларининг самараси эканлиги аёнлашади. Фикримизни шоир ҳаёти билан боғлиқ айрим лавҳаларга мурожаат этиш билан далиллашга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, Алишер Навоий ҳаётининг Машҳад даврида ёш шоир ўзи учун “ота масофасида бўлган”, “турк ва сорт орасида андин тамомроқ киши кўрмаган” дарвеш Саййид Ҳасан Ардашер билан учрашади. Алишер Навоийнинг 15-16 ёшларида истеъдодли шоир сифатида элга танилишида дарвешона феъл-атвори, хуштаъб ва ширинсуханлиги билан ёш қаламкаш кўнглидан муносиб жой олган бу улуғ устознинг ҳам хизматлари катта. Саййид Ҳасан Ардашер истеъдодли шогирдининг беназир ғазалларини йиғинларда ўқиб бериб, уни ижод этишга даъват этиб турган. Ёш Алишер шу даражага етадики, устозини бир кун кўрмасликка тоқат қилолмайди. У Саййид Ҳасан Ардашерни “Фақри зотий ва фаноий жибиллий”, яъни унинг табиатига азалий фақрга ва туғма фанийликка мойиллик бор, – дея улуғлайди. Мажзуби солиқ саналган Саййид Ҳасан Ардашер Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида Ҳиротнинг машҳур шайхи Мавлоно Муҳаммад Табодгонийга мурид тушади. Бу улуғ шайх Зайниддин Хафойининг “кибор асҳоби”дан, яъни камол топган муридларидан саналган. Зайниддин Хафойи эса Хожа Муҳаммад Порсодек улуғ нақшбандийнинг суҳбатларида бўлган эса-да, аслида унинг пири Шайх Нуриддин Абдурахмон Мисрий саналади.

Таниқли олим Н.Комилов шайхларнинг силсиласига бундай аниқлик киритиш билан қуйидаги мулоҳазаларини маълум қилади: *“Шайхларнинг силсиласини аниқлашга эътибор қилишимиздан мақсад Ҳиротда ва умуман, теурийлар даврида, асосан, нақшбандия силсиласи тарқалган, дарвешлар шу силсила атрофида уюшган эдилар, деган қарашнинг унча тўғри эмаслигини кўрсатишдан иборат. Ҳиротда тасаввуфнинг турли тоифадаги тариқати амал қилган, кишилар хоҳлаган, кўнгли чопган шайхга мурид тушган”*¹¹¹. Гарчи аксарият тариқатларнинг мақсад-муддаоси ягона бўлса-да, одату равиши айрича бўлгани боис ёш шоирнинг *“Қаноат тариқига кир”*, – дея кўнглига мурожаат этишида у қадар осон кечмаган. Фикримизча, бунинг учун ёш шоирнинг Нуриддин Абдурахмон Жомий билан учрашувлари асқотган.

“Хамсатул-муттаҳаййирин” асарининг “Муқаддима”сидаги ишораларга таянган адабиётшунос Р.Воҳидов Абдурахмон Жомийнинг Ҳиротнинг Хиёбон мавзесидаги пири комили Саъдиддин Кошғарий мазори ёнида маскан тутгани ва кўплаб зиёратчиларнинг қаторида Алишер Навоий ҳам бу улуғ пир билан учрашгани 1459-1460 йилларда юз берган деган фикрга келади.¹¹² Ёш шоирнинг 18-19 ёшларида воқеланган бу учрашув юқорида номи келтирилган қитъада ифодаланганидек, *“Қаноат тариқи”*га киришига илк туртки бўлган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Негаки, Алишер Навоий кейинчалик Ҳазрат Жомий *“хизматида таълим ва истифода юзидин”* ўқиган китоблари рўйхатида Хожа Муҳаммад Порсонинг *“Қудсия”*, Шайх Ироқийнинг *“Ламаот”*, Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг *“оталари ишоралари ила битган рисоалари”*, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг *“Илоҳийнома”*си сингари ноёб асарларни қайд этади.¹¹³ Бу китобларнинг аксарияти нақшбандийлик билан бевосита алоқадор бўлиб, уларнинг мутолааси ва Махдуми Нуран билан кечган суҳбатлар Алишер Навоийнинг нақшбандия сулукига таважжух қилишига, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий,

¹¹¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “MOVAROUNNAHR – O‘ZBEKISTON”, 2009. – Б. 365.

¹¹² Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. – Тошкент: “Фан”, 1992. – Б. 12-52.

¹¹³ Қаранг: Ҳайитов Ш. Баркамол инсон тимсоли. – Тошкент: “Фан”, 2003. – Б. 19-33.

маданий-маърифий ҳаётига Хожа Аҳрори Валий сингари фаол иштирок этиб, мисли кўрилмаган бунёдкорлик ишларини амалга оширишига, ўзининг улкан адабий меросида нақшбандия тариқатининг ўлмас ғояларини санъаткорона ифодалаб, бу тариқатга бўлган самимий муҳаббатини эҳтиросли байтларда бадиийлаштиришига боис бўлди.

Юқорида таъкидланганидек, тариқатлар асосини Аллоҳга таважжух ташкил этар экан, Навоийни нақшбандийликдан ташқари яна қайси тариқатларнинг инсон маънавий камолоти йўлида хизмат қилувчи талаб-тамоийилларию уларда мужассамлашган ғоялари қизиқтирганлиги ҳам аҳамиятлидир. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов айти масалани теран ўрганиб, қуйидагича хулосага келади: *“Навоий асарларини футувват нуқтаи назаридан кузатиш асосида нафақат унинг жавонмардларга нисбатан чуқур муҳаббатини ҳис этиш, балки футувват мафкурасининг дастурини ҳам тўлиқ тиклаш мумкин”*.¹¹⁴ Шунингдек, олимнинг: *“Абдурахмон Жомий нақшбандия сулукига расман кирган, лекин турмушда у маломатий эди”*¹¹⁵ тарзидаги қатъий хулосаси Навоийни жавонмардлик ва маломатийликнинг ғоялари бефарқ қолдирмаганлигига ишонч ҳосил қилдиради. Айти чокда шоирнинг улуғ салафлари орасида май, майхона, соқий, муғбача, ринд ва риндликни улуғлаб, зоҳиду мухтасибни қоралашда алоҳида адабий маҳорат соҳиби бўлган Ҳофизнинг ғазалиётига ёшлигидан ўзгача меҳр қўйишида маслак яқинлиги ҳам аҳамият касб этади. Бироқ Ҳофизнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар бизгача деярли йўқ даражада етиб келган бўлиб, борлари ҳам асосан манқабавий моҳият касб этади.

Ҳижрий XI асрнинг илк йилларида (мелодий XVII аср) ёзилган “Майхона”да келтирилган маълумотларга кўра, Ҳофизнинг отаси Исфохон қишлоқларидан Баҳоуддин исмли киши бўлиб, форс Отабеклари даврида Шерозга келиб қолади ва тижорат билан шуғулланади. Онаси Шерозга қарашли косарунлик бўлган. Ҳофиз уч ака-уканинг кенжаси эди. Отаси вафот

¹¹⁴ Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 49.

¹¹⁵ Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Б. 104.

этгандан сўнг, қариндошлар бир-биридан ажрашишади. Ҳофиз онаси билан қолиб, турмушнинг аччиқ синовларига дуч келади. Пешона тери билан пул топиш ниятида ҳамир қорувчилик билан шуғулланади, фурсат топганида атрофдаги мактабга қатнайди. Тез орада Қуръони қаримни ёдлаган Шамсиддин Муҳаммад бир дўкандор шоир қўшнисининг олдига бориб, шеърлар айта бошлайди. Бир кеча Шерозда “Бобо Қўҳий” лақаби билан танилган Абдуллоҳ ибни Ҳафиф (х. 331 / м. 942-943)нинг қабри ёнида ибодат билан машғул бўлиб, уйқуга кетади. Тушида ҳазрати Алини кўради. У киши Ҳофизга жаннат таомларидан тутаяди. Шундан сўнг Ҳофиз шоир бўлиб қолади ва Абдулбоқий Гулпинарлининг фикрича, бу тушни “*Дўш вақте саҳар аз ғусса нажотам доданд*” сатри билан бошланувчи ғазалида бадиийлаштиради¹¹⁶. Ғазалда А.Гулпинарли эътироф этганидек, туш воқеасига ишоралар мавжудлиги сезилиб туради. Унинг ҳар байти лирик қаҳрамоннинг тасаввуфий ҳолда яшаганини англатувчи мазмунга эга бўлиб, айниқса, тўртинчи қўшмисра шоирнинг тариқат ғояларини бадиий ифодалаганига қаноат ҳосил қилдиради:

Баъд ин рўи ману оинаи васфи жамол,

Ки дар он жо ҳабар аз жилваи зотам доданд [Ҳофиз, 235].

Мазмуни: *Бундан кейин юзимни маъшуқанинг гўзаллиги ойнасидан айирмайман. Чунки менга маҳбубнинг зот жилваси у ойнада кўринди.*

А.Гулпинарли манбаларга таянган ҳолда Ҳофизнинг Шамсиддин Абдуллоҳ Шерозий (ваф. 772 х. / 1370-1371 м.), Имоди Фақиҳ (ваф. 773 х. / 1371-1372 м.), Саййи Шариф Журжоний (ваф. 816 х. / 1413-1414 м.) сингари сўфий олимлардан истифода этганини, Саййид Шох Неъматуллоҳи Валий (ваф. 835 х. / 1431-1432 м.), Бобо Камоли Хўжандий (ваф. 792 х. / 1486-1487 м.) каби шайхлар билан кўришганини, ғазалларида эса Шайх Неъматуллоҳи Валий, Абулвафо, илгари ўтган сўфийлардан “Пири Жом”, “Шайхи Жом”, ва “Шайх ул-ислом” унвонлари билан танилган Пири Аҳмад Жомийи Нумиқий (ваф. 536 х. / 1141-1142 м.) кабиларга эҳтиром кўрсатганини эътироф этади.

¹¹⁶ Gülpınarlı A. Önsöz. Hafız Divanı. -İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, -S. .III.

Ҳофиз ғазалларига шарҳлаш битиш борасидаги мулоҳазаларини давом эттирган олим XVI асрда яшаган Судийнинг (ваф. 1000 х. / 1591-1592 м.) энг яхши шарҳлар битганини қайд этади. Ҳофиз ғазалларида *“Пири гулранги ман”* деганда, Судийнинг фикрича, шоир Махмуди Атторни назарда тутганлиги, шунга кўра у Ҳофизни хилватийлик тариқатига мансуб деб билганлиги турк адабиётшуноси томонидан маълум қилинади. Бироқ олимнинг ўзи Ҳофизни Шоҳ Синжоннинг Қутбиддин Ҳайдарга қарата айтган рубоийсидаги қуйидаги таърифга муносиб кўради: *“қуруқ ерда ўтирган бир риндни кўрдим... на куфр қайдиндайди, на ислом..., унга на дунё аҳамиятлийди, на дин...на Ҳақла муқоятлийди, на ҳақиқатла..., на тариқатга боғлиқ эди, на яқинга...”*¹¹⁷ “Махбуб ул-қулуб”да Ҳофиз Шерозийни *“Ишқ дайри фаносида ҳақиқат бодасидан маст риндлар ҳамрози, шамсул – миллати вад –дин”* [14, 68], – дея вафс этган Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”да келтирган қуйидаги мулоҳазалари ҳар иккала ижодкорнинг маслак жиҳатдан бир-бирларига ниҳоятда яқинликларига қаноат ҳосил қилдиради: *“Хожалар қ.а.силсиласидин азизе дебдурки, ҳеч девон Ҳофиз девонидин яхшироқ эмас, агар киши сўфий бўлса, бу фақирга андоқ маълум бўлубдур ва маишхур мундоқдурки, Ҳазрат Мир Қосим қ.с. аларнинг девонини “Қуръони форсий” дер эрмишларки, Каломуллоҳ оёти маъонисидин мамлу ва асрори нуқотидин маишхурдир”*. [17, 479-480]

Адабиётшунос Қурбон Восеънинг “Риндлик ойини ва Ҳофиз маслаги” номли китобида риндлик маслагининг вужудга келиши тарихи, унинг маломатийлик, жавонмардлик билан боғлиқ жиҳатлари, риндлар хусусида билдирилган турли-туман фикрлар, мумтоз адабиётда ринд образининг кириб келиши ва унинг Ҳофиз Шерозий ижодидаги бадиий талқини сингари масалалар ўзининг муфассал илмий ифодасини топган. Қурбон Восеъ эътимодли луғатлардаги изоҳлардан келиб чиқиб, ринднинг *“бебоиш”*, *“ҳийлакор”*, *“маккор”*, *“ҳушёр”*, *“бевафо”* сингари луғавий; мажозан *“оқил”*, *“беқайд”*, *“юриши ёмон”*, *“қўрқмас”*, *“расмий қонун-қоидаларга*

¹¹⁷ Hafiz Divani. – S. XVI.

ривоя қилмайдиган”; тасаввуфий истилоҳ сифатида эса “зоҳири маломат қўзғатувчи, ботини саломат киши”¹¹⁸ сингари маъноларни ўзида мужассам этганини қайд этади. Худнамоликни кескин инкор этувчи ринднинг дилу ниятлари нафснинг хуружларидан тоза, дунё ташвишларидан холи бўлиб, пайғамбар суннатларига қатъий амал қилиш саъй-ҳаракатида бўладилар. Бироқ риндларнинг бундай пок ботиний ниятларидан ҳеч ким огоҳ эмас. Чунки уларнинг суратан майпараст сифатида намоён бўлиши ўзларига маълум бўлган маърифат асрорини бошқаларга ошкор этишга монъелик қилади. Аини шу жиҳатлари билан улар суратпараст зоҳидларни қоралайдилар. Ҳофиз Шерозий риндлардаги бу фазилатни илоҳий ишқдан сармастлик сифатида бадий талқин этади. Зеро, ўзи сўзга Исо нафасини бахш эта олган салоҳиятли шоир ва қуръонхон бўлган Ҳофиз майпарастликнигина юксак эҳтирос билан қуйлаши ҳақиқатдан йироқдир.¹¹⁹

Қурбон Восеънинг риндликнинг маломатийлик ва жавонмардлик билан боғлиқ жиҳатларини эътироф этгани Ё.Исҳоқовнинг бу икки сулук ғоялари Навоийни илҳомлантирганлиги билан боғлиқ илмий мулоҳазаларига ниҳоятда уйғун келади. Турк олими Наждат Тўсун эса Абдуҳолиқ Гиждувоний ва издошларининг тасаввуфий дунёқарашларини уч асосий тамойил: исломий қоидаларга асосланиш; аҳли сунна вал жамоа эътиқодига ривоя; маломатийлик тушунчасига боғлиқликка ажратиб ўрганиш мумкинлигини қайд этади. Олимнинг фикрича, маломат тушунчасининг энг муҳим асосларидан бири сўфийнинг ўз маънавий ҳолини яшириши, шуҳрат ва риёдан қочишидир. Шу мақсадда улар халқ орасида ориф бир сўфий сифатида юргандан кўра эл қатори оддий бир инсон бўлиб юришни ихтиёр этадилар. Риёдан сақланиш учун кароматларини сир тутадилар. Самоъ мажлисларида важдга келиб, рақсга тушишдан, баланд овоз билан (жаҳрий) зикр қилишдан, тариқатга мансубликни кўрсатадиган махсус кийимлар кийишдан, ҳатто така – хонақоҳ барпо этмоқдан сақланадилар. Тариқат маросимларига аҳамият бермайдилар, ҳашаматли мақбаралар қурмайдилар,

¹¹⁸ Қурбон Восеъ. Ойини ринди ё маслаки Ҳофиз. – Душанбе: “Ирфон”, 1991. – С. 15.

¹¹⁹ Қаранг: Очилов Э. Сўз сеҳргари// Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. – Тошкент: “Шарқ”, 2006. – Б. 3-29.

ўзлари учун ҳам қурдирмайдилар. Футувват нашъасида эса фидокор ва жўмарддирлар. Қўл меҳнати билан кун кечиришга аҳамият берадилар. Бу хусусиятларни Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва у асос солган тариқат вакилларида ҳам кўриш мумкин.¹²⁰ Аёнлашадики, нақшбандийлик тариқатларнинг ўзига хос олтин ҳалқаси бўлиб, юқорида номи келтирилган сулуқлар ижтимоий ҳаёт ва инсоннинг маънавий камолоти учун муҳим бўлган тамойилларни ўзида сингдириб борган. Буни Навоий ва Ҳофиз маслагида энг муҳим талаб саналган Аллоҳ ва хос банда орасидаги сирларни ошкор қилмаслик ғоясининг иккала ижодкор ғазалиёти бадиий талқини мисолида ҳам кўриш мумкин.

Сир “Тасаввуф истилоҳлари шарҳида” қуйидагича изоҳланади: “Сир – яширин, пинҳон нарса. Тасаввуфда Аллоҳ ила қул орасидаги яширин ҳақиқат. Тил ила изҳор этилмас маъно. Рух – ишқ, қалб – маърифат, сир – мушоҳада манзили эрур. Сир инсон вужудидаги руҳга ўхшаш бир латифлик. Рух қалбдан устун бўлганидек, сир руҳдан устун мавқега эга. Сирни сирга улаш – илоҳий бирликка етишмоқликни англатади”¹²¹. Ушбу таърифлардан тасаввуф тариқатларида сирга алоҳида аҳамият берилганини сезиш қийин эмас. Зеро, унинг “Аллоҳ ила қул орасидаги яширин ҳақиқат”лигию “тил ила изҳор этилмас маъно”лиги нафсга қарши мужоҳадага киришган соликка секин-аста Тангри таолло билан қурбият ҳосил қилинишини англатади. Бундай ҳолларнинг яширин сақланишига алоҳида аҳамият қаратилганлиги билан бир қаторда уни тил билан ифодалаш имконсизлиги ҳам ўз-ўзидан равшан. Негаки, бундай ҳол ҳаммада ҳам воқеаланавермайди. Навоий айни ҳолларни ишқ сиридан огоҳлик тарзида талқин этиб, уни ниҳоятда пинҳон тутиш зарурлигини шеърхонни мушоҳадага чорловчи байтларида бадиий ифодалайди:

Киши ҳам эрмас эрмиш ишқ сиррига маҳрам,

Тахайюлига кўнгул ҳам, ҳадисига тил ҳам [5, 290].

¹²⁰ Тўсун Наждат. Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний ва издошларининг тасаввуфий қарашлари// “Нақшбандия”, 2008, Нишона сон. – Б. 24.

¹²¹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004. – Б. 240.

Байтдаги маъно ўқувчини ҳайратлантиради. Унда ифодаланишича, ишқ сирини айтиш учун киши маҳрам, яъни яқин сирдошлик мақомида бўла олмайди. Ҳатто уни ҳаёлда жонлантириш учун кўнгилу сўзлашга тил ҳам шундай яқинликка лойиқ кўрилмайди. Ишқ сирини бу қадар пинҳон тутишнинг ўта муболағавий бадий тасвири, табиийки, шеърхонни завқлантиради. Шунингдек, ундаги маъно ришталари Аллоҳ билан хос банда орасидаги сирга боғлиқлигини теран англаш Алишер Навоийнинг тасаввуру тахайюл оламига яқинлашишга боис бўлади. Худди шундай бадий тасвирлар салаф шоир ижодида кузатилиши ҳам уларнинг қиёсий таҳлили жараёнида бир-бирини тўлдириб боришига хизмат қилади. Навоий ишқ сирига кўнгил ҳам, тил ҳам маҳрам бўла олмаслигини муболағавий тасвирласа, Ҳофиз бундай сирни “ғайб сир” деб билади ва кўнгилга қайси бир яқин инсон бу ҳарамга – ғайб сирга йўл топа олганини сўраш билан бундай ҳол ҳеч кимда юз бермаганига ишора қилади:

Зи сирри ғайб кас огоҳ нест, қисса маҳон

Кадам маҳрами дил раҳ дар ин ҳарам дорад [Ҳофиз, 164].

Мазмуни: *Ҳеч ким ғайб сирдан огоҳ эмас, қисса айтишни бас қил. Қайси маҳрами дил бу ҳарамга йўл топди?*

Маълумки, Алишер Навоий эътиқод қўйган нақшбандийлик тариқатида ҳам Аллоҳ билан хос банда орасидаги сирларни пинҳон тутишга айрича эътибор қаратилган. Айтиш мумкинки, нақшбандийлик асосини ташкил этувчи раҳшаларнинг, яъни асосий тамойилларнинг сирни яширин сақлашга йўналтирилганлигининг ўзиёқ бу тариқатнинг айрича фазилати сифатида намоён бўлади. Таниқли олим Н.Комилов айтиши масалани теран илмий мушоҳадакорлик асосида таҳлил қиларкан, “*хуш дар дам*”, “*назар бар қадам*”, “*сафар дар ватан*” талаб-қоидалари Баҳоуддин Нақшбанд томонидан “*Зоҳирда халқ билан, ботинда эса Ҳақ билан*” дея таърифланган “*хилват дар анжуман*” қоидасини ҳаётга тадбиқ этиш усули бўлганини

эътироф этади.¹²² Навоийнинг “Қаноат нақшининг ифшосию нақшбандия тариқатининг адоси” [3, 542-543] номли қитъасида ҳам нақшбандия тариқатига дохил бўлиш ва юксак маънавий мартабага эришиш учун “хилват дар анжуман”, “сафар дар ватан”, “назар бар қадам”, “ҳуш дар дам” тамойилларига қатъий риоя этиш лозимлиги ўзининг бадий ифодасини топган. Айни раҳшаларда ҳол билан алоқадор жиҳатларнинг пинҳонийлигига эътибор қаратилганлигини англаш мумкин. Алишер Навоийга тариқатнинг айни фазилатлари ниҳоятда хуш келади. Салоҳиятли шоир ошиқона-орифона мавзуда битилган қатор ғазалларида ишқ сирини пинҳон тутиш ғоясини нақшбандийлик тамойилларидан илҳомланиб бадийлаштирган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Фикримизни шоирнинг “*Кимсани дард аҳли деб сирримга маҳрам айладим*” сатри билан бошланувчи ғазали кувватлантиради.

Ғазалнинг умумий мазмунидан аёнлашадики¹²³, ошиқ риёзат самараси ўлароқ, Аллоҳ билан ўзида яқинлик пайдо қилганини “*аҳли роз*” мақомида бўлмаган кишига айтиб қолганидан аянчли ҳолга тушган. Нафснинг ноқисликларидан халос бўла бошлаган руҳ секин-аста Ҳақ билан қурбият – яқинлик ҳосил қила бошлаши, Ҳақ асрорларидан воқиф бўла бориши, бироқ бу сирларни кўнгилда пинҳон сақлаш зарурлиги улуғ шайхлар томонидан уқтирилади.¹²⁴ Алишер Навоий эътиқод қилган нақшбандия тариқатида ҳам Аллоҳ билан хос банда орасидаги сирларни халққа баён қилмасликка қатъий амал қилинган. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд: “*Сир фош макун, ки хун биризи ба замин*” (“*Сирни фош қилмагинки, қон тўкилишига сабаб бўласан*”) ёки “*Ихфо ул-асрори мин сунъ ул-аброри*” (“*Сирни яшириш пок инсонларнинг одатидир*”)¹²⁵, – дея насиҳат қиладилар. Мутафаккир шоир шеър қаҳрамонининг сирни фош этгани ўз ўлимига боис бўлиши мисолида тасаввуф тарихида ана шундай ақидаларга

¹²² Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1996. – Б. 90-113.

¹²³ Эшонкулов Ҳ. Кофири ишқ бўлмоқ эрмиш – фош қилмоқ сирри ишқ// “Бухоро давлат университети илмий ахбороти”, 2010, 3-сон. – Б. 41-42.

¹²⁴ Қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: “Фан”, 2007. – Б. 180-185.

¹²⁵ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Форсийдан таржима, сўз боши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли. – Тошкент, 1993. – Б. 96.

риоя қилмаганларнинг қисмати фожиавий ўлим билан хотималанганига ишора қилади. Хожагон тариқатининг йирик маънавий арбобларидан бири Хожа Али Ромитанийнинг қуйидаги мулоҳазалари ҳам фикримизни қувватлантиради: *“Агар ҳамаи рўйи заминда Хожас Абдуҳолиқнинг фарзандларидан бирлари бўлса эрди, Мансур ҳаргиз дорға кетмас эрди, яъни агар Хожанинг фарзанди маънавийларидан бирлари ҳаёт бўлса эрди, Ҳусайн Мансурни тарбият бирла ул мақомдин ўтқарур эрди”*¹²⁶. Шу боис улуғ шоир ғазалнинг *“Кофири ишқ ўлмоқ эрмиш – фош қилмоқ сирри ишқ”* сатрида ишқ сирларини ошкор этмоқни *“кофири ишқ ўлмоқ”* дея баҳолайди. Демак, мутафаккир шоир наздида ишққа оид сирларни элга маълум қилган ошиқ ишқни инкор қилган киши саналади. Айниқса, бу сир илоҳий муҳаббатга алоқадор бўлса. *“Номусулмонлиқни кўнглимга мусаллам айладим”*, - мисраси ҳам фикримизга ойдинлик киритишга хизмат қилади. Номусулмонлик – мусулмонлиги йўқ, инсофсиз сингари маъноларни ўзида мужассам этган. Мусаллам айламоқ эса инкор ёки қаршилиқ қилмасдан маъқуллаш, таслим бўлишдир. Аёнлашадики, ишқ сирини фош қилган киши ишқни инкор қилиб, кўнглини номусулмонликка топширади, Аллоҳ ишқидан воз кечади. Сирни кўнгилда пинҳон сақлаш, уни бировга айтиб қўйишдан сақланишга даъват Ҳофиз ғазалиётида ҳам салмоқли ўрин тутади. Ҳофиз ҳам кишининг сирга маҳрам бўлолмаслигини бадий тасвирлайди:

Дар раҳи ишқ нашуд кас ба яқин маҳрами роз,

Ҳар касе бар ҳасаби хеш гумоне дорад.

Бо харботнишинон зи каромат малоф,

Ҳар суҳан вақтеу ҳар нукта маконе дорад.

Мурғи зирак нашавад дар чаманаш нағмасарой

Ҳар баҳоре, ки зи дунбол хазоне дорад.

---

¹²⁶ Фаҳруддин Али Сафий. Раҳоҳату айнил-ҳаёт. Обиҳаёт томчилари. – Тошкент: “Абу Али ибн Сино”, 2004. – Б. 59.

Муддаи, гў, луғазу нукта ба Ҳофиз майфуруш,

Килки мо низ забоневу баёне дорад [Ҳофиз, 171].

Мазмуни: *Ишқ йўлида ҳеч ким сир маҳрамига яқин бўлолмади. (Чунки) ҳар киши бу йўлда қариндош деб гумон қилинади. Харободда ўтирганларга кароматдан лоф урма, (чунки) ҳар сўзнинг вақти бор, ҳар нуктанинг ўз ўрни. Чаманда куй куйловчи зийрак қуш бўлма, Ҳар баҳор бу дунбол (думлилар)дан хазон вужудга келади. Даъвогарга айтадики: “Ҳофиз майфуруш нукта сотма”, (аммо) “Бизнинг қаламимизнинг ҳам тилию баёни бор”.*

Ҳофиз ғазалида ифодаланган мазмунга кўра, чинакам ошиқ дўст-душману яқин ва ётни фарқламайди. Уларнинг барини ўзига яқин деб билади. Улуғ шоир “*харободнишинон*” – *харободда ўтирганлар* деганда, риндларни назарда тутди. Уларнинг олдида кароматдан лоф уриш ярамайди, негаки, риндлар каромат кўрсатишни худнамолик деб биладилар. Аллоҳ ва ўзларига аён бўлиб бораётган сирларни халқдан пинҳон тутишади. Адабий парчанинг учинчи байтида қўлланган қуш тимсоли воситасида эса Ҳофиз сирни айтиб қўймасликни чиройли тамсил билан ифодалашга эришади. Сирни пинҳон сақлашга даъватнинг таҳлил этилаётган байтлардаги бадиий ифодаси уларнинг чинакам нукта – теран маъноли сўзлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам шоир даъвогарларнинг майфуруш Ҳофизга нисбатан нукта сотмаслик ҳақидаги даъватларига нисбатан қаламининг тилию баёни борлигини эслатиб қўяди, холос. Бу билан шоир чинакам шеър нукталардан тизилиши кераклигига ишора қилади. Айни чоқда ишқ сирини жондагина сақлашнинг қуйидаги байтлардаги ҳофизона ифодаси ҳам чинакам нукталар тизмасидир:

Ҳар дилеро иттилое нест бар асрори ишқ,

Маҳрами ин сирри маънидори улви жони мост.

Чанд гўй: “Носеҳо, дар шарҳи дин хомуш бош!”

Дину мо дар ҳар ду олам суҳбати жонони мост [Ҳофиз, 137].

Мазмуни: *Ҳар кўнгил ишқ сирларидан огоҳ эмас, бу юксак маъноли сирнинг маҳрами яна бизнинг жонимиздир. Неча бор айт: “Носиҳ, дин шарҳида хомуш бўл”, – деб. Ҳар икки оламда бизнинг динимиз жононнинг суҳбатидир.*

Ҳофиз ғазалиётида кузатилган каби сирни жондагина сақлаш ғоясининг ўзига хос образлар воситасида воқеий ифодаланиши Навоийнинг “*Жонга чун дермен: не эрди ўлмагим кайфияти*” [6, 419-420] сатри билан бошланувчи ғазалида бадий ифодасини топган. Айни мазмундаги ғазалларда лирик қаҳрамон сир сақлашга қанча уринмасин, унинг ўзига боғлиқ бўлмаган ҳол таъсирида бу ишнинг уддасидан чиқолмаганлиги бадий тасвирланади. Шу боис ҳар иккала шоир ғазалларида ишқни қалбда пинҳон тутишга интиланган ошиқнинг жисмоний имкониятлари панд берганидан зорланиши, унинг руҳий конфликтлар гирдобиде азоб чекаётганлиги тасвири ўзининг бадий ифодасини топади:

Ишқ сирин неча кўнглум ичра пинҳон айласам

Ҳам кўнгул ўти забона чеккач, элга фош эрур [3, 136].

Шеър қаҳрамони ишқ сирини кўнглида пинҳон сақлашни қанчалик истамасин, кўнгилнинг ўти тилга ўтиши билан у элга ошкор бўлиб қолади. Бундай муболағавий тасвир орқали Навоий ошиқ кўнглидаги ўт ниҳоятда ҳароратли эканлигини ўқувчи шуурига образли тарзда сингдиради. Ишқ сирини кўнгилда тутишнинг душворлиги Ҳофиз ғазалиётида ҳам ошиқ ҳолатини бадий ифодалашда муволағавий тасвирларни вужудга келтиришга омил бўлади:

Дарди ишқ арчи дил аз халқ ниҳон медорад,

Ҳофиз, ин дарди гирёни ту бегизи нест [Ҳофиз, 171].

Мазмуни: *Гарчи дил ишқ дардини халқдан ниҳон тутса ҳам, Ҳофиз, сенинг кўзларинг йиғиси бежиз эмас экан-да.*

Ҳофизнинг ушбу байтида ошиқ учун мақсадини амалга оширишда жисмоний имкониятининг етишмаганлиги йиғлаётган кўзлар тимсолида ифодаланса, кейингисида ошиқнинг яна айна ҳолатдаю маъшуқага эса сабо монельлик қилаётгани айtilган:

Туро сабову маро оби дида шуд ғаммоз

Вагарна ошиқу маъшуқ роздоронанд [Ҳофиз, 250].

Мазмуни: *Сенинг сирингни сабою меникини кўз ёшларим ёйди, йўқса, ошиқ ҳам, маъшуқ ҳам сир сақларди.*

Ушбу байтнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, унда ишқ сирини ҳар икки тараф: ҳам ошиқ, ҳам маъшуқанинг муҳофаза этиши кераклиги бадийлаштирилган. Ғазалиётда лирик қаҳрамон ҳоли тасвирига кўпроқ эътибор қаратилгани боис ошиқнинг ишқда чинакам собитлиги ана шу азобли ўртанишларга бардош бериши, маҳбубаси билан ўзи орасидаги хос сирларни кўнглида пинҳон тутиши билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам Навоий ғазалиётидаги шеър қаҳрамони ишқ бобидаги кўнгил сирларини дўсту душмандан пинҳон сақлашдек улуғ ғазилатини ошиқларга ўрнатқилиб кўрсатади:

Неча йиллиқ меҳнатим ишқ ичра билгай ошиқе

Ким, ҳадисин ёр ила агёрдин пинҳон қилур [3, 141].

Алишер Навоийнинг улуғ сўз санъаткори эканлиги унинг мажозий ва илоҳий ишқни бир ўзанга солиб бадийлаштиришида намоён бўлади. Улуғ шоир покликка таянган мажозий ишқ инсоннинг илоҳий ишқ сари йўналишига омил бўлишини, аввало, “*Ал-мажозу қантарату-л ҳақиқати*” (“*Мажоз ҳақиқат кўпригидир*”)¹²⁷ ҳадисига таянган ҳолда бадийлаштиради. Айна чоқда сир сақлашга оид нақшбандиёна ўғитлар ҳам улуғ шоирни бефарқ қолдирмайди. Бундай маънавий сарчашмалардан илҳомланган шоир илоҳий жамолни ўзида мужассамлаштирган “пок

¹²⁷ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. – Б. 98.

мазҳар” воситасида “маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ” ниятида пок ишқни улуғлайди. Бунинг учун ҳам сирни пинҳон тутиш ғоясини бот-бот тарғиб этади:

*Ул пари ишқида эрмастур малак ҳам маҳрамим,
Кимки ишқи пок эрур сирри анинг пинҳон керак [4. 243].*

Маъшуканинг истиоравий ифодаси пари тимсолида ифодаланган ушбу байтда лирик қаҳрамон унинг ишқида ўртанишларида малак, яъни фариштани ҳам ўзига маҳрам қила олмаслигини баён этаркан, ишқи пок бўлган ошиқнинг сирни пинҳон бўлиши кераклигини бундай йўл тутишининг сабаби сифатида изоҳлайди. Дастлабки мисрадаги “*пари*”, “*малак*” сингари гўзаллик тимсоллари “*ишқи пок*” билан ўзаро мутаносиблик ҳосил қилган. Парига ошиқ бўлганнинг жунунвор бўлиши, хушини йўқотиши, Мажнун ҳолига тушиши Лайлининг ҳам париваш сифатида тасвирланишига боис бўлган. Шундай гўзалликни хотирга келтирувчи илоҳий мазҳарга ошиқ бўлгувчи пок ишқ соҳиби сирини кўрқда парини эслатувчи, гуноҳ ишлардан тамомила пок бўлган малакка изҳор этишдан ҳам тийилмоғи лозим. Зеро, уни малакка изҳор этиш ҳам кофири ишқ бўлмоқлик саналади. Бундан ташқари:

*Ишқ сиррин шарҳ қилмоқдин чу қосирдир баён,
Бас керак ошиқ демакни қилмаса ойин ҳадис [5.71].*

Аёнлашадики, ишқ сирлари ҳол билан боғлиқ. Юқорида таъкидланганидек, “*сир инсон вужудидаги руҳга ўхшаш бир латифлик*” дир. Шундай экан, уни шарҳламоқдан баён — сўз ожиз. Сўзнинг кучи унинг шарҳига етмайди. Шу боис чинакам ошиқ сирдан сўзлашни одат қилмагани маъқул:

*Рози ишқинг дерга пайконинг эрур кўнглимга тил,
Лол тил бирла қилур эрмиш такаллум аҳли роз [3. 182].*

Ушбу байтда ҳам “*пари*” истиораси келтирилган байтда қўллангани каби улуғ шоирнинг устувор услубий йўналишларидан бири *оқибатдан сўнг сабабни тасвирлашдан* маҳорат билан фойдаланилган. Зеро, оқибатдан сўнг сабабни изҳор қилиш шеърхоннинг сергак тортишига боис бўлади. Илк

мисрада қўлланган “пайкон” “камон ўқининг учи, ўқ учигаги металл бошоқ”, “тикан” ҳамда мажозан “киприк” маъноларини ифодалайди. Унинг дастлабки ва мажозий маънолари байтда ўз ифодасини топган. “Ишқинг сирларини айтишда камонингнинг ўқи кўнглимга тилдир”, – дейилганда, камоннинг ўқ учигаги кўнгилга санчилган темир бошоғи оғизнинг очилмайдиган ҳолига ишорадир. Унинг кўнгилдалиги кўнгилдаги сирларни тилга чиқармасликнинг рамзи саналади. Пайконни мажозий маънода тушунилганда эса, ошиқ кўнгли маъшуқа ишқининг сирларини фош этиш чоғида севиклининг киприклари кўнгилга ўқ бўлиб санчилгандек бўлади. Ҳар икки маънода ҳам сирни эҳтиёт қилиш кераклиги образли ифода этилган бўлиб, бунинг сабаби сифатида Аллоҳ билан ўзлари орасида яқинлик ҳосил қилган аҳли рознинг лол тил билан “сўзлашиш”лари келтирилади. Бунда уларнинг бир-бирларини англашларидаги ҳиссий билимга ишора этилади. Салаф шоир ишқ сирларини ошкор қилмасликни риндликнинг муҳим талабларидан деб билади. Ҳофиз талқинича, риндлар мажлисидан хабарсиз кишигина сир сақлай олмайди:

Маслиҳат нест, ки аз парда бурун афтад роз

Варна дар мажлиси риндон хабаре нест, ки нест [Ҳофиз,
113].

Мазмуни: *Сирнинг пардадан ташқари чиқиши маслаҳат қилинмайди. Ёўқса, риндлар мажлисидан хабарсиз киши борми?*

“Сирнинг пардадан чиқиши” ишорасидаги парда аслида уй ичидагиларни номаҳрамдан тўсиб туришга хизмат қилувчи ашё эканлигини назарда тутсак, унинг сирга нисбатан қўлланиши билан бу тимсол воситасида сир шунчаки яширин сақланадиган сўз ёки фаолият бўлмай, унинг илоҳий маърифат экаглиги аёнлашади. Шу боис Ҳофиз уни “сирри худо” дея талқин этади. Табиийки, инсоннинг бундай сирга лойиқ кўрилиши учун у кўнглидаги маърифат нури билан Аллоҳни кашф этиб, Имом Раббоний таъкидлаганидек, “айн ул-яқин” мартабасига кўтарилган ориф айланиши

назарда тугилади. Ориф эса бу сирни ҳеч кимга сўзламайди. Бироқ бир бодафурӯш – май сотувчининг бу сирдан қандай воқиф бўлганлиги Ҳофизни хайратга солади:

Сирри худо, ки орифи солик ба кас на гуфт,

Дар хайратам, ки бода фурӯш аз кужо шунид [Ҳофиз, 302].

Мазмуни: *Орифи солик худо сирини ҳеч кимга айтмади, хайратдаманки, бодафуруш буни қаердан эшитдийкин?*

Ҳофизнинг май сотувчининг бу сирдан воқиф бўлишини билиб билмасликка олишида риндона ғазалларда май – илоҳий ишқни ифодалашига ишора этилади. Бодафуруш илоҳий ишқни улашувчи тимсол экан, унинг ишқ билан лиммо-лим тўла кўнгли бундай сирдан бебаҳра қолиши мумкин эмас. Аммо таъкидланганидек, бу сирнинг юки оғир. Уни айтиш ҳам, эшитиш ҳам юз балоларга гирифтор бўлишдан дарак беради:

Гўянд рамзи ишқ мағўеду машнавед,

Мушкул ҳикоятест, ки тақрир мекунанд [Ҳофиз, 256].

Мазмуни: *“Ишқ рамзини айтинг-у, эшитманг”, – дейдилар, аммо баён қиладиган ҳикоялари нақадар мушкул ҳикоядир.*

Ҳофиз наздида сирни ошкор қилиш эмас, шунга майл кўрсатишнинг ўзиёқ ошиқнинг ҳалокатига сабабчи бўлади. Худди шундай мулоҳазани шоир шам тимсоли воситасида санъаткорона тасвирлашга эришади:

Ифшои рози хилватиён хост кард шамъ,

Шукри худо, ки сирри дилаш дар забон гирифт [Ҳофиз, 127].

Мазмуни: *Шам хилватдагиларнинг сирини очмоқ бўлди. Худога шукрки, кўнглининг сири оғзида қолди – айтолмади.*

Байтда хилватиён ва шам тимсолини қўллаш билан улуғ шоир шеърхон хайратини оширишга муваффақ бўлган. Маълумки, Ҳофиз ва Навоий эътиқод қилган тариқатларда хилватнишинликка майл кўргазилмайди.

Аксинча, нақшбандийликка кўра, анжуманда хилват қилинади. Бунинг маъноси шуки, бу тариқатга мансуб солиқ зикр ва шунга ўхшаш тариқат тамойилларини одамлар орасида – анжуманда бажо келтирса-да, у хуфий зикр бўлгани боис атрофдагилар ундан хабарсизлигича қолаверади. Бунинг натижасида Аллоҳ билан қурбият ҳосил қилган солиқда содир бўлган ҳол ўзгаришлари ҳам бошқаларга маълум қилинмайди. Сир деб аталувчи бундай ҳоллар хилватиённинг элдан яширин тутган ҳоллари, кароматларини англатади. Буларнинг ошкор этилиши нақшбандийликка кўра, шуҳратга боис бўлади ва улар шуҳратда офат бор деб биладилар. Аслида сирнинг ошкор қилинишида ана шундай офат мавжудлигига ишорадир. Шам эса худди шундай ҳол сирларини очмоқчи бўлганида, яхшиямки, унинг сири оғзида қолди, шамнинг оғзи куяди. Сирнинг элга фош этилишининг ёмон оқибати олдида бу ҳол ачинарли эмас.

Сирни фош этишнинг оқибати ёмон экан, бироқ уни доимий яширин сақлаш ҳам инсонга оғирлик қилади. Уни кимдир билан бўлишиш ёки у билан боғлиқ муайян тадбирларни амалга ошириш учун, табиийки, кимдандир кўмак олишга эҳтиёж пайдо бўлади. Бунинг учун ошиққа Ҳофиз, қуйидаги байтда бадий тасвирлаганидек, маҳрами роз яқинлик мақомида бўла олади:

Розе, ки बारे ғайр нагуфтему нағўйем,

Бо дўст бигўем, ки ў маҳрами роз аст [Ҳофиз, 76].

Мазмуни: *Бировга айтмаган ва айтмайдиган сирни дўстга айтайлик, (чунки) у маҳрами роздир.*

Юқорида Навоийнинг таҳлил жараёнига тортилган ғазалидан келтирилган иқтибосда ошиқ бировни дард аҳлидан деб ўйлаб, сирини айтиб қолганидан ёзғирган эди. Аёнлашадики, Навоий ғазалиётидаги “аҳли дард”, “маҳрами асрор” билан Ҳофиз ғазалларидаги “маҳрами роз”, “дўст” тимсоллари кўнглида Аллоҳ маърифатининг нури порлаган ориф инсонларнинг умумлашма образи сифатида намоён бўлади. Улар аҳли дард

сифатида ошиқлар ҳолини теран ҳис эта олувчи, уларнинг сирларига маҳрам бўла олувчи ошиққа руҳий-маънавий жиҳатдан энг яқин инсонлар, тариқат пирларидир. Икки буюк шоирнинг ошиқона ғазалиётида айнан шулардан бошқаларга айтилган ишқ сири ошиқ учун ёмон оқибатларга олиб келишининг муқаррарлиги, айтиш мумкин бундай сирни фақат ўзида сақлашнинг ҳам ёки бу ҳақда сўзлашу эшитишнинг ҳам мушкуллиги ғоялари бадий талқинидаги ўзаро муштараклик улар эътиқод қилган тариқатлар талаб-тамойилларининг яқрамлигидан далолат беради. Ошиқона ғазалиётда тариқат ғояларининг бадий ифодасида Навоийнинг ўзига хослиги эса кўпроқ нақшбандийлик билан алоқадор рашҳаларнинг поэтик талқинида кузатилади.

Айни ҳолат Навоий ғазалиётида, аввало, мутафаккир ижодкорнинг ҳамд ғазалларида “нақш”, “наққош” сингари сўзларнинг қўлланганида намоён бўлади. *“Ғайр нақшидин кўнгул жомиди бўлса занги ғам, Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо”* [3, 25] байти шоир девонининг илк ғазалида учраса, *“Зиҳи камол ила кавнайн нақшига наққош, Мукавванот вужудин вужудунг айлади фош”* [3. 202] сатрлари бошқа бир ҳамда кузатилади. Кўчирилган илк байтдаги “ғайр нақши” бирикмаси “мосиво”ни, яъни кўнгил оинасини кир қилган *“Худодан ўзга таъвишлар, моддий дунё ғаму андуҳи”*ни англатган бўлса, кейинги қўшмисралардаги *“кавнайн нақшида наққош”* бирикмасида эса икки дунё суратининг наққоши сифатида Аллоҳнинг яратувчанлик қудрати улуғланади. Бир қарашда ушбу байтларда нақшбандийлик билан боғлиқ жиҳат кўзга ташланмайди. Байтдаги *“ғайр нақши”*ни кўнгилдан *“ғамзудо”* қиладиган илоҳий тажаллий нури ва шу нур завқининг рамзи бўлган *“майи ваҳдат”*га ўхшаш бошқа бирор майнинг топилмаслигини соқий, яъни пири комилга мурожаат тарзида айтилишига эътиборни қаратсак, байтдаги *“нақш”* сўзи билан ботиний маънода солиқ кўнглига ана шундай завқни улашувчилар маслагига ишора қилингандай таассурот уйғотади. Шу маънода иккинчи байтда ҳам шоир эътиқод қўйган

улуғларга ишора бордек туюлади. Фикримизга қуйидаги ошиқона байт таҳлили билан янада ойдинлик киритишга ҳаракат қиламиз:

*Оразинг нақшики чиқмас тийра кўнглумдин даме,
Қилдилар гўёки Юсуф сувратин зиндонда нақш [4, 187].*

Ушбу байт “Нақш” радифли ғазал таркибидан ўрин олган бўлиб, унда гўё Юсуф суратини зиндонда чизиб қўйганларидек, севикли маъшуқаси чеҳрасининг сурати ошиқнинг тийра кўнглидан бир дам бўлсин чиқмаётганлиги ўзининг бадий ифодасини топган. Улуғ шоир Юсуф алайҳис-саломнинг зиндонбанд этилиши бадий лавҳаси мисолида ошиқнинг кўнгли билан қоронғу зиндон ва Юсуф алайҳис-салом билан маъшуқа сиймоси орасида уйғунлик кўради. Байтдаги ошиқнинг севгилиси “*оразинг нақши*”ни бир дам кўнглидан чиқаролмаслиги нақшбандия тариқатининг “*ҳуш дар дам*” рукнини хотирга келтиради. Маълумки, Хожа Абдухолик Гиждувоний томонидан муомалага киритилган “ҳуш дар дам”, “назар бар қадам”, “сафар дар ватан”, “хилват дар анжуман”, “ёдкард”, “бозгашт”, “нигоҳдошт”, “ёддош” сингари саккиз қудсий сўз хожагонлар тариқати биносининг асоси саналади.¹²⁸ Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳам сулук давомчиси сифатида инсоннинг маънавий камолотига хизмат қилувчи бу саккиз тамойилни дастуруламал сифатида қабул қилганлар. Буюк авлиё ҳам хилват сари юзланиб маънавий эҳтиёжни қондириш, ҳам жамоат билан яшаб элга фойда келтириш йўлини маҳкам тутганлари боис нақшбандия тариқатининг нуфузи мисли кўрилмаган даражада оша бошлайди. Алишер Навоий дунёқарашига бундай эътқодий қараш ниҳоятда мувофиқ тушган.

“Хуш дар дам” тамойили солиқни огоҳликка ундайди. Ҳар бир нафас огоҳлик ва ҳузур юзасидан бўлишига, ғафлат унга йўл топишига имкон бермасликка даъват этади. Улуғ шоир ошиқона ғазалиётида айни йўриқлардан ижодий фойдаланади. Эътироф этилганидек, Навоий “*Мажоз* –

---

¹²⁸ Бу ҳақда қаранг: Маҳмудхон Маҳдум Ҳасанхон Маҳдум ўғли. Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёт йўллари, Ҳазрат ҳақидаги рисолалар баёни//. Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1993. – Б. 5-18.

ҳақиқат қўпригидир”¹²⁹ ҳадисидан келиб чиқиб, “ҳуш дар дам” ғояси мисолида мажозий ва илоҳий муҳаббатни моҳиятан яқинлаштиради. Натижада байтда ошиқнинг севгилиси хаёлидан бир дам узилолмаслиги билан боғлиқ зоҳирий маъно бадий ифодасини топади ҳамда тағмаёнода “ҳуш дар дам” билан алоқадор нақшбандия тариқати ғояси ўқувчига ҳис эттирилади. Ушбу байтда “оразинг нақши” ва “чиқмас кўнглимдин даме” ишоралари биргаликда қўллангани боис уларнинг моҳиятини англаш имконияти бир оз кенгайган. Ҳамд ғазаллардаги байтларда эса улар фақат “нақш” ва “наққош” сўзлари замирида яширингани кузатилади.

Алишер Навоий ошиқона ғазалларида “дам”, “нафас” сўзлари воситасида тариқатнинг “ҳуш дар дам” рашҳасини шеърхонга тез-тез ҳис эттириб, унинг туйғуларини жунбушга келтиришга ҳаракат қилганлиги кузатилади. Шундай ғазалларидан бирида ёридан ажралишни истамаган чинакам ошиқ қиёфаси шеърхон кўз олдида гавдаланиб, унинг кўнгилни ўртовчи ўтинчларига гувоҳ бўлишимиз мумкин:

Бормаким, бир дам ўзумни била олмон сенсиз,

Келки бир лаҳза таҳаммул қила олмон сенсиз [4, 161].

Кўчирилган байтда лирик қаҳрамон севгилисига мурожаат этаркан, унинг кетмаслигини ўтиниб сўрайди. Ўзини усиз бир дам ҳам тасаввур қила олмаслигини ҳамда усиз бир дам ҳам сабр қилолмаслигини ўтинчига қўшиб баён этади. Улуғ шоир услубидаги кишини ҳайратга солувчи нуқта шундаки, айни чоқда шеърхон бу ўтинчларни бир нафас ҳам “ҳуш дар дам” тамойилини тарк этолмаган солиқ тилидан айтилаётганини сезиши мумкин. Шундай ҳолат ёрининг лутфига лойиқ кўрилмаса-да, ундан ранжимаган ошиқ сўзларида янада яққолроқ намоён бўлади:

Эй Навоий, бўлма анинг ёдидин гофил даме,

Сен ким ўлдунг дегаликим, ул мени ёд айламас [4, 167].

Ушбу мақтада улуғ шоир ўзига мурожаат этаркан, маъшукани ёд этишдан бир дам ҳам гофил бўлмасликни қатъий талаб сифатида эътироф

¹²⁹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. – Б. 98.

етиш билан кифояланмай, “*Сен ким бўлибсанки, у мени ёд этмайди*”, – дейсан”, – тарзида ўзини маломат қилиб қўяди. Бу маломат замирида ошиғини ёдига келтирмайдиган маъшуқа воситасида ҳаётда қийналган кишининг Худо лутфига ишонқирамай қолган ҳолати ҳам ҳаёлдан ўтади. Навоий айнан мана шундай “*бўлма анинг ёдидин гофил даме*” сингари ишоралар билан Аллоҳнинг ҳар бандасига лутфу марҳамати беқиёслигини, киши Ундан ёзғиришга лойиқ эмаслигини бадиий ифодалайди. Бу билан мутафаккир шоир нақшбандиёна ҳаётбахш ғояни шеърхон ёдига солади ҳамда ғазалнинг ахлоқий-таълимий моҳият касб этишига ҳам эришади.

“*Ҳуш дар дам*” тамойилига риоя қилган кишининг иродаси мустаҳкам бўлиб, мақсади йўлида ҳеч нарсадан оғишмай, диққатини фақатгина эзгу истак томон йўналтира олади. Улуғ шоир тариқат ғояларини ошиққа ўрناк сифатида тақдим этган айрим ғазалларида солиқнинг ана шундай юксак инсоний фазилатини ибрат намунаси тарзида бадиий ифодалайди:

Сен ани истамакдин тинмагил бир лаҳзаким, солиқ

Агар матлуб топмиш, андин эрмишким, талаб қилмиш [4, 188].

Солиқнинг матлуб топиши, яъни Аллоҳ билан ўзида яқинлик пайдо қилишининг замирида унинг бир лаҳза ҳам тинмай маънавий камолот талабларини адо этгани («талаб қилмиш») сабаб эканлиги байт бағрига санъаткорона сингдирилган. Худди шундай моҳият касб этувчи қуйидаги байтда мутафаккир ижодкор толибнинг яна бир ўрнак бўларли фазилатидан баҳс этади:

Толиб улким топмасанг дағи бу баским, айламас

Бир нафас гофил сени матлуб ёдидин талаб [3, 60].

Кўринадики, иқтибос сифатида танланган ушбу байтда ҳам нақшбандия тариқатининг ҳар бир нафас Ҳақ субҳанаҳудан холий ва гофил бўлмасликка даъват этувчи талабига бадиий либос кийдирилган. Улуғ шоир ўқувчи эътиборини Ҳақ васлига етишни талаб қилувчи толиб риёзат чекса-да, унинг самарасини кўра олмаган кишига мақсадидан тоймасликни маслаҳат беришига, уни доимо “*матлуб ёдидин*” огоҳ бўлишга даъват этиб туришига

каратади. Байтда келтирилган толиб образи сабр-қаноат тимсолига айланган инсон сиймосини шеърхон кўз ўнгида гавдалантириши билан муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, “*хуш дар дам*” тамойилида Аллоҳ ёди билан яшаш баробарида халқ ичида бўлиш ҳам назарда тутилади. Шу боис мутафаккир ижодкорнинг бир неча ғазалларида бу ғоянинг ғазал мактаида бадийлаштирилгани кузатилади. Алишер Навоий ғазалнинг сўнгги байтларига қадар гоҳ маъшуканинг беназир гўзаллиги, гоҳ ошиқнинг рухий ҳолати бадий тасвири билан ўқувчи туйғуларини жунбушга келтириб, пайтдан фойдалангандек, кўпинча мактада нақшбандиёна ғояларни бадий тасвирлайди. Худди шундай ҳолат бобнинг олдинги фаслида айрим байтлари таҳлилга тортилган “*Пили гавҳаркашдурур ҳар ён саҳоби пилранг*” сатри билан бошланувчи баҳорий гўзаллик тасвирига бағишланган ғазал мактасида кузатилади:

Эй Навоий, дам бу дамдир – тут ганимат бода ич,

Ўзга бир дамга етар-етмаска чун воқиф эманг [4, 242].

Улуғ шоир “*дам бу дамдир – тут ганимат*” – деганда, ўзи эътиқод қўйган нақшбандиёна ақида “хуш дар дам”га ишора қилганлиги сезилиб туради. Доимий хушёрликка, Аллоҳ ёди билан яшаш, айна чокда гўзалликдан баҳраманд бўлишга ундашнинг замирида ҳаётнинг ўткинчилиги назарда тутилади. Шоирнинг мафтункор баҳор манзарасини шеърхон кўз ўнгида соҳир санъаткорлик билан бадий гавдалантиришдан муддаоси баҳорнинг, шунингдек, умр баҳори саналган йигитлик айёмининг муваққат ва ғаниматлиги, ўлчаб берилган ҳаёт ва баҳорнинг такрорланмас бу онлари беқиёс инъомлигини таъкидлаб кўрсатиш, уни Аллоҳни ёдлаш нуқтаи назаридан ҳам, ҳаётдан баҳра олиш нуқтаи назаридан ҳам ғафлатда ўтказмай, умрдан оқилона фойдаланиш, умуман, ҳаётсеварликка даъватдан иборатдир.

БОБГА ОИД УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Навоий ва салаф шоир ғазалиётида ишқдаги поклик воситасида юксак инсоний сифатлар: ўзлигини таниш, инсон деган шарафли номга муносиб бўлиб яшаш, шунингдек, ноёб фазилатлар соҳиби бўлишга даъват этилади. Улардаги ишққа берилган таъриф, тавсиф ва таснифлар бир-бирини тўлдириб, буюк ижодкорларнинг ишққа оид фалсафий қарашларини теран англашга имкон яратади.

2. Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётида шухудий тавҳид ғоясига таянилган ҳолда борлиққа айрича бир тажаллиёт маскани сифатида қаралади. Ҳар иккала шоир айни мантиқдан келиб чиқиб, борлиққа нисбатан зоҳидона қарашларни ёқламайди ва бу Навоийда кўпроқ ошиғу зоҳид зидлигини ҳосил қилса, Ҳофизда ринду зоҳид қарама-қаршилигини пайдо қилиб, Аллоҳга хос сифатлар шухудий тавҳид ғояларига таянилган ҳолда борлиқдан изланади ҳамда моддий оламга муҳаббат билан муносабатда бўлинади. Борлиқнинг ўзгача муқаддаслик касб этиши бу улуғ шоирлар ғазалиётида шеърда ифодаланган муайян тасвирнинг моҳиятини аниқлаштириш учун борлиқдан тамсиллар танлашга ундайди. Бу тамсиллар ирфоний ғояларни муайянлаштиришга қаратилгани боис ишқ мавзусининг кўлами борлиққа муҳаббат, ватанга муҳаббат ва Каъбатуллоҳга муҳаббат сингари мотивлар билан кенгайиб боради.

3. Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётида борлиқдан танланган тамсиллар ватан, замона аҳлига муносабат, факрлик, Навоийда ҳаж сафари сингари мотивларни муайянлаштириши асосида ишқ мавзуси ирфоний моҳият касб этади. Уларга табиат тасвири, унга ҳамоҳанглик касб этган ҳолда майдан сархушлик, жаннат билан алоқадор эътиқодий қарашлар тасвири, масжид, сумнот, куништ сингари ибодат масканлари билан алоқадор бадиий манзаралар ишқ мавзусининг кўламини кенгайтиради.

4. Улуғ шоирнинг ҳамд ғазалларидаги “нақш”, “нақшбанд” сўзлари унинг шу тариқатга бўлган юксак эҳтиромини ифодалайди. Навоий ошиқона

ғазалларда нақшбандиёна “хуш дар дам”ни мақтаъ ва мажозни ҳақиқатга айлантирувчи кўприк поэтик функциясидаги мақтадан олдинги байтда келтириб, тағмаёнода тариқат ғоясини шеърхонга ҳис эттиради ва байтда кўпмаъноликни вужудга келтиришга муваффақ бўлади. Тариқат ғояси бадий ифодасининг ғазалдаги бундай ўрни шоирга ғазалнинг олдинги байтларидаги бадий лавҳалар воситасида шеърхон туйғуларини жунбушга келтириб, пайт пойлаб турган сингари ўзига хос услубини намоён этишида кўл келади.

УЧИНЧИ БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАРИДАГИ РАМЗИЙ ОБРАЗЛАР ТИЗИМИ ВА ТАЛҚИНЛАРИ

3.1 Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалиётидаги образлар тизими, уларнинг тавсиф ва таснифлари

Алишер Навоий ғазалиёти миқдорининг кўплиги ва мавзулар олами кўламининг кенглиги жиҳатидан жаҳон халқлари адабиётида алоҳида бир эстетик ҳодиса сифатида бўй кўрсатган. Мумтоз ғазалиётдаги мавзулар ҳақида фикр юритилганида, уларни анъанага асосан ошиқона, орифона, риндона тарзида учга тасниф этиш Навоий ғазалиётига нисбатан ҳам қўлланилган. Шоир ғазаллари орасида миқдор жиҳатдан кўп бўлмаса-да, табиат тасвирига бағишланганлари ҳам бор. Кейинги тадқиқотларда бу тасниф сирасига ҳамд, муножот, наът мавзусидаги ғазалларни қўшиш ҳақида ҳам илмий мулоҳазалар билдирилди.¹³⁰ Умуман олганда, улуғ шоир ғазалиётини мавзусига қўра олтига тасниф этиб, унинг илк лирикаси¹³¹ ёки “Ҳазойин ул-маоний”даги ғазаллари мисолида ўрганилганда ҳам улар орасида ошиқона ғазалларнинг миқдорий кўрсаткичи ниҳоятда юқори эканлиги ўз-ўзидан кўзга яққол ташланади.

Навоий ва унинг улуғ салафи Ҳофиз ғазалиётида кузатилганидек, ишқ инсоннинг маънавий камолоти учун *“бир муаллим”* ёки *“кимий”* сифатида эътироф этилиши, унинг *“зуҳду тақвою тоат”*дан устунлиги, хирад - ақл ишқнинг олдида *“тифл мисол абжад ўқиши”* сингари таърифланиши ишқнинг ирфоний маъноларни ўзида сингдириб борганини англатади. Шундай экан, адабиётшунос И.Ҳаққул Навоийнинг ҳамма шеъридан тасаввуфий моҳият излаш ва уларни атайин тасаввуфлаштириш билан боғлиқ қарашларни ёқламай, *“Навоийнинг аксарият шеърларида тасаввуфнинг ё зиёси, ё сафоси, ё маъноси ёки истилоҳ ва тимсоли эркин ўрин*

¹³⁰ Ғафурова З.Н. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадиий таҳлили: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати. – Самарканд, 2019.

¹³¹ Қаранг: Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965. – Б. 57-103.

эгаллаши”¹³²ни таъкидлаганидек, унинг ҳамд, муножот, наът, орифона, риндона ва пейзаж мавзусидаги ғазалларида ҳам ошиқона мазмуннинг ана шундай кўринишлари намоён бўлишини унутмаслик лозим. Чунончи, “*Аширақат мин...*” ҳамд ғазалининг 3-4-байтларидаги [3, 23] “*хуш ул май*”га “*зарф ўл*”ган “*синган сафол учун*” Жамшиднинг гадо бўлиши, бундай “*жому май*”га лирик қахрамоннинг “*юз жаҳонни ҳар дам нисор*” қилиб, “*минг жонни фидо*” қилиш тарафдори эканлигига назар ташлайдиган бўлсак, аини ўринда улуғ шоир май тимсолида илоҳий муҳаббатни, “*синган сафол*”да эса ишқ билан тўлган кўнгилни назарда тутганини ҳис этиш мумкин. Бу эса илоҳий ишқнинг ўзига хос талқинидир.

Навоийнинг “*Эй нубувват хайлига хотам, бани одам аро*” сатри билан бошланадиган наът ғазалининг “*Соф кўнглида юзунг меҳрини гўё асрамиш, Туш чоғи ҳар ён қуёш акси эмас Замзам аро*” [3, 23] байтида ишқнинг сафоси борлиги сезилиб турса, “*Ҳар гадоким, бўрёйи фақр эрур кисват анга*” орифона ғазалининг илк мисрасию “*Шаҳ эмаским бир нафас осуда дўзах ваҳмидин, Эй хушо дарвешким мардуд эрур жаннат анга*” [3, 29] байтида гадою дарвешнинг ҳиммати билан боғлиқ ирфоний ишқнинг истилоҳ ва тимсоллари ўрин эгаллагини кузатиш мумкин. Навоий ғазаллари орасида юқорида айтиб ўтилган мавзуда битилган назм намуналаридан ташқари, панд-насихат мавзуси устуворлик касб этувчи “*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд, Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд*” [3, 109-110] матлали ғазали мавзусидаги худди шундай адабий жанр намуналари ҳам оз миқдорда бўлса-да, учраб туради. Тўққиз байтли бу ғазалнинг “*Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгил берма. Ки, бедилларни аччиғ йиғлатур охир бу шаккарханд*” [3, 110] мисраларида ишқнинг маъноси ўз ифодасини топган. Бундай мисолларни яна келтириш мумкин. Айтилган ушбу мулоҳазалар Навоийнинг ошиқона ғазалиёти учун бошқа мавзуда битилган ғазаллардаги образлар ҳам дахлдорлигини сақлаб қолади, тарзида хулосага келишимизга асос бўлади.

¹³² Ҳаққул. Навоийга қайтиш. – Тошкент: “Фан”, 2007. – Б. 26.

Навоий лирикасидаги образлар тадқиқ этилган илмий изланишлардаги муҳим хулосалар, табиийки, унинг ошиқона ғазалиёти учун ҳам ўз қимматини сақлаб қолади. Жумладан, А.Ҳайитметовнинг “Навоий лирикаси” номли тадқиқотида улуғ шоир ғазалиёти мисолида лирик қаҳрамоннинг ошиқ, шоирнинг ўзи бўлиши, баъзан биринчи, иккинчи шахс эмас, қандайдир учинчи шахснинг ғазал қаҳрамонига айланиши таъкидланади. Шу мантиқдан келиб чиқиб, рус олими Л.Н.Степановнинг Пушкин лирикаси мисолида амалга оширган тадқиқотига таяниб, Навоий ғазалларида гавдаланган кишилар образини учга: лирик қаҳрамон образи, шоир образи ва лирик персонаж образига тасниф этгани муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, олим шоир лирикасида лирик қаҳрамон – ошиқ, маъшуқа, шоирнинг ўзи, шайх ва зоҳидлардан бошқа кишилар образини ҳам учратиш мумкинлигини қайд этади. Айни чоқда у: *“Навоий байтлар орасида тез-тез рафиқ (ҳабиб)га, соқийга, муғбачага, муғаннийга, машишотага мурожаат қилади. Лекин кўп ўринда бу образлар традицион мазмунда қўлланади, даврнинг янги мазмунини ифодаловчи образлар даражасига кўтарилмайди. Навоий ғазалларида ижобий мазмунга эга бўлган ринд образи ҳам бор. Бу образга Навоий ижодий ёндашиб, уни анча бойитган, ривожлантирган”*¹³³, – дея таъкидлайди. Булардан ташқари, олим фақиҳ, мухтасиб, носих, рақиб кабиларни салбий образлар сифатида талқин этиб, ошиқ, шоир, ринд, маъшуқа, шайх, зоҳид, рақиб, фақиҳ, мухтасиб кабиларни аҳамиятлилиқ даражаси юқори бўлган образлар сифатида ажратиб кўрсатади ва уларга хос хусусиятларни илмий тадқиқ этади¹³⁴. Тадқиқотда Навоий лирикасидаги образларнинг деярли барчасининг қамраб олинганлиги унинг қимматини оширган. Бироқ Навоий давригача вужудга келган бу образларнинг рамзий моҳият касб этиб, муайян тизимни ҳосил қилиши, уларнинг шу мантиқдан келиб чиқиб тасниф қилиниши масалалари давр мафкураси таъсирида кейинги тадқиқотлар зиммасига қолдирилган.

¹³³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б. 170.

¹³⁴ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Б. 170-267.

Мумтоз адабий манбаларга миллий истиқлол мафкураси нуктаи назаридан муносабат билдирила бошлангач, адабиётшунос Р.Воҳидов, тилшунос Ҳ.Неъматов ва файласуф М.Маҳмудовлар ҳаммуаллифлигида нашр этилган “*Сўз бағридаги маърифат*” номли қўлланмада айни масалага эътибор қаратилди. Муаллифлар тасаввуфий моҳият касб этувчи адабий асарларнинг бадиийлиги ирфоний маъноларни муайянлаштиришга қаратилган мазмундагиларига (“Лисон ут-тайр” сингари) нисбатан “*маърифий-бадиий*”, ирфоний тушунча ва истилоҳлар воситасида бадиий баркамолликка эришиш мақсад этилганларига (“Лайли ва Мажнун”) нисбатан “*бадиий-маърифий*” сифатларини қўллаб, улардаги мураккаб рамзлар, шартли маъноли сўзлар ва тимсоллар моҳиятига аниқлик киритишга ҳаракат қилишди. Шу аснода маърифий-бадиий ва бадиий маърифий мумтоз асарлардаги образ ва тимсоллар тизимининг муайян кўриниши ишлаб чиқилди. Бунинг учун муаллифлар тасаввуфий тушунчага кўра, толиб – мушкулот – мақсад бош тизими замирида тасаввуфнинг (маърифатнинг) солиқ – ўзлик – Ҳаққи мутлақ тизими ётганлигидан келиб чиқиб ёндашишди. Натижада маърифий адабиётда Ҳақ, солиқ ва мушкулот рамзияти, уларнинг рамзий тизимчалари, “ошиқ ёр” тизимидаги маънодошликлар воситасида маърифий тушунчаларни ўрганишга доир тавсиялар ишлаб чиқилди.¹³⁵ Шу тавсияларга таяниб, уларни муайян даражада такомиллаштирадиган бўлсак, Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётидаги образлар мисолида уларнинг аниқ бир рамзий тизимни ташкил этиши аёнлашиб қолади. Бунинг учун тариқатлардаги солиқ – ўзлик – Ҳаққи мутлақ тизими билан ошиқона ғазалиётдаги ошиқ – ўзлик – маъшуқа рамзий тизимининг ўзаро мувофиқ келиши асос бўлиб хизмат қилади.

Тариқат йўлини ихтиёр этган солиқ Ҳаққи мутлақ билан тавҳид ҳосил қилиши учун ўзликдан кечиши, яъни нафсини енгиб, кўнглини Ҳаққи мутлақ тажаллийгоҳига айлантириши талаб этилади. Бу ниҳоятда оғир вазифа бўлиб, бунинг учун солиқ ўз истакларидан устун келиб, тариқат тамойилларини

¹³⁵ Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001, – Б. 105-125.

бажариш, пирнинг кўрсатмаларига сўзсиз риоя қилиш, нафсини мағлуб этиш, шайтоний истаклардан тийилиб, раҳмоний сифатлар билан зийнатланиш масъулиятини зиммасига олиши керак бўлади. Ошиқнинг мақсади эса маъшуқа васлига эришишдир. Бунинг йўли ишқ алангасига ўртанишу ҳажр изтиробларига бардош бериш билан ўтилади. Шунинг учун шоир маъшуқа – ёр образини тавсифлаганда, Ҳаққи мутлакка ёт сифатларни қўллашдан тийилади. Айни чокда ошиқ маъшуқадан қанчалик озор кўрмасин, у мақсадига собитлигича қолаверади. Акс ҳолда, у эътиқодидан воз кечган саналиб, ошиқона ғазалдаги маърифийлик ўртадан кўтарилади. Шу мантиқдан келиб чиқадиган бўлсак, мумтоз ошиқона ғазалиётда анъанавий тарзда сайқал берилиб келинган қуйидаги таснифда кузатиладиган образларнинг рамзий тизимлари ижод этилган саналади. Буларнинг барчаси ошиқ образи атрофида бирлашиб, унинг мақсадини ифода этувчи, ишқ йўлида унга маслакдош ёки уна руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилувчи; ошиқнинг мақсадига тўсиқ бўлувчи, ишқни инкор этувчи ёки унга майл кўрсатмайдиган ва ишқ йўлида ошиқни қўлловчи образарни ташкил этади:

1. Ошиқнинг мақсадини ифода этувчи рамзий образлар: ёр, маъшуқа, маҳбуб, жонон, пари, гул, шам, қуёш, ой, Ширин, Лайли, Узро, мирак, йигит, турки Шероз...

2. Ошиқ ва ишқ йўлида ошиққа маслакдош ёки унга руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилувчи образлар: ошиқ, солик, толиб, фақир, гадо, дарвеш, ғариб, қаландар, ринд, самандар, булбул, парвона, Фарҳод, Мажнун, Вомиқ...

3. Ошиқнинг мақсадига тўсиқ бўлувчи, ишқни инкор этувчи ёки унга майл кўрсатмайдиган образлар: нафс, рақиб, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид, обид, шайх, шох, фосиҳ, булҳавас, ҳуснфурушон...

4. Ишқ йўлида ошиқни қўлловчи образлар: пир, пири муғон, дайр пири, соқий, муғбача, маҳрам, ҳабиб, Исо Масиҳ, Юсуф (а.с.), Хизр (а.с.), Мусо (а.с.) сингари пайғамбарлар...

Ошиқона ғазалиётдаги образларнинг юқорида келтирилган рамзий тизимлари таснифида уларнинг ошиққа нисбатан муносабати ва табиийки,

Навоий ва Ҳофиз тарафидан уларга берилган тавсифлардан келиб чиқилди. Чунончи, Навоий ғазалиётида учровчи “булҳавас” билан Ҳофиздаги бирикмали образи, кам қўллангани учун таснифда келтирилмаган. Худди шундай характердаги Навоий ғазалиётидаги “шўҳи раъно”, “даҳр шўҳи” билан Ҳофизнинг “хуснфурушон” образлари ўзининг тавсифига кўра учинчи гуруҳ тизимига мансуб бўлган образлар саналади. Айни чоқда айрим образлар ижодкорнинг адабий ниятидан келиб чиқиб, бирдан ортиқ гуруҳдаги тизимга мансуб бўлиши билан боғлиқ адабий ҳодисалар ҳам кузатилади. Жумладан, адабий анъана сифатида ошиқнинг мақсадини ифодаловчи рамзий образлар билан ошиқ ва ишқ йўлида унга маслакдош ёки унга руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилувчи образлар кўпинча ўзаро жуфтликни ҳосил қилади: ошиқ – маъшук, гул – булбул, шам – парвона, Фарҳод – Ширин, Лайли – Мажнун каби. Бироқ биринчи гуруҳга мансуб бўлган шамнинг Ҳофиз ғазалида кузатилганидек, ишқ сирини ошкор қилишга майл кўрсатишга урингани учун оғзининг куйиб қолиши тасвирида, у шеърхонга маъшукани эмас, балки ошиқни эслатиб турганини ҳам унутмаслик керак.

Ошиқона ғазалиётда учровчи бу образларнинг қўлланишига кўра таснифини бош қаҳрамон ва персонажларга ажратиш мумкин. Ўз-ўзидан аёнки, ишқ мавзуси бадиий талқин этилган бундай ғазалларда ошиқ ва маъшук образи аксарият ўринларда бош қаҳрамон вазифасини ўтайди. Ошиқона ғазалиётда бош қаҳрамон сифатида намоён бўладиган Навоий ғазалиётидаги лирик қаҳрамон образи эса тўғри таъкидлаб ўтилганидек, шоирнинг ўзи ва унинг тахайюл олами инкишоф этган ошиқ образи бўлиши мумкин.¹³⁶ Айнан Навоийнинг юксак бадиий кашфиёти маҳсули сифатида ижод этилиб, бир неча персонажлардан таркиб топган ва лирик қаҳрамон – ошиқ бош қаҳрамон поэтик вазифасини ўтаган қуйидаги ғазални таҳлил жараёнига тортиш билан ундаги образларнинг рамзий тизимлардаги ўринларига аниқлик киритишга ҳаракат қиламиз. Ғазал матласиданок

---

¹³⁶ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б. 162-170.

ўқувчига беқиёс эҳтирос бахш этиб, маъшуқа ситамини ҳам хуш кўрувчи ошиқнинг аянчли аҳволини санъаткорона бадий ифода этган сатрлар билан бошланади:

Ишқ аҳли гўристониди қабрим чу зоҳир бўлғуси,

Фарҳод анинг тошин йўниб, Мажнун мужовир бўлғуси [3, 478].

Бошланма байтда ошиқнинг қабри вақти келиб ишқ аҳли гўристониди кўриниб қолса, Фарҳод унинг тошини йўниб, Мажнун ўша ерни тарк этмай – мужовир бўлиб қолиши ҳақида сўз боради. Гарчи байтда ўлим хусусида фикр юритилаётган эса-да, ошиқ учун ҳаётнинг бундай якун топиши улуғ саодат эканлиги унинг мақсадидан хабардор бўлган чинакам шеърхонга сезилиб туради. Фарҳоду Мажнунларнинг ишқ оташида ўртаниб, маънавий камолот пиллапояларидан одимлаганликларини билган ўқувчи уларнинг бири ошиқнинг қабртоши учун тош йўниб тургани-ю, иккинчисининг лирик қаҳрамон қабрини тарк этолмай, ўша ерда муқим яшаб қолишининг сабаблари билан қизиқиб қолади. Ғазалнинг иккинчи-тўртинчи байтларидаги маъшуқанинг беназир гўзаллигию ошиққа ўтказган ситамларининг бадий тасвиридан Фарҳоду Мажнун сингари пок ишқ асирларининг матлада тасвирланганидек, лирик қаҳрамонга садоқати асосида ҳақиқат яшириниб турганлиги аёнлашиб қолади:

Дерсен, юзум сори кўзунг кўп боқмасун гар юз будур,

Ул меҳри тобидин эриб, оққунча нозир бўлғуси.

Ғамзангдин ўлтурмак ишин таълим ола келмиш ажал,

Бу навъ устод ўлса, ул юз чоғда моҳир бўлғуси.

Хатти губорин демаким, бўлғуси ул юз мониъи,

Тун пардаси ой нурига не навъ сотир бўлғуси [3, 478-479].

Севиқли маъшуқа ошиққа қарата: “Юзум томон кўзинг кўп боқмасин”, – деркан, бунга жавобан шоир ошиқ тилидан: “Агар юз шундай бўладиган бўлса, кўзим унинг қуёшдек ҳароратидан эриб оққунга қадар унга нозир – қаровчи бўлиб қолаверади”, – дея унинг садоқатини бадий ифодалайди. Юзнинг ирфоний маънода иймон-эътиқод, дийдор, васл рамзи эканлигидан

масалага ёндашадиган бўлсак, байтда ошиқ ёридан ҳам, имонидан ҳам кўзлари эриб оқса-да, айрилмаслиги ниҳоятда эҳтиросли тасвирланганига ишонч ҳосил қиламиз. Ишқда бу қадар собитликнинг санъаткорона бадиий тасвиридан Фарҳоду Мажнунларнинг севгилилари сингари ғазалда васл этилаётган ёр ҳам илоҳий жамолни сиймосида жилвалантирган маҳзарга (кўринишга) айланганлиги шеърхонга маълум бўла бошлайди. Кейинги байтда ажал маъшуқанинг киприкларидан ўз иши учун таълим олиб келгани, унга шу тарзда устозлик қилинса, ажал оз фурсатда моҳир бўлиб қолиши бадиий тасвирланади. Бу билан шоир маъшуқа нигоҳининг ўткирлигини, у жон олиш қудратига эгалигини ўқувчига образли етказади. Маъшуқанинг юзидаги порлоқлигу кўзидаги нигоҳнинг ўткирлиги ошиққа қанчалик ситам ўтказмасин, бундай гўзаллик воситасида чинакм ошиқ “*маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра ола*” бошлагани боис у бу сингари ситамларни хуш қабул қилади. Айни ҳолат Фарҳоду Мажнунлар қисматида ҳам намоён бўлган эди. Бироқ лирик қаҳрамоннинг тақдири уларникидан-да, аянчлироқ. Йўқса, бу икки пок ишқ асирлари, матлада башорат қилинганидек, ошиқ қабри олдидан бу қадар садоқат кўрсатармиди? Тўртинчи байтда тасвирланган “*хатти губор*” чиройли ёзув санъатининг бир тури саналади. Навоий даврида бундай ёзувлар асосан қора сиёҳда амалга оширилган. Шу боис “*хатти губор*” бирикмаси истиора бадиий санъати воситасида маъшуқанинг лаб устидаги чиройли майин тукларига ишорадир. Улуғ шоир маъшуқанинг “*хатти губорини*” унинг шуълавор юзига тўсиқ бўлади дея ўйламасликка даъват этаркан, табиатдан ниҳоятда гўзал тамсил келтириб, ўқувчини ҳаяжонга солади. Юзнинг шуълаворлигию “*хатти губор*”нинг тим қоралиги бир-бирини инкор қилаётгандек таассурот уйғотади. Шоир “*Тун пардаси ой нурига қандай сотир, яъни ой нурларини беркитувчи бўла олади?*” – дея севиклининг юзу “*хатти губори*” бир-бирига ниҳоятда уйғунлигини эҳтиросли тасвирлайди. Айни чоқда бу тасвирлар зимнида маъшуқанинг лутфи ҳам, қаҳри ҳам чинакам ошиққа хуш келиши керак, деган ирфоний ғоя байт бағрига сингдирилади. Ғазалнинг кейинги 5-7-байтларида ёрнинг қаҳри

сифатида худди шундай намоён бўлувчи жиҳатлар аслида унинг лутфи эканлиги-ю, ошиққа етказиладиган озорларнинг мислсизу қиёссизлигига шеърхон диққати тортилади.

*Ул ғамза куффридин кўнгул навъи келур исломга,
Ким тарки ислом айлабон гўёки кофир бўлғуси.
Бўлғуси мутлоқ шуълалар ичра самандар сайридек,
Сенсиз кўнгул гулзор аро ул дамки, сойир бўлғуси.
Кўнглумдаги ҳар нишдин гар бўлса бир тил, ҳар бири
Юз тил била ўз ҳолининг шарҳида қосир бўлғуси [3, 479].*

Бешинчи байтдаги “ғамза куффри” истиоравий бирикмаси киприklarнинг кофирлиги, исломни танимаслиги сингари маъноларни ўзида мужассам этган. Бу билан шоир киприklar орасидан ўқдек отилаётган нигоҳ кўнгилни ҳалок қилишига ишора қилади. Киприklarнинг кофирлиги кўнгилни ҳалок қилиши аъмолида намоён бўлади. Чунки чинакам мўъмин бировни ўлдиришга азм этмайди. Бироқ бу “кофирлик”дан кўнгил жинси исломни қабул қилмоқда. Бу ҳол исломни тарк айлаган кишининг кофир бўлишини хотирга келтиради. Муқояса қилинадиган бадиий манзаралар бир-бирини инкор қилади. Шоир “ғамза куффри”дан исломга келган кўнгил тасвирида ундаги ноқислиklarнинг пок ишқ таъсирида йўқола бориши, бундай қалб соҳиби маънавий камолотнинг юксак рутбасига ноил бўла бошлаганига ишора қилади. Кейинги байтда айни ғоя бадиий тадрижий ривожлантирилади. Маъшуқа нигоҳидан ошиқ кўксига шуълалар пайдо бўлади. Кўнгил эса ўша дамда ўтда куймас самандар қуши янглиғ севикли ёр бўлмаган гулзорда, яъни шуълалар таъсирида ҳароратланиб турган бағирда сайр қила бошлайди. Бу ҳол Фарҳод ва Мажнуннинг ҳижрон изтиробларида қийналиб, маърифат мартабаларидан одимлашишини эсга солади. Еттинчи байтда тасвирланган “кўнгилдаги нишлар” – ёрнинг ўтли нигоҳидан пайдо бўлган жароҳатлар бўлиб, ушбу қўшмисрада уларнинг ниҳоятда кўплиги муболағавий ифодаланган. Ундан аён бўлишича, агар ўша нишларнинг ҳар бири тилга айланса-ю, боз устига, ҳар бири юзлаб тил билан ўз ҳолининг

шарҳини баён қилса, бу шарҳлар барибир қусурли – камчиликли шарҳлар бўлиб қолаверади. Аёнлашадики, пок ишқ таъсиридаги изтиробларни аҳли дилгина англаши мумкин. Ғазалнинг мақтадан олдинги байтида айна изтиробли ҳолдан келиб чиқиб, инсонни бу йўлда сабрли бўлишга ундовчи, ирфоний моҳият касб этувчи ғояларга бадий либос кийдирилади:

*Хотирни жамъ истар эсанг, аввал хавотир дафъин эт,
Кимда хавотир бўлмаса, осуда хотир бўлғуси* [3, 478].

Байтда қўлланган “хотир” ўй, фикр, хаёл; кўнгил сингари маъноларни англатади. “Хотири жамъ”лик эса кўнгилни йиғиш, ўй-хаёлларни бир ерда тўплаш, осудаликни ифодалайди. Ота-боболаримиз дуосида кузатилган “хотири жамъ”ликни Аллоҳдан тилашда ҳам айна маъно ўз ифодасини топган бўлиб, инсон ҳаёти учун бу энг олий неъматлардан бири саналади. Инсон ҳар қандай изтиробли онларни ҳузур-ҳаловат нишони бўлган “хотири жамъ”лик ҳолатига келиш учун, аввало, кўнгилдан хавотирни йўқотиши лозим. Чунки кўнгилда хавотири бўлмаган инсон осуда хотир – кўнгил тинч, ташвишсиз, хотиржам бўлади. Ишқнинг ўтли изтиробларига бардош бериш учун бундай сифат чинакам ошиқда ҳар он асқотади. Улуғ шоир шеърхонни ана шундай юксак инсоний фазилат эгаси бўлишга даъват этиб, ғазални ўзига хос бир мутойиба билан ниҳоялайди:

*Қилди Навоий қаддингга сарви сихий ташбеҳини,
Бу табъи номавзун била бечора шоир бўлғуси* [3, 479].

Мақтада тасвирланишича, Навоий маъшуқа қаддига сарви сихий – бўйи тик, ниҳоятда келишган, қишин-ёзин ям-яшил турадиган, ҳиди ёқимли, хушқомат бир дарахтни ўхшатибдики, бу табъи номавзун, яъни шеър айтишга лаёқатсиз таланти билан бечора шоир бўлмоқчи бўлади. Ўзига хос маломатийлик руҳида битилган бу байт юксак санъаткорлик намунаси саналган ғазалга хотима сифатида келтирилгани шеърхон кўнглига ажиб илиқлик бахш этиб, лабига майин табассум ҳадя этади. Бу ҳам Навоий даҳосининг беҳад буюклигидан далолат бериб, унинг нурли сиймосини кўз олдимизда гавдалантиради.

Ғазалдаги муболағавий бадий тасвирлар шеърхонга эстетик завқ бағишлабгина қолмай, шоирнинг нуктадонлик билан яратган бадий кашфиётлари ўқувчини мушоҳада қилишга ундайди. Ундаги ошиқнинг пок ишқида беҳад садоқатлилиги, шу боис у Фарҳоду Мажнунларни ҳам ўзига ошуфта қилганининг ибрат намунаси сифатида келтирилиши ўқувчида ҳам эзгуликка иштиёқ уйғотади. Айни чоқда *“хотирни жамъ”* қилиш билан боғлиқ бадий ўғитлар руҳимизни сергаклантиради. Ғазалнинг бадий жиҳатдан мукамаллигини таъминлашда ундаги воқелик ва олтита муҳим образнинг муайян поэтик функцияни бажарганлиги асос бўлиб хизмат қилган. Ғазалнинг лирик қаҳрамони саналган ошиқ бош қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Персонажлар эса қуйидаги кетма-кетликда фикр ва суюжет бутунлигини таъминлашга хизмат қилади: Фарҳод, Мажнун, маъшуқа, ажал самандар. Таъкидлаш ўринлики, бу кетма-кетликни самандардан кейин кўнгил образи тўлдирган эса-да, у ошиқ образининг истиоравий ифодаси бўлиб, уни поэтик мукамаллаштиришга хизмат қилдирилган. Ғазалда ошиқнинг мақсадини ифодаловчи рамзий образ сифатида маъшуқа ва унинг сифати (ўтли нигоҳининг) рамзи саналган ажал қўлланилган бўлиб, улар ёрнинг қаҳри ҳам чинакам ошиқ учун лутф эканлигини бадийлаштиришга имкон ҳосил қилган. Фарҳоднинг солики мажзуб, Мажнуннинг мажзуби солиқнинг рамзий образи сифатида лирик қаҳрамоннинг қабри устида аза тутиши ошиқнинг ҳар икки маслак вакиллари томонидан ҳам бир хил хуш қабул қилинганининг поэтик ифодасини ҳосил қилган. Аёнлашадики, улар ишқ йўлида ошиққа маслакдош образлардир. Самандар эса ҳам айни гуруҳга мансуб бўлган образ бўлиб, ажал маъшуқа образининг такомиллашувига хизмат қилгани сингари у ошиқ образини мукамаллаштириш поэтик функциясини бажарган.

Навоийнинг ошиқона ғазалиётида кузатилгани сингари Ҳофиз ижодида ҳам худди шундай муайян воқеликка асосланган ғазалларни учратиш мумкин. Таъкидлаш лозимки, Навоийнинг барча ғазалларида ошиқоналик қайси бир жиҳати билан ўзининг мавжудлигини сездириб турганидек, салаф

шоир ғазалиётида риндоналик худди шундай поэтик функцияни бажаради. Лирик қаҳрамони ринд – ошиқ бўлиб, бир неча персонажлари майхона кўчасидаги базм воқелиги иштирокчиси сифатида тасвирланган Ҳофизнинг кўйидаги ғазали мисоилида ундаги образларнинг қўлланиши ва рамзий тизимдаги ўрнига кўра бажарган поэтик функциясини муайянлаштиришга ҳаракат қиламиз:

Ба кўйи майкада, ё раб, саҳар чи машғала буд?

Ки жўши шоҳиду соқиву шамъу машғала буд.

Ҳадиси ишқ, ки аз ҳарфу савт мустағнист,

Ба нолаи дафу най дар хурўшу валвала буд.

Мубоҳисе, ки дар он мажлиси жунун мерафт,

Варои мадрасаву қолу қили масъала буд.

Дил аз карашмаи соқи ба шукр буд, вале

Зи номусоидин бахташ андаке гила буд.

Қиёс кардаму он чашми жовудонаи маст

Ҳазор соҳири чун Сомиреш дар гала буд.

Бигуфтамаш: “Ба лабам бўсае ҳаловат кун”.

Ба ханда гуфт: “Каят бо ман ин муомила буд?”

Зи ахтарам назаре саъд дар раҳ аст, ки дўш:

Миёни моҳу руҳи ёри ман муқобила буд.

Даҳони ёр, ки дармони дарди Ҳофиз дошт,

Фигон, ки вақти мурувват чи тангҳавсала буд [Ҳофиз, 273].

Мазмуни: *Ё раб, саҳар чоғи майхона кўчасида қандай гавго бўлди? Шоҳидлар қувноғу соқий, шаму машғала у ерда эди. Ҳарфу овозга боғланмаган ишқ сўзи даф ва най нолаи билан фарёд этарди. Баҳсталаблар бу мажлисда шундай жунун кўрсатдики, мадрасадан ташқарида бу баҳслар қилу қол масаласи – баҳс мавзусига айланди. Кўнглим соқийнинг ноз ва ишвасига шукр этиб турарди, аммо толесизлигимдан бир озгина гинам бор эди. У сеҳргар сархуш кўзни шундай қиёс қилдимки, гўё унда минглаб сомирийлар галаси ўрнашганди. “Лабимга бир бўса ҳавола қил”, – дедим.*

Кулиб дедик: “Қаердан сенда мен билан бундай муомиланг пайдо бўлган?”
Толеъ юлдузимдан бир назар саъд – бахт юлдузи йўлида эди, чунки кеча ёримнинг рухсори билан ой юзма-юз тарарди. Ёр дудоғи Ҳофизнинг дардига дармон эди, аммо юз фарёдки, мурувват чоғида у қандайдир беҳафсала бўлиб қолди.

“Соқий”, “май”, “майхона” сингари образ ва тимсолларга мурожаат Ҳофиз ғазалларининг энг характерли хусусияти саналади. Улуғ шоирнинг ушбу ғазали ҳам айнан шундай бошланма билан ибтидо топган. Ҳофиз асарларининг тил хусусиятларини теран тадқиқ этаётган олим А.Қуронбеков Сирус Шамисоннинг “Фарҳанги ишорати адабиёти форсий” номли луғатига таяниб, “май” ва “майхона” сингари маърифий атамаларни куйидагича изоҳланишига эътиборни қаратади: “Сўфийлар асарларида “май” дил зангини тозаловчи ва илоҳий ҳақиқатларнинг дил ойнасида жилваланиши боисидир. Майхона сирлар жилваланадиган жойдир”.¹³⁷ Модомики майхона сирлар жилваланадиган жой экан, унинг кўчасидаги шоҳидларнинг ғавғоси ҳам илоҳий файз ва унинг асрорлари ҳақидаги “қилу қол” – баҳслардан иборат эканлиги англашилиб туради. Зеро, унда соқий образининг иштирок этгани, шунингдек, у ерда машъала, шам сингари тимсолларнинг мавжудлигига ишора этилгани шундай хулосага келишга асос бўлади. Айниқса, ҳарф – сирларнинг ёзувдаги баёни, овоз эса унинг нутқда ифодаланишига сиғмаган ишқнинг талқинларига най ва даф кўшилиб, уларнинг фарёд этишига ҳам ишқнинг омил бўлгани фикримизни қувватлантиради. Баҳсталабларнинг бу мажлисга жунунга келиши, лирик қаҳрамон – ринднинг соқий ноз ва ишваларига шукр қилиб турса-да, ўзининг толесизлигидан ёзғириши, соқийга яқинлик унинг учун муҳим мақсадни ифодалаб тургани ҳам майхонадаги жунунворликларга хос илоҳий файздан баҳра олиш эканлигини англатади. Зеро, соқий деганда сўфийлар Аллоҳни, Муҳаммад (а.с.)ни, маъшукани, пир ёки комил инсонни назарда тутадилар. Соқий даврада май улашгани каби улар ҳам одамлар қалбига илоҳий файз

---

¹³⁷ Қуронбеков А. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. – Тошкент: ТДШИ, 2009. – Б. 9.

бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар, ғайб маърифатидан баҳраманд этадилар. Ғазалдаги соқий образи баҳсталаблар пири сифатида гавдалантирилган бўлиб, унинг нозу ишвалари ринд-ошиқ учун соқийнинг чинакамига илоҳий мазҳар сифатида намоён бўлганини бадий ифодалаган.

Лирик қаҳрамон ринд-ошиқ тилидан соқийнинг маст кўзлари таърифланганда, бу кўзларда минглаб сомирийлар галаси жам бўлганининг муболағавий ифодаси замирида Мусо (а.с.)нинг холаваччаси Сомирийга ишора қилинади. У олтину кумушдан бузоқ ясаб, уни “тил”га киритади ва *“Сизнинг ва Мусонинг Худоси мана шу!”* – деб бани Исроилни алдайди.¹³⁸ Ҳофиз ғазалида эса айни воқелик соқийнинг маст кўзларига нисбат берилиб, янгича маъно касб этган. Зеро, бу кўзлар ишқ сирларини кўра олган сеҳргарлардир. Уларга нисбатан *“жовудонаи маст”* – мангу маст сифатининг қўллангани ҳам соқий кўзлари ана шундай моҳият касб этиб турганини сездириб туради. Ғазалдаги лирик қаҳрамон ринд – ошиқ ва соқийнинг ўзаро мулоқоти ҳам аслида ишқ сирларидан баҳраманд этишни талаб қилган риндга соқий – пирнинг жавобларидир. Зеро, бўса тасаввуфий адабиётда илоҳий сирни англатади. Шундай экан, ринд-ошиқ соқий – пирдан илоҳий сирлардан баҳраманд этишини сўраганида, унинг кулиб туриб: *“Қаердан сенда мен билан бундай муомиланг пайдо бўлган?”* – дея жавоб бериши замирида лирик қаҳрамон учун бу сирлардан баҳс этиш ҳали эрталигига ишора саналади. Мақтада ёр дудоғининг Ҳофиз дардига дармонлиги ҳақида сўз бориши эса лирик қаҳрамоннинг ишқ сирларини англашга жуда иштиёқмандлигини англатса, ёрнинг мурувват чоғида қандайдир беҳафсала бўлиб қолиши ринд-ошиқнинг фарёдига боис бўлгани соқий уни ишқ сирига маҳрам қилмаганидан далолат беради. Ғазалда қўлланган соқий, баҳсталаблар образлари ва май, майхона, машъала, шам, най, даф сингари бадий тимсоллар унда ҳофизона жўшқинлик бахш этилишига омил бўлган. Лирик қаҳрамон ва соқий образлари ғазалда асосий қаҳрамон бадий функциясини бажарган. Баҳсталаблар эса персонаж образ

¹³⁸ Қуръони карим. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Чўлпон”, 1992. – Б. 282-283.

саналади. Ғазалнинг 7-байтида қўлланган ёр образи эса соқийнинг маънодоши ҳисоблади. Ундаги образларнинг рамзий тизимдаги ўринлари эса қуйидагичадир: соқий – ошиқнинг мақсадини ифода этувчи рамзий образ, лирик қаҳрамон – ринд, баҳсталаблар образлари эса иккинчи тоифага мансуб бўлиб, ошиқ ва ишқ йўлида ошиққа маслакдош ёки унга руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилувчи образлар сирасига киради.

Таҳлил жараёнига тортилган ҳар иккала ғазалдан ошиқона, риндона мавзуда битилган бундай адабий жанрлар учун бош қаҳрамон образи муҳим поэтик функцияни бажариб, ундаги маънони ифодалашда асосий юк ана шу образлар зиммасига юкланиши аёнлашиб қолади. Шундай экан, уларнинг бу поэтик функциясини тўғри белгилаш ижодкор адабий ниятини теран англашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Шу мантиқдан келиб чиқиб, Навоийнинг ишқ мавзусида битилган ғазалиётини бош қаҳрамоннинг поэтик функциясидан келиб чиқиб, уларни қуйидагича 6 та гуруҳга тасниф қилиш мумкин. Бу таснифда Ҳофиз ғазалиётининг нечоғлик мос келиши ҳар иккала шоир ижодидан келтирилган мисоллар асосида муайянлаштирилади:

1. Лирик қаҳрамон – ошиқ бош қаҳрамон поэтик функциясидаги ғазаллар: *“Кўнглим ўртансун агар гайрингга парво айлса”* [3, 43-44], *“Ҳам рамад теккан кўзунгга чаши бедорим фидо”* [3, 49-50], *“Ҳар сори қулогингга гавҳарму экин”* [3, 53], *“Не наво соз айлағай булбул гулистондин жудо”* [3, 54], *“Қон ёшим йўлингда тонмайдур кўзим гирён бўлиб”* [3, 70-71], *“Кел, кел, эй қурбон кўнгул, ул қоши ё меҳрин унут”* [3, 78], *“Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор”* [3, 124]; *“Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд”* [Ҳофиз, 292], *“Намози шоми ғарибон чу гирья оғозам”* [Ҳофиз, 410], *“Рафтам ба боғ субҳдаме, то чинам гуле”* [Ҳофиз, 462].

2. Лирик қаҳрамон ринд – ошиқ поэтик функциясидаги ғазаллар: *“Ҳаво хуш эрдию оллимда бир қадаҳ майи ноб”* [3, 58-59], *“Сухб эрур соқию мен махмурмен, сен майпараст”* [3, 82-83], *“Етишса ишқ аро юз меҳнату бало қадаҳ ич”* [3, 99], *“Кўнгилни муғбача олди, муғанна тут ақдоҳ”* [3, 102], *“Рўзаву гул еттию ичмас ул ой гулгун қадаҳ”* [3, 103-104]; *“Сабо вақте*

сахар бӯе зи зулфи ёр меовард” [Ҳофиз, 192], “Гулзоре зи гулистоне жаҳон маро бас” [Ҳофиз, 331], “Каноре обу пои беду табъи шеърӯ ёре хуш” [Ҳофиз, 354], “Ман на он риндам, ки тарки шоҳиду созар кунам” [Ҳофиз, 423], “Биё, то гул барафшонему май дар созар андозем” [Ҳофиз, 454], “Худоро кам нишин бо хирқапӯшон” [Ҳофиз, 466], “Субҳ аст, соқӣ, қадаҳе нур шароб кун” [Ҳофиз, 480], “Мефиган бар сафи риндонназаре беҳтар аз ин” [Ҳофиз, 488].

3. Лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи, унинг ҳасби ҳоли талқинида ҳаётийлигига ишора қилинган маъшуқа бош қаҳрамон поэтик функциясидаги ғазаллар: “Хилъатин айлабтудур ул шўҳи сийнбар қора” [3, 48], “Оҳким, ул ошно бегона бўлди оқибат” [3, 79-80], “Эй кўнгул, ёр ўзгалар домига бўлди пойбаст” [3, 82] “Бор эди, ул навки бир чоғ бизга ёре бор эди”, “Ёрдин ҳеч ким менингдек зору мажруҳ бўлмасун”; “Моҳам ин ҳафта бурун рафту ба чашмам солест” [Ҳофиз, 108], “Эй сабо, накҳате аз кўйи фалони ба ман ор” [Ҳофиз, 308].

4. Таҳайюлий маъшуқа бош қаҳрамон поэтик функциясидаги ғазаллар: “Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро” [3, 41], “Қошу кўзингни мунажжим чунки кўрди бениқоб” [3, 57], “Чобукеким, ҳар тараф майдон аро айлар шитоб” [3, 43], “Ханжаринг жонимга етти кўкрагимга санчилиб” [3, 66-67], “Тийра кулбангга кириб, жоно, ўлимдин бер нажот” [3, 80], “Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт” [3, 88], “Нутқи жон бермак қилур ул лаъли хандон бирла баҳс” [3, 92] “Ул парию ҳурни дегай мен гумон қилгонча хўн” [4, 36], “Кирди симобий либос ичра яна ул гулузор”, “Бизда ул маҳваши тилию кўнгли бирла ёр эмас”; “Зи хусрави хубон, назаре сўи гадо кун” [Ҳофиз, 471], “Зи дар дарову шабистони мо мунаввар кун” [Ҳофиз, 481],

5. Бошқа образлар бош қаҳрамон поэтик функциясидаги ғазаллар: “Сен лабинг сўргон сайи мен қон ютарман, эй ҳабаб” (бош қаҳрамон: ҳабиб) [3, 62], “Мендин ул чобукнинг, эй пайки сабо, майдонин ўн” (бош қаҳрамон: Шоҳи Ғозий) [3, 75-76], “Кўнглим олди бир пари пайкар малаксиймо йигит”

(бош қаҳрамон: йигит) [3, 85], “Маст чиқди яна ул қотили бебок йигит” (бош қаҳрамон: йигит), [3, 85-86], “Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст” (бош қаҳрамон: дўст) [3, 90], “Мени ишқдин ман этар сода шайх” (бош қаҳрамони: шайх) [4, 85-86],

6. Бирдан ортиқ образ бош қаҳрамон поэтик функциясидаги ғазаллар: “Ҳар қачонким кемага ул ой сафар рахтин солур”, (бош қаҳрамон: ошиқ ва маъшуқа) [4, 150], “Чиқди ов азмига жавлон айлаб ул чобуксувор” (бош қаҳрамон: ошиқ ва чобуксувор – чавандоз) [4, 151], “Гуфтам: “Каям даҳону лабат комрон кунад?” (бош қаҳрамон: ошиқ ва маъшуқа), [Ҳофиз, 254], “Ба кўйи майкада, ё раб, саҳар чи маиғала буд?” (бош қаҳрамон: ринд ва соқий) [Ҳофиз, 273], “Гуфтам: “Ғами ту дорад”. Гуфто: “Ғамат сар ояд” (бош қаҳрамон: ошиқ ва маъшуқа) [Ҳофиз, 289], “Гуфтам, ки: “Хато кардиву тадбир на ин буд” (бош қаҳрамон: ошиқ ва маъшуқа) [Ҳофиз, 290],

Навоий ва Ҳофизнинг ишқий мавзуда битилган ғазалиёти мисолида келтирилган образларнинг рамзий тизимдаги ўрни ва уларнинг бош қаҳрамон поэтик функциясини бажариши билан боғлиқ таснифлар ҳар иккала шоир ғазалиётида келтирилган тавсифлар асосида қурилгани боис айти таснифларга таяниш ғазалда сайқал топган ишқнинг моҳиятини англашга имкон яратади. Айти чокда уларда ишқий ғазаллардаги образларнинг муайян бир рамзий поэтик функцияни бажаришига, бош қаҳрамон функциясини бажариш нуқтаи назаридан имконияти даражасига аниқлик киритилгани Навоий ва Ҳофиз сингари мумтоз ижодкорлар дунёқарашини теран идрок этишимизда ўзига хос очқич вазифасини бажаради.

3.2. Ошиқ образи ва унинг ишқда собитлигининг поэтик функцияси

Алишер Навоийнинг ишқий мавзуда битилган ғазалиётидаги энг асосий образ ошиқ образидир. Айти мавзудаги ғазаллар учун маъшуқа билан бевосита алоқадорлик касб этган беназир гўзаллик масаласи нечоғлик аҳамият касб этмасин, ундаги энг фаол масала бўлган ишқнинг бадий

талқинида поэтик функциянинг салмоқли улушини ошиқ образи бажаради. Буни бош қаҳрамоннинг поэтик функциясидан келиб чиқиб, ишқий ғазалларнинг олтига тасниф этилишининг иккитасида бевосита ошиқ образининг шундай поэтик вазифани бажаришидан ташқари, қолган тўрттасида ҳам унинг лирик қаҳрамон қиёфасида намоён бўлиши тасдиқлайди. Шундай экан, ошиқ образининг поэтик функциялари унинг хилма-хил қиёфада намоён бўлиши билан ҳам белгиланади. Чунончи, у Навоийнинг *“Қачон мактабда ул моҳи муаддаб, Борур ўздин борурлар аҳли мактаб”* матласи билан бошланадиган ғазалида ёшлигида бир қизни кўриш иштиёқи зўрлигидан уни дарсдан озод қилиш ҳақида муаллимга хат ёзишга журъат этган ошиқ қиёфасида намоён бўлади ва ҳолини куйидагича таърифлайди:

Навоий ашкидин то шом анжум

Тўкар, чиққайму деб ул саъди акбар [6, 34].

Ушбу ғазалнинг лирик қаҳрамони шоирнинг ўзи эканлиги англашилиб турибди, маъшуқа эса унинг ҳаётида учраган қиз бўлиб, эҳтимолки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳали балоғат ёшигача бўлган ёшдадир. Бироқ ошиқ ва маъшуқадан бошқа қаҳрамонлар бош қаҳрамон поэтик функциясини бажарган ғазалларда лирик қаҳрамон баъзан кекса ёшдаги ошиқ қиёфасида ҳам намоён бўлади. Улуғ шоирнинг *“Йигит”* радибли ғазаллари фикримизга далил бўла олади:

Мен сўзи кавн аҳлиға афсоналик қилган қари,

Сен сўзи Кашмир элига ўргатур афсун йигит [6, 34].

Бошқа мумтоз шоирлар ижодида кузатилгани каби Навоийнинг ишқий мавзудаги ғазалиётида ҳам, одатда, ошиқ навқирон ёшдаги йигит қиёфасида намоён бўлади. Чунончи, унинг *“Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа”* сатри билан бошланувчи ғазалидаги лирик қаҳрамоннинг ўзига хос қасамёдининг бадий талқинидан ошиқнинг навқирон ёшда эканлиги шеърхонга шубҳа уйғотмайди. Бироқ ғазалнинг мақтасида келтирилган *“мавъиза”* тарзидаги ўғитлари ошиқни ориф қиёфасида намоён қилади:

Субҳдек бир дамда гардун қўймағай осорини,
Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа.
Даҳр шўхига, Навоий, сайд бўлма, нечаким
Куз узори узра тун зулфин мутарро айласа [3, 44].

Бош қаҳрамон тахайюлий маъшуқа бош образ поэтик вазифасидаги ёки лирик қаҳрамон – ошиқнинг ҳижрон изтироблари бадиий ифода этилган ғазалларда ошиқ ўзини Фарҳод, Мажнун, Вомиқ сингари адабий қаҳрамонларга қиёслаши билан бир қаторда, баъзан у жунунворлиги авж нуқтага кўтарилган телба қиёфасига киради:

Ахволима Фарҳод ила Мажнунга таажжуб,
Ишқ этти мени хирад аҳли қошида расво [3, 50].

Яна у ҳажрдан кўп азият чекиб, ринд – ошиқ сифатида ҳам намоён бўлади:

Соқий маймки ёр лабу орази киби,
Бўлғай назар ҳаримида рангу сафо анга.
То ичсам ани ул юзу лаб жилва айласа,
Жон кўзгусида рафъ бўлуб мосиво анга [5, 14].

Улуғ салаф шоир Ҳофиз Шерозийнинг ишқий ғазалиётидаги ошиқ образининг бирдан ортиқ қиёфада намоён бўлишини Навоий ғазалиётида кузатилгани сингари тасниф қилиш бирмунча мушкул. Шоир ҳаёти билан боғлиқ манқабавий маълумотларнинггина мавжудлиги Ҳофиз ғазалиётидаги ишораларни унинг ҳасби ҳоли билан боғлиқ ҳолда талқин этишга имкон бермайди. А.Гулпинарли шоирнинг ёри кетиб қолиши можароларига боғлиқ *“Гуфтам – Эй султони хубон, раҳм кун бар ин ғариб”*, *“Забони хома надорад сари баёни фироқ”* сатрлари билан бошланувчи икки ғазалини ва Судий маълумотларига таяниб, хотини ва ўғлининг вафоти ҳақида битилган яна икки ғазалинигина Ҳофизнинг ҳасби ҳоли билан боғлиқлигини эътироф этади.¹³⁹ Ҳофизнинг лирик қаҳрамон – ошиқ, шоирнинг ўзи сифатида эътироф этилган *“Фироқ”* радифли ғазалида айрилик азобидан ёзғириш

¹³⁹ Gülpınarlı A. Önsöz. Hafız Divanı. -İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, -S. .VIII.

мотиви бадий ифодасини топган. Унда ошиқнинг умри поёнига етиб қолганига ишоралар мавжуд:

Забони хома надорад сари баёни фироқ
Вагарна шарҳ диҳам бо ту достони фироқ.
Дареғи муддате умрам, ки бар умеди висол
Ба сар расиду наёмад ба сар забони фироқ [Ҳофиз, 370].

Мазмуни: *Агарда сенга фироқ достонини бошдан охир шарҳ қиламан десам, қаламим забони фироқ баёни сари етолмайди. Афсуски, умрим висол умиди билан ниҳояланди, аммо айрилиқ вақти ҳамон тугамади.*

Ўн икки байтдан таркиб топган ушбу ошиқона ғазалда Ҳофизнинг бошқа ғазалларида тез-тез кузатиладиган жўшқинлик ўрнини бир хил тушкун оҳангдаги маҳзунлик эгаллагани, унда ҳофизона услубдаги соқий, май, майхона сингари образ ва тимсолларга мурожаат этилмаганлиги ҳам бу ғазалнинг бевосита шоир ҳасби ҳоли билан боғлиқлигига ишора қилади. Ғазалнинг бешинчи-олтинчи байтларида денгиз, кема сингари тимсоллардан санъаткорона фойдаланган шоир умрининг ўтиб қолганлигига ҳам ишора этади:

Кунин чи чора , ки дар баҳри ғам ба гирдобе,
Фидод заврақи сабрам зи бодбони фироқ?
Басе на монд, ки киштии умр ғарқа шавад
Зи мавжи шавқи ту дар баҳри мекарони фироқ [Ҳофиз, 370].

Мазмуни: *Не қилайки, сабрим кемаси фироқ елканини очди-да, ғам денгизидаги гирдобга тушиб кетди. Сарҳадсиз фироқ денгизида сенинг иштиёқинг мавжларидан умрим кемаси ғарқ бўлишига кўп вақт қолмади.*

Ғазалнинг сўнгида ошиқлик, айрилиқ сингари руҳий ҳолатлар чинакам ошиқнинг қисматида мавжудлигига ишора қилинади. Васл эмас, маъшуқанинг шавқи билан яшаш саодати ҳам ошиққа завқ бағишлаши мақтада ўз ифодасини топади:

Ба пои шавқ агар ин раҳ, ба сар шуди, Ҳофиз,
Ба дасти ҳажр надоди касе инони фироқ [Ҳофиз, 370].

Мазмуни: Ҳофиз, агар бу йўл шавқ қадами билан ўтилса эди, ҳеч ким ихтиёрини ҳажр қўлига бермас, айрилиққа топширмасди.

Кўринадики, Ҳофизнинг ишқий мавзудаги ғазалларида лирик қаҳрамонни шоирнинг ўзидан ажратиш осон бўлмагани сингари ундаги маъшуканинг ҳаётӣ ёки тахайюлий эканлигини ҳам аниқлаш, ғазалдаги воқеликни Ҳофизнинг ҳасби ҳолига алоқадор тарзда талқин этиш ҳам ғоят қийин. Ниҳоятда жўшқин, эҳтиросларга бой, шеърхонга завқу шавқ бағишловчи ғазаллар муаллифи бўлган шоирнинг қисматида ошиқлик эрта юз берганини тахмин этиш мумкин бўлса-да, бироқ унинг ғазалларидан бундай изларни топиш ҳам амри маҳол. Яна шуни унутмаслик лозимки, улут шоир ошиқликни риндлик билан боғлагани боис ғазалиётининг энг асосий бош қаҳрамони поэтик фунциясини ринд – ошиқ образи бажаради:

Ман он риндам, ки тарки шоҳиду соғар кунам,
Мўхтасиб донад ки ман ин корҳо камтар кунам.
Ман, ки айби тавбакорон карда бошам борҳо,
Тавба аз май вақти гул девона бошам, гар кунам.
Ишқ дурдонасту ман ғавосу дарёе майкада,
Сар фуру бурдам дар он жо, то кужо сар бар кунам [Ҳофиз, 423].

Мазмуни: Мен ундай ринд эмасманки, маҳбубу майни тарк қилсам. Мўхтасиб биладикӣ, мен бу ишларни ниҳоятда оз қиламан. Тавба қилувчиларни бир неча бор айблаганим ҳолда, агар гул мавсумида майдан тавба қилсам, девона бўлай. Ишқ – дур, мен – ғаввос, майхона – дарёдир. Бу дарёга чўка бошладим, билмадимки, қачон бошимни чиқарарканман.

Ринднинг жунунворлиги Мажнунникидан қолишмайди. Шундай бўлса-да, Мажнун тимсоли Навоӣ ғазалиётида кузатилгани каби Ҳофизнинг назмида ҳам айни ифодани муболағавӣ тасвирлашда шоирга қўл келади:

Дўш савдои рухаш, гуфтам, зи сар берун кунам,
Гуфт: “Ку занжир, то тадбири ин мажнун кунам” [Ҳофиз, 423].

Мазмуни: *“Кеча маъшуқа юзининг савдосидан бошимни олиб чекинай”, – дедим. Севгилим: “Занжир қаерда? Токи бу мажнун – телбани боғлайлик-да, бир чорасини топайлик”, – деди.*

Байтда мажнун – телба маъносида қўлланган бўлса-да, ундаги занжир тимсоли лирик қаҳрамон – ошиқни дастлаб Қайс номи билан юритилган ўша машҳур адабий қаҳрамон Мажнун билан боғлайди. Айни ҳолат шоирга Мажнун ишқдан воз кечмаган бўлса-да, лирик қаҳрамоннинг бу савдодан чекинишининг ўзини телбалик деб талқин қилишга имкон яратади.

Ҳофиз ғазалиётида ринд – ошиқ ўрни-ўрни билан ориф қиёфасида ҳам намоён бўлади:

Ё раб, ба ки бояд гуфт ин нукта, ки дар олам

Рухсора ба кас нанмуд он шоҳиди ҳаржой.

Фикри худу рои худ дар олами ринди нест,

Куфр аст дар ин маҳзаб худбиниву худрой [Ҳофиз, 423].

Мазмуни: *Ё раб, бу сирни кимга айтиши мумкинки, у ҳар жойда шоҳид бўлса-да, юзини кимсага кўрсатмади. Ринд оламида фикрини қайсарлик билан ўтказиши, ўжарлик билан маслагини тўғри деб айтиши йўқ. Бу мазҳабда худбинлигу қайсарлик куфр саналади.*

Навоий “Бадойеъ ул-бидоя” девони дебочасида ўзининг ошиқона ғазалиёти хусусида айрим мулоҳазаларини баён этаркан, уларнинг ишқда “ҳабиб жамоли ҳайратидин”, “рақиб хаёли гайратидин”, “висол баҳори интизоридин”, “фироқ хазони хори-хори изтироридин” ҳар турли ишга юзланганида, май мавзусидаги риндона ғазаллари эса “мастлиқ айшу тарабидин”, махмурлиқ ранжу таабидин”, майфуруш иноятидин”, “муҳтасиб шикоятидин” ҳар қандай амр воқеъ бўлганида, ўша ҳолга лойиқ ва ўша хаёлга мувофиқ кўнгилда қандай маъно пайдо бўлса, тил унга назм либосини кийдирганини баён этади [1, 13]. Айни чоқда бу мавзудаги ғазаллар халққа ниҳоятда манзур бўлгани ҳам “Ул назмга жонин қилибон халқ фидо, Солурлар эрди гумбази гардунга садо” [1,13] сингари ниҳоятда эҳтиросли байтларда ўз ифодасини топган. Улуғ шоир эътироф этган ошиқона ва май

мавзусидаги ғазалларининг воқеъ бўлиши билан боғлиқ омиллардан ҳам аён бўладики, Навоий ғазалиётида турли ҳолдаги ошиқнинг ранг-баранг қиёфаси намоён бўлади. Бироқ улар муайян нуктада бирлашмаса, улар орасида муайян бир боғлиқлик бўлмаса, бу ошиқларнинг ҳар бири турлича ном билан ифодаланиб, бир образда бирлашмаган бўларди. Навоий ғазалиётининг характерли хусусияти шундаки, унда ишқ, ошиқлигу маъшуқлик билан боғлиқ қатор масалаларнинг, ишимизнинг олдинги бобларида кузатилгани каби ўзига хосликлари ўрни-ўрни билан талқин этиб борилади. Навоӣёна бу талқинлар айна масалаларнинг моҳиятини англашимиз учун ўзига хос бир дастур вазифасини ўтайди. Айниқса, ошиқликка хос асосий талаблару унинг ахлоқий сифатлари бир ғазал доирасида бадиий талқин этилиши ҳам кам учрайдиган ноёб адабий эстетик ҳодиса саналади. Ғазалдан англашиладиган мазмунга кўра, ишқий ғазалларда турли ҳолларда намоён бўлувчи ошиқнинг ишқида собитлиги – барқарорлигининг поэтик ифодаси уни бир образ атрофида бирлаштиради:

Кимки ошиқ бўлса зору хастаҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.
Васл топмоқлиғки ишқ аҳлиға амредур маҳол,
Кечаву кундуз иши фикри муҳол ўлмоқ керак.
Шавқ аро гаҳ мўядин бўлмоқ керак, андоқки мўй
Ҳажр аро гаҳ ноладин андоқки нол ўлмоқ керак.
Васл мумкин йўқ, вале ҳижронда ҳар дам юз бало
Мундоқ офат мубталоси моҳу сол ўлмоқ керак.
Ишқ кўйида зилоли васл ичмайдур киши,
Дайр сари толиби жоми зулол ўлмоқ керак [3, 269].

Ошиқнинг зору хастаҳол, ниҳоятда рашқчи, бу жиҳатдан у одамларга нисбатан ёмон ҳаёлларга берилувчи бўлиши кераклиги билан боғлиқ унга тегишли бўлган ахлоқий сифатлар, табиийки, ошиқнинг ҳажр изтиробларига қийналишию маъшуқасини бошқалардан қизғаниши билан алоқадор сифатлари саналади. Ишқ аҳли учун васлнинг амри маҳоллиги-ю, бироқ

ошиқнинг иши бу фикри муҳол – қийин фикрга кечаю кундуз берилишидан иборатлиги, унинг шавқ ҳолида яшаган они ҳам соч толасидек тебраниб, бу лаҳзаларнинг тез ўтиб кетишини ёдга солиб туриши, ҳажрда эса нола чеккандан қамиш ичидаги нозик пуфакча – нол каби нимжон ҳолда бўлиши тасвирлари ишқнинг риёзатлари оғирлигини ёдга солади. Ғазалнинг иккинчи байтида васлга эришиш ишқ аҳли учун амри маҳоллиги баён этилган бўлса, тўртинчи байтда эса васлнинг мумкин эмаслигига мантикий урғу берилади. Бу билан шоир васл чинакам ошиқ учун маҳбуби мутлоқ билан руҳан бирлашиш эканлигини хотирга келтириб, унга етиши имконсиз бўлса-да, ошиқ ҳижроннинг юзлаб балою офатларига ою йиллаб мубтало бўлиши лозимлиги талабини бадий ифодалайди. Кишига ишқ кўчасида васлнинг тиниқ сувидан ичиш насиб этмаса-да, ошиқнинг дайр – майхона, тасаввуфий атама сифатида сўфийлар йиғиладиган жой сари йўл олган тиниқ жомнинг толиби бўлиши ҳақидаги ишқ талабининг бадий ифодасида улуг шоир ошиқ қисматида доимо ишқни талаб қилувчилик ёзилганига ишора қилади. Худди шундай насиҳатомуз фикрлар Ҳофиз ғазалиётида лирик қаҳрамони кекса ёшдаги ориф қиёфасида намоён бўлувчи ва у шоирнинг ўзи эканлигини сездириб турувчи “Эй нури чашми ман, сухане ҳаст, гўш кун!” сатри билан бошланувчи ғазалининг қуйидаги байтларида ҳам учрайди:

Дар роҳи ишқ васвасаи ахриман басест,
Пеш ову гўши дил ба паёми суруш кун!
Тасбеҳу хирқа лаззати масти набахшадат,
Ҳиммат дар ин амал талаб аз майфурўш кун!
Бар ҳушманд силсила нанҳод дасти ишқ,
Хоҳи, ки зулфи ёр каши, тарки хуш кун!
Бо дўстон музояқа дар умру мол нест,
Бо жон фидои ёри насиҳатниюш кун! [Ҳофиз, 482].

Мазмуни: *Ишқ йўлида Ахриман – нафс васвасаси кўп учрайди, Ёнимга кел-да, кўнгил қулогини Суруш – Жаброил фаришта хабарига тут! Тасбеҳу хирқа сенга мастлик лаззатини бахш этмайди. Бу амалда май сотувчининг*

ҳимматини тингла! Ишқ ҳушманд – ақлли кишиларга силсиласига қўл бермайди! Ёр зулфини қўлда тутишни истасанг, ҳуш – ақлни тарк қил! Дўстлар учун умру молни бағишлашдан чекинма. Ўғит тинглаган дўстларга жонингни фидо қил!

Адабий парчадаги байтлар ғазалда юқоридаги кетма-кетликка ривоя қилинган тарзида эмас, уларнинг орасида айрим байтларнинг ҳам мавжуд бўлганини инобатга олсак, шоирнинг адабий нияти ошиқликнинг талаб-тамойилларини Навоий ғазалида кузатилгани сингари бадиий ифодалашга қаратилмаганлиги кўзга ташланади. Ишқ йўлида нафс – шайтон васвасаларининг кўп учраши, бунинг учун Муҳаммад (а.с.)га Жаброил фаришта воситасида нозил қилинган Қуръони каримдаги хабарларга кўнгил қулоғини тутишнинг шарт эканлиги ошиқнинг чинакам мусулмон бўлишига ишорадир. Бу йўлда тасбеҳу хирқа, яъни тоату зухд мастлик – ринд ошиқлик лаззатини беролмаслигию ошиқнинг майфуруш ҳимматни тинглашга даъват этилиши замирида эса васлга эришиш йўлида риндлик маслагининг устунлиги васф этилади. Ринд – ошиқ ёр зулфини қўлда тутишни истаганида, яъни чинакам толиб сифатида бу йўлни ихтиёр қилиб, ёр ҳижронида ўртанаётганида, ақлга таянишни тарк қилиши замирида ҳам риндликдаги ишқдан сархуш бўлиб, ҳижрон қийноқларини енгишга ишора қилинади. Навоийда айна ҳолат бош қаҳрамон ринд – ошиқ поэтик функциясини бажарганда, кўпроқ кўзга ташланади ёки ошиқ изтироблардан қийналаётганида, сўнгги чора сифатида майдан сархуш бўлади. Шу боис Навоийнинг ишқий мавзудаги ғазалларида ҳажр изтироблари талқинига кенг ўрин берилиб, Ҳофиз ғазалиётининг айрим байтларида кузатилганидан фарқли равишда ошиқнинг ишқда собитлиги поэтик функциясига кенг ўрин берилади. Бу ҳолатни Навоий ғазалиётининг Абдужамил котиб томонидан мавзусига кўра амалга оширилган таснифида келтирилган сарлавҳаларнинг барчаси улуғ шоир ошиқона ғазалларида ошиқнинг ишқда собитлиги масаласига алоҳида эътибор қаратганининг кўрсатилишидан ҳам сезиш қийин эмас. Айна чоқда унда *“вафо ва таҳаммул бурдборлигида”* (*“вафо ва*

сабру тоқатлиликда”) мавзуси¹⁴⁰ ҳам тилга олинганки, бу Навоий ғазалиётида ошиқ образининг энг муҳим поэтик функцияси сифатида талқин қилинганлигини далиллайди. Улуғ шоир ошиқнинг бундай юксак инсоний фазилатларини катта санъаткорлик билан бадийлаштириб, ошиқнинг бу юксак инсоний фазилатида ҳикмат яширинганлигини байтлар бағрига сингдириб боради.

Навоий ғазалиётида шоир таъкидлаганидек, *“фироқ хазони хори-хори изтироби”*, яъни айрилиқ хазонининг қайғуси чорасизлиги бадий тасвирига бағишланган назм намуналари салмоқли ўринни ташкил этади. Ҳажр изтиробларига бағишланган бундай ғазалларда ошиқнинг ишқида собитлиги хайратомуз бадий манзараларда ўз ифодасини топади. Унда ишқ оташида ўртанаётган ошиқнинг шукроналик ҳиссига ҳам қалбидан жой бера олганлиги ўқувчини таажжублантиради. Улуғ шоирнинг *“Сипеҳр”* радибли ғазалида айни ҳолнинг ўзига хос бадий ифодаси кузатилади. Ғазалда *“осмон”*, *“осмон гунбази”*, *“фалак”* маъноларини ифодаловчи *“сипеҳр”*нинг радиф сифатида танланиши ҳам бежиз эмас. Зеро, бу сўз инсон ҳаётининг юлдузлар ҳаракатига боғлиқлиги билан алоқадор мунажжимлар башоратини хотирга келтиради. Айни ҳолат *“сипеҳр”*ни тақдир маъносида қўллаш имконини беради:

Шоми ҳижрон субҳидек бағримни чок этти сипеҳр,

Субҳга еткунча жонимни ҳалок этти сипеҳр [5, 126].

Ошиқлик тақдири ҳавас қилгулик эмас. Матлада тасвирланишича, сипеҳр, яъни тақдир ҳижрон тунининг тонги янглиғ ошиқ бағрини чок этган. Бу ҳам етмаганингдек, тонгга етгунга қадар унинг жонини ҳалок қилган. Тонг отиши билан тун бағрини чок этиб келаётган қип-қизил тусли қуёшдек тақдирнинг ошиқ бағрини чок этиши – бадий кашфиёт. Табиийки, бу қийноққа чидай олмаган жон айни ҳол рўй бермасиданоқ тақдир измига бўйсунди. Кейинги мисраларда эса жон чиққунга қадар бўлган вақелик қаламга олинади:

---

¹⁴⁰ Ҳайитметова А. Алишер Навоий ижодида мавзуларга бўлиш ва танлаш принципиари// Навоийга армуғон. Учинчи китоб. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 11-12.

Субҳдек бир чок йўқ, кўнглимни балки ғунчадек

Ишқи муҳлик тиғи бирла чок-чок этти сипеҳр [5, 126].

“Тонг тун бағрини бир марта чок қилганидек эмас, балки тақдир куйдирувчи ишқ тиги билан кўнглимни ғунчадек чок-чок этди”, – дейилади ушбу байтда. Ғунча тимсолининг кўнгилга қиёсланиши замирида матладаги бадий манзара тадрижий ривожлантирилади. Бу билан шоир ошиқ ҳолатининг ниҳоятда аянчли тасвирини байт бағрига сингдиради. Аини чокда ишқнинг *“муҳрик”*, яъни *“куйдирувчи”*, *“ҳалок қилувчи”* сифати ғунчадек чок-чок бўлган кўнгил ҳолатига ниҳоятга уйғун тушган. Ғазалнинг матласида қўлланган *“сипеҳр”*ни ўз маъносида ҳам, *“тақдир”*нинг рамзий ифодаси сифатида ҳам тушуниш ўқувчига завқ бағишлайди. Бироқ у таҳлил этилган ушбу байтда рамзий моҳият касб этгани кузатилади. Учинчи байтда эса тақдирнинг *“осмон”* билан алоқадорлигига яна мантикий урғу берилади:

Ғам туни ҳар кавкабинким жилвагар қилди, мени

Маҳвашим ҳижронида андуҳнок этти сипеҳр.

Гарчи куйдирди мени, хуштурки, кўнглум кўзгусин,

Ғайр нақшидин ҳамул кул бирла пок этти сипеҳр [5, 126].

Сипеҳр ғам тунида ҳар бир юлдузини жилвагар қилиб, ой юзли севиклисининг ҳижронида ошиқни ғамгин қилиб қўйган. Ошиқнинг ҳижрон тунида ўртаниши қанчалик оғир бўлса, юлдузлар унинг ҳолидан хабардор бўла туриб, жилваланиб туриши ҳам унга шундан кам таъсир этмайди. Тақдирнинг бу қийноқлари ошиқни куйдиради. Бироқ ошиқ шундай аянчли ҳолдан ҳам ўзи учун таскин берувчи ҳикмат топа олади. Ошиқнинг шукроналик ҳисси билан билдирган мулоҳазаларининг бадий ифодаси фикримизнинг ёрқин далилидир:

Гарчи куйдирди мени, хуштурки, кўнглум кўзгусин,

Ғайр нақшидин ҳамул кул бирла пок этти сипеҳр [5, 127].

“Сипеҳр гарчи мени куйдирган бўлса ҳам, у кўнглим кўзгусини ўша кул билан “ғайр нақши”, яъни ёт нарсалардан пок этди”, – дейилади ушбу байтда. *“Ғайр нақши”*да бегоналарга бўлган муҳаббат ҳам, ёрни унутиб дунё

неъматларига берилиш ҳам, умуман олганда, ошиқнинг ўз нафсига боғланиб қолиши ҳам назарда тутилади. “*Ғайр нақши*”нинг кўнгил кўзгусидан тозаланиши – ишқнинг ошиқ учун бениҳоя катта инъоми. Унда энди хижронида ўртаётган махвашнинг жамоли жилваланиши тайин. Айни ғоя улуғ шоирнинг кўплаб ғазалларида ўзининг бадий ифодасини топган:

Не телбаники, муқайяд тиларсен, гардун,
Анинг салосили зулфига мубтало қила кўр,
Тажаллий истасанг ул юздин ўртабон жисминг,
Кули била кўнгул ойнасин жило қила кўр [3, 132].

Дастлабки байтда қўлланган “*гардун*” “*сипеҳр*”нинг маънодоши бўлиб, “*фалак*”, “*осмон*”, “*кўк*” маъноларидан ташқари, мажозан “*тақдир*”ни ҳам англатади. Лирик қаҳрамон унга мурожаат этаркан, телбанинг ҳолига чора иташни мақсад қилгани сезилиб туради. Телба эса Мажнун қисматини хотирга келтирувчи жунунвор ошиқ тимсоли. Ундаги бу ҳол атрофдагиларга зиён етказмаслиги ёки унинг ғайритабиий ҳолати бошқаларни эсанкиратиб қўймаслиги учун уни муқайяд, яъни боғланган ҳолда сақлаш мақсадга мувофиқ саналади. Табиийки, бу – ошиқнинг жунунвор ҳолини сиртдан тушунадиган зоҳирбинларнинг қарашидир. Ушбу мантиқнинг тўғри эмаслигини далиллаш ниятида лирик қаҳрамон тақдирга ўтинаркан, жунунвор ошиқ қисматини маъшуқанинг зулфи занжирларига мубтало қилиб кўришни тавсия қилади. Маъшуқа гажакларининг илгаксимон кўриниши эса ҳажр изтиробларига дучор бўлишни англатади. Аёнлашадики, ошиқдаги жунунворлик унинг фироқ оташида ўртанишлари билан мўътадиллашади. Ишқнинг улуғ шоир ғазалларию дostonларида бадий ифода этилган кимёлик хусусиятининг бир жиҳати, яъни тупроқни олтинга айлантириши рамзиятида ифодаланган ошиқни ёмон иллатлардан холи этиб, уни юксак инсоний фазилатлар билан зийнатлаши ана шунда намоён бўлади. Кейинги байтда эса айни жиҳатларга насихатомуз мулоҳазаларга бадий либос кийдирилгани ҳолда эътибор қаратилади. Байтда “*ул юз*”, яъни маъшуқанинг нурли сиймосининг тажаллийсидан баҳра олишни истаган ошиқ бир бора

бўлса ҳам, ўз жисмини ҳижрон изтироблари билан куйдириб, ҳосил бўлган кул билан кўнгил ойнасини равшанлаштириши унга тавсия этилар экан, бу билан ошиқнинг маъшуқа сиймосидан баҳра олишига ишора этилади. Аёнлашадики, ёрнинг нурли сиймоси “*ғайр нақши*”дан тоза бўлган кўнгилдагина жилваланади. Ана шу ишора висолни англатиши билан бир қаторда, телбадаги жунунворликни йўқотиб, уни сакр (сархушлик) ҳолатидан саҳв (Аллоҳ билан саломатда кўришиш) ҳолатига ҳам ўтказиб қўяди. Бундай бадий лавҳаларда маъшуқа илоҳий жамолни ўзида мужассамлаштирган мазҳар ҳолида тасвирлангани боис ошиқнинг ишқида собитлиги замирида истиқболда унга улуғ саодат насиб этиши зукко шеърхонга сезилиб туради. Шу боис улуғ шоир ошиққа ёрнинг ситамларига бардош беришни эҳтиросли байтларда тавсия этаркан, маъшуқанинг илоҳий жамолини ўзида мужассамлаштирган ҳолида тасвирлаш адабий ниятидан келиб чиқиб, ўзига хос мутойиба уйғотувчи байтлар ҳам ижод этади:

Эй Навоий, тонма, гар дер ул парий мажнун сени,
Ошиқ ўлғайму парийға, улки мажнун бўлмаса? [5, 24]

Навоий ошиқ образининг ишқида собитлик поэтик функциясини бадий талқин этишда Фарҳодга нисбатан Мажнун тимсолига кўп мурожаат қилади. Бунинг учун унга анъанавий ишқ талқинларида Мажнундаги руҳий ҳолат тасвирига кўпроқ эътибор қаратилганлиги қўл келади. Айни ҳолат ғазалнинг жанрий табиати учун ҳам ниҳоятда мувофиқ келади:

Ҳажр ўқлари захмидин жисмим била ашкимни,
Тутмоққа бало сайдин, ғам донаву дом этмиш.
То ошиқу шайдомен қатлим қилур ул кўзлар,
Мажнунға кийикларни ишқ улфати ром этмиш.
Маъшуқ қилур жилва, ҳар кимки анинг кўнглин,
Дард ўти кули бирла ишқ ойинафом этмиш [3, 213-214].

Кўчирилган парчада дастлаб ҳажр ўқларидан жароҳатланган ошиқнинг жисми ва кўз ёшлари ўзига бало сайди, яъни балони овлаш учун ғамни дона ва тузоқ қилганлиги ўз ифодасини топган. Айрилиқ изтиробларидан абгор

бўлган ва ғаму ташвишлар гирдобда қолган ошиқ ҳолатининг бу қадар санъаткорона образли ифодаси шеърхонни нафақат ҳаяжонга солади, балки уни мушоҳада этишга ҳам чорлайди. Улуғ шоир айна ҳолат билан боғлиқ ўқувчи мушоҳадаларини теранлаштириш учун талмеҳ бадий санъатидан фойдаланиб, Мажнун ҳолатини хотирга келтиради. Мажнун дашту саҳроларни макон этганида, борлиқдаги барча нарса унга Лайли қиёфасида намоён бўлар, жумладан, у кийиклар кўзини севиклисининг кўзи сифатида кўра бошлаганди. Ошиқ ҳам барча ашёда севикли ёрининг кўзларини тасаввур қилгани боис: *“Ошиқу шайдо бўлган онимдан бошлаб, бу кўзлар мени ҳалок эта бошлади”*, – дея зорланади. Буюк мутафаккир ушбу бадий лавҳалардан шавққа тўлган ўқувчи шуурига инсон маънавий камолоти учун муҳим бўлган мулоҳазаларига зеб берилган байтини тақдим этади. Ғазалнинг ана шундай моҳият касб этувчи кейиги байтида тасвирланишича, киши кўнгли ишқ дарди ўтининг кули билан ойинадек тиниқлашгандагина, ўша кўнгилда маъшуқа жилвалана бошлайди. Бу – чинакам ошиқнинг ошиқу шайдо бўлганидан ибтидо топган асл орзуси. Кўринадики, улуғ шоир Мажнун номи тилга олинган байтдан бошлаб, мажозий ишқ тасвирига илоҳий руҳ бера бошлайди. Ишқ изтиробларига сабру бардош қилиб, кўнглидан нафс кирларини йўқотган ва уни ойнадек шаффофлаштирган инсон қалбида Аллоҳ жилваланишини ниҳоятда катта эҳтиросу санъаткорлик билан бадийлаштиради.

Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалиётида улуғ шоирнинг ўз эътиқодий қарашларидан келиб чиқиб, зиддиятларга бой бадий лавҳаларни катта санъаткорлик билан ўзида мужассам этган назм намуналари ҳам учрайди. Шоирнинг *“Эй хуш улким, офият кунжи манга эрди мақом”* сатри билан бошланадиган ғазалида зуҳду тақвою тоатга берилган лирик қаҳрамоннинг бир ҳол таъсирида ошиққа айланиши ва буни ўз қисмати деб билиб, ишқда собитликни намоён этиши ошиқнинг бу поэтик функцияси Навоий учун ниҳоятда муҳимлигини далиллайди:

Эй хуш улким, офият кунжи манга эрди мақом,

Сураи вашшамсу валайл эрди вирдим субҳу шом.
Субҳ андин хилватимға, нафҳаи руҳул қудс,
Шом мундин кунжи фақрим равзаи доруссалом.
Сайд субҳам донаси бирла малойик кушлари,
Анда қўймай риштаи зухду риёи бирла дом.
Не бировнинг қомати раъносидин нолам бийик,
Не кишининг ғамзаи жодусидин уйқум ҳаром.
Не ичимда лоларуҳлар ишқидин қонлиғ туган,
Не бошинда сиймбарлар васлидин савдойи хом.
Ҳам кўнгулдин нозанинлар суҳбати бўлган унут,
Ҳам назардин маҳжавинлар сурати бориб тамом.
Ногаҳон шаҳ базмида жонимға тушти офате,
Мен ўзумдин бордим, ул билмом қаён қилди хиром.
Ҳуш кетти, ақл итти, қолмади жону кўнгул,
Ишқ чекти зухд ила савдоларимға интиқом.
Тушмиш ўт жонимға ул дамдин бери ул навъким,
Жон бериб ўлмакни топмон, айлабон юз ихтимом.
Ёр ғойиб, дард муҳлик, халқ ғофил, найлайин,
Ғаврума ким етгай илло шоҳи гардун ихтишом.
Эй Навоий, шоҳдин дардинг иложи бўлмаса,
Бош олиб кетгил, уруб оворалиғ даштига гом [6, 289-290].

Ғазалнинг матласида улуғ шоир осойишталик бурчагида мақом тутиб, “Ваш-шамс”у “Вал-лайл” сураларини кеча-кундуз вирд этиб турганлиги ва бу ҳол ўзи учун энг хуш онлар эканлигини бадийлаштиради. Байтда қўлланган “*вирд этиб*” феъли шеър қаҳрамони юқорида номлари қайд этилган икки сурани дуо сифатида доимо такрорлаб турганини англатади. “Ваш-шамс” Қуръони каримнинг 91-сураси бўлиб, унинг 9-10-ояти карималарида шундай хабар келтирилади: “*Дарҳақиқат, уни (яъни ўз нафси – жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топади. Ва у (жонни*

фисқу фужур билан) кўмиб хорлаган кимса номурад бўлади”¹⁴¹. “Вал-лайл” эса 92-сурадир. Унда охират кундаги мукофотга иймон келтириб, тақво ва мухтожларга хайру саховат билан умрини ўтказадиган кишиларга ато этиладиган жаннат ва бахиллик, иймонсизлик билан тирикчилик қилиб ўтадиган кимсаларнинг борар жойлари бўлган дўзах азоби тўғрисида хабар берилади¹⁴². Шеър қаҳрамонини ҳар иккала сурадаги поклик ва саховатни шиор этиб, Аллоҳнинг лутфига муносиб кўрилувчилар қизиқтиради. Негаки, ғазалнинг кейинги байтларида унинг ўзи ҳам шундай маслак соҳиби сифатида намоён бўлади. Улуғ шоир дастлабки байтда “*Қуёшга қасам*” (“*Ваш-шамс*”) ҳамда “*Кечага қасам*” (“*Вал-лайл*”) сураларининг номларини улардаги ояти карималарда инсониятни эзгуликка даъват этиш устуворлигини назарда тутиб келтириш билан кифояланмай, уларнинг номи байтда қўлланган “*эрди вирдим субҳу шом*” билан ўзаро уйғунлик ҳосил қилишига ҳам ишора қилади. Бу нозик ишора шеърхонга ҳиссий таъсир этмай қолмайди. Кейинги байтда ҳам матладаги фикр шеърхонга ҳиссий таъсир этиши учун тадрижий ривожлантирилади. Шоир тонгни вирди боис хилватига кириб келаётган пок руҳларга, шомни эса ўша такрор ўқиладиган дуолари сабаб фақри кунжида пайдо бўлган жаннат боғи сифатида тасвирлайди. Субҳ ва шом хусусидаги бу муболағавий тасвирлар шеърхонга “*Ваш-шамс*” ва “*Вал-лайл*”ни доимо эслатиб туради. Айни чоқда шеър қаҳрамони хилватига, яъни ўзи макон тутган кишилардан холи жойга тонг сингари пок руҳларнинг кириб келиши ҳамда унинг фақри кунжи, яъни фақирликни ихтиёр этган ерининг бир бурчагида шомнинг жаннат боғи сифатида намоён бўлиши дуоларининг ижобатга айланаётганини англатса, “*равзаи доруссалом*” – жаннат боғи шомнинг ҳосиласи эканлиги замирида эса шеър қаҳрамонининг фақирликни ихтиёр этганлиги назарда тutilади. У фақирликни фахр деб билиб, нафсини жиловлай олгани, кундалик эҳтиёжидан ортиқ нарсаларга кўнгил боғламаганлиги боис ғазалнинг учинчи

¹⁴¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент: “Чўлпон”, 1992. -Б. 631.

¹⁴² Қуръони карим. -Б. 633-634.

байтида тасвирланган мақомга эришади. Энди у зухду риё иплари билан тузоқ қойиб эмас, балки тасбиҳининг доналари билан малойик – фаришталар кушларини овлай бошлайди. Аёнлашадики, шеър қаҳрамони икки сурани бирд этиб, тасбиҳ доналари билан санаб бораётган чоғида ғайб эшиклари очилиб, фаришталар унга хабар етказа бошлайди.

Ғазалнинг 4-6-байтларида шеър қаҳрамонининг айна ҳолга эришуви жараёнида диққати заррача ҳам бўлинмаганлиги, бир дам ҳам кўнглидан риёкорликка алоқадор ҳаёл ўтмаганлиги ўзининг бадиий ифодасини топган. Уларда тасвирланишича, шеър қаҳрамони на бировнинг раъно қоматини ҳаёлга келтириб баланд овозда нолалар қилади, на кишининг ноз ва дилбарона ишва билан киприк сузиб сеҳрлашидан уйқуси қочади. Унинг қалбида на лоларуҳларнинг ишқидан қонли туган – доғ, на бошида сиймбар – оппоқ танли гўзалларнинг васлидан хом савдо бор. Кўнглидан нозанинларнинг суҳбати ҳам кўтарилган, нигоҳидан маҳжабин (пешонаси ойдек ярқираган)лар сурати ҳам тамоман кетган эди. Ғазалнинг кейинги байтида шеър қаҳрамони ҳолатида ногаҳоний ўзгариш содир бўлганлиги ўзининг бадиий ифодасини топган. Унда тасвирланишича, ўзини шоҳ базмида тасаввур этган ошиқнинг жонига бирдан офат тушади. У ўзини тамоман йўқотиб қўяди, тасаввурида гавдаланган шоҳнинг ҳам қаёққадир кетиб қолгани номаълумлигича қолади. 8-9-байтларда ошиқнинг айна ҳолати тасвири тадрижий ривожлантирилади. Ошиқ ҳушини йўқотади, ақл уни тарк этади. Унда жон ҳам, кўнгил ҳам қолмайди. Ишқ унинг зухд, яъни мол-дунёдан тийилиб, ўзи орзу қилган мақсадга эришиш ҳақидаги тасаввурлари (савдолари)дан интиқом олгандек эди гўё. Шу ондан бери ошиқнинг жонига шундай ўт тушган эдики, у юз тиришиб, диққатини бир жойга жамлаш билан ҳам жон таслим этиш истагига эришолмасди. Айна ҳолат биз энди ошиқ дея таърифлаётган шеър қаҳрамонининг тасаввур-тахайюлида ғазалда ифодаланган шоҳ тимсолида илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлаши, қалбини завқу шавқ қамраб олганлигини англатади. Бу ҳол бир лаҳзалик, ўткинчи ва доимий бўлиши мумкин. Ошиқда айна ҳол онийда пайдо бўлиб,

чақмоқ чаққани мисол бир кўриниш бериб йўқолгани кузатилади. Унинг ўлимни ихтиёр этишининг замирида эса ошиқнинг айни ҳолати билан руҳан абадий қолиш истаги устуворлиги ўзининг бадий ифодасини топган. Бирок ошиқ бунга ҳали тайёр эмас эди. Шу боис унинг қалбини маҳзунлик эгаллайди. Ғазалнинг сўнгги байтларида сакр, яъни сархушлик ҳолатидан, сахв, яъни ҳушёрлик, Аллоҳ ила саломатда бўлиш ҳолига қайтаётган ошиқда содир бўлган ҳолдан муайян хулоса чиқарилади.

Ёр ғойиб бўлди, ошиқ эса ўзини ҳалок қилувчи оғир бир дардга чалиниб қолди. Афсуски, унинг чекаётган ўтли изтиробларидан халқ ғафлатда, одамлар уни тушуниб етишдан тамомила йироқ. Бундай ҳолдаги ошиқ нима ҳам қила оларди. Унинг изтироблардан ўртаниб ғавғо кўтаришининг моҳиятига қудратли ва ҳашаматли шоҳ етмаса, ким ета олади?! Кўринадики, ошиқ табиатида Мажнунда кузатилгани каби жунунворлик аломатлари кўзга ташланмоқда. Унинг ечими эса Қайснинг қисматида кузатилгани сингари Тангрининг хоҳиш-истагигагина боғлиқдир. Ғазал мақтасида тасвирланганидек, шу дамнинг ўзида шоҳ, яъни Аллоҳдан ошиқнинг дардига чора топилмаса, унда жунунвор ошиқ бош олиб сарсон-саргардонлик даштига йўл олишни ихтиёр қилгани маъқул. Негаки, бундай жунунворлик, ғавғо солиш билан ўз дардини ошкор этиш эл орасида қадрланмаслиги, ошиқ бундай ҳолидан дашном еб, баттар азобланиши мумкин.

Аёнлашадики, Навоий ижодига хос ҳажр изтиробларини деталлаштирилган ҳолда тадрижий ривожлантириш поэтик ҳодисаси ижодкорнинг ўзига хос ёндашуви сифатида намоён бўлади. Шу боис улуг шоир ғазалиётида ошиқнинг ишқда собитлиги поэтик функцияси ишқ ва ошиқлик бадий талқинининг таянч асоси сифатида кўзга ташланади. Ҳофизда эса ишқдан сархуш бўлиш ҳажр қийноқларини енгишнинг омили сифатида қаралгани боис изтироблар тасвири жўшқинлик билан тез-тез ўрин алмашиб туради. Навоийда бундай тасвирлар Ҳофиз услубини эслатувчи лирик қаҳрамон ринд – ошиқ поэтик функциясидаги ғазалларда кузатилади.

Жунунворлик бадий талқинида Мажнун тимсолига мурожаат ҳар иккала шоир ижодида муштарак адабий ҳодиса сифатида намоён бўлади, Навоийнинг бу адабий қаҳрамонга эҳтиром кўрсатиши, осойишта ва тамкинли, гирдобларини сокин оқувчи сувлари остига яширган дарёдай хайбатли, вазмин, ички дарди қудратини яшира олувчи ошиқ сифатида улуғлаши замирида нақшбандийликка ишора ётади.

3.3. Маҳбуб гўзаллигидан кўзланган адабий ният талқини

Маҳбуб “севгили”, “маъшуқа”, “дўст” сингари маъноларни ифода этиши билан бир қаторда, Навоий уни “ҳақиқий севгили”, “ҳақиқий маъшуқа”, “ҳақиқий дўст” маъноларини англатувчи “маҳбуби ҳақиқий” [14, 68] тарзида Аллоҳнинг рамзий ифодаси сифатида ҳам қўллайди. Ошиқона ғазалиётдаги образлар рамзий тизимларидаги ошиқнинг мақсадини ифода этувчи рамзий образлар сирасига мансуб бўлган бу образ маъшуқа ва ёр образларининг маънодоши саналади. Ишқ мавзусида битилган ғазалларнинг бош қаҳрамон поэтик функциясидан келиб чиқиб олтига тасниф қилиниши ва таснифнинг икки ўрнида маъшуканинг бош образ бадий функциясини бажариши, шунингдек, қолган тўрт ўринда ҳам унинг иштирокининг сезилиб туриши маъшуқа образи ҳам ошиқ сингари энг муҳим образ эканлигини кўрсатади. Навоий ғазалиётида шоир икки йўл билан: биринчидан, ёр гўзаллигини тасвирлашга бағишланган махсус ғазаллар ёзиш билан, иккинчидан, лирик қаҳрамон кечинмаларини тасвирлаш, ёрнинг у ёки бу сифатлари, қилиқлари ва ҳоказоларни лирик қаҳрамонга эслатиш, унинг хотирасида маъшуқа образини гавдалантириш йўли билан очиб бориши¹⁴³ ҳам бу образнинг муҳим поэтик функция бажаришини далиллайди.

Ошиқона ғазалиётда маъшуканинг энг муҳим ўзига хос жиҳати унинг беназир гўзаллик соҳибаси эканлигида намоён бўлади. Навоий “Маҳбуб

¹⁴³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б. 175.

ул-қулуб”да масаланинг айна жихатига эътиборни қаратиб, қуйидагиларни баён этади: *“Бу таъриф қилгон ишқ ва бу баён этган аҳли ишқ маъшуқ вужуди бирла қойимдур ва бу адо топқон ҳолотга мансубликлари дойим. Ва ул маъшуқ ҳуснидин иборатдурким “Инналлоҳу жамилун юҳиббул жамол” андин хабар берур...”* [14, 66]. Улуғ мутафаккир ишқ ҳам, ошиқлар ҳам маъшуқа вужуди билан барқарорликларини қайд этганда, бир-бирини тақозо қилувчи бу икки жихат учун маъшуқа гўзаллиги айнан ишқ ва ошиқлик бардавомлигининг асоси эканлигини назарда тутди ва *“Ҳақиқатда Аллоҳ гўзалдир ва гўзалликни севади”*¹⁴⁴ ояти каримаси билан фикрини қувватлантиради. Ошиқнинг мақсадини ифода этувчи рамзий образлар тизимида маъшуканинг, ёр, маҳбуб, пари, гул, шам, қуёш, ой, Ширин, Лайли, Узро, мирак, йигит, турки Шероз сингари образлар билан бир сирада туриши бу образларнинг мантиқан маъшуканинг турли қиёфаларда намоён бўлиши поэтик функциясининг бадий ифодаси эканлигидан далолат беради. Айна чокда уларнинг айримлари *“ҳақиқат асрорини мажоз таврида”* ифодалаш йўсинида Аллоҳ, Муҳаммад (а.с.), пир сингари маъноларда қўлланиши ошиқона ғазаллардаги етакчи ғоянинг моҳиятини тўғри англаш учун, аввало, шоирнинг адабий ниятини теран идрок этиш талаб этилишини тақозо этади. Навоий ғазалиётида ишқ ва ошиқликнинг талаб-тамойиллари бадий талқин этилганидек, маъшуқа гўзаллигидан кўзланган адабий ният ҳам ўрни-ўрни билан талқин этилиб борилади. Уларни Ҳофиз ғазалиётидаги маъшуқа гўзаллиги васфи билан қиёсий ўрганиш ҳар иккала шоир адабий ниятини муайянлаштириш имконини ҳосил қилади.

Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”да эътироф этган ишқ ва аҳли ишқнинг беназир гўзаллик соҳиби бўлган маъшуқа вужуди – мавжудлиги билан барқарорлиги, уларнинг бир-бирини тақозо этиши масаласи ошиқона ғазалларда ҳам бадий талқин этилган. Айна ҳолат маҳбуба гўзаллиги

---

¹⁴⁴ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. – Б. 97.

асирига айланган ошиқнинг ўзига хос қасамёди сифатида битилган байтларда яққолроқ кўзга ташланади:

*Ишқ аро Фарҳоду Мажнун доғи беҳуд эрдилар,
Кимса мендин, голибо, бу ишда йўқ мағлуброқ.
Ҳар не қилсанг нотавон кўнглим севар жондин сени,
Ҳақ яратмайдур экан сендин киши мағлуброқ.
Толиб эрсанг қатлима, жоно, санга жоним фидо,
Не санга матлуброқ, улдур манга матлуброқ [3, 227].*

Лирик қаҳрамон Фарҳод ва Мажнун сингари ишқ ўтида ўртаниб покланиб бораётган, бу йўлда ўзидан ҳам янада ҳушсиз ҳолга тушган ишқида собит ошиқларга ишора этаркан, барчадан ўзини нотавонроқ, кучсизроқ ҳис этади. Шу ҳолида ҳам мағлубасининг ҳар қандай ситамларини нотавон кўнгли хуш қабул қилиб, унга жонидан ҳам ортиқ муҳаббат қўйганини баён этади. Бунинг боиси маъшуканинг беназир гўзаллигидир. Ошиқ наздида Ҳақ унинг севгилисидан-да мағлуброқ гўзални яратмайди. Улуғ шоир агар бундай гўзаллик соҳиби истаса, лирик қаҳрамон унга жонини фидо қилишга ҳозирлигини, унинг талабини ўзининг талаби сифатида кўришини ниҳоятда эҳтиросли бадийлаштиради. Бундай сатрларда ишқдек муқаддас туйғу ҳар қандай булҳаваснинг кўнглига кириб бормаслиги, чинакам гўзаллик соҳиби бўлган пок севгили ошиғидан ҳам ана шундай фазилатга соҳиб бўлишни талаб этиши ўқувчига ҳис эттирилади. Зеро, гўзаллигидан ғурурланган маъшуқага ошиқнинг ўзига хос мурожаати тарзида битилган қуйидаги байтда пок ҳусн ошиғидан ҳам ишқи пок соҳиби бўлишни талаб этиши бадий ифодасини топган:

*Эйки, дерсен пок ҳуснумдек жамол аҳлида йўқ,
Мен киби ишқ аҳлининг ҳам қайда ишқи поки бор?! [3, 134]*

Навоийнинг ошиқона ғазалларида ошиқнинг эътиқодда собитлиги ҳам унинг ишқида собитлиги поэтик функциясининг бир кўриниши сифатида

намоён бўлади. Натижада ошиқдаги ишқда собитликнинг эътиқод даражасига кўтарилиши унинг кўнглида “*ғайр*”га ўрин қолдирмайди:

*Ёрдин гар истасангким кўрмагайсен ғайри васл,
Ғайр васлин мутлақо ёд айламакни қилма ёд.
Эй Навоий, мутаъқидсен қайда кўрсанг пок юз,
Юз кишида йўқ экан бир сен киби пок эътиқод* [4, 90].

Ошиқ ёрдан васлдан бўлак нарсани хоҳламаса, ғайр – мосувога бўлган кўнглидаги истакларини тамомила унутиши лозим. Бундай мутаъқид – эътиқод қилувчи ошиқ ҳар ерда пок юз – Аллоҳ тажаллийсини кўра оладики, бундай пок эътиқодли киши одамлар орасида ҳар юз киши орасида ҳам топилмаслиги мумкин. Аёнлашадики, улуғ шоир ёрдан васлдан бўлак нарсани истамасанг деганда, ёр образида Аллоҳ маъносини мужассамлаштиради. “*Пок юз*” эса Унинг тажаллийсининг бир жузви сифатида намоён бўлади. Тажаллийнинг бу жузви шунчаки бутундан ажралган бир ночор бўлак бўлмай, илоҳий жамолни ўзида мужассамлаштирган бир мазҳар сифатида намоён бўлади. Зеро, Навоий эътиқодий қарашлардан келиб чиқиб, ҳамд ғазалларидан бирида бадий талқин этганидек, Аллоҳ сифатларининг миръот – кўзгуга ўхшатиш борлиқ, инсон ва жон ичра жилваланиши орасида бу сифатларнинг инсон мазҳари – кўриниши сифатида намоён бўлиши Унинг энг комил тажаллийси саналади:

*Эй жамолинг жилваси миръоту инсу жон аро,
Лек ўлуб ул жилва комил мазҳари инсон аро* [5, 9].

Ҳофиз ғазалиётида Аллоҳ сифатларининг тажаллийланиши маҳбуби ҳақиқий, маъшуқа ва малак образлари воситасида бадий талқин этилиб, поклик тимсоли бўлган фариштага ҳам насиб этмаган ишқ инсонга муносиб кўрилганининг тасвири билан маъшуқанинг комил мазҳарлик поэтик функцияси чиройли далилланади:

Дар азал партави ҳуснат зи тажалло дам зад,

Ишқ пайдо шуди оташ ба ҳама олам зад.

Жилваи кард рухат, дид малак ишқ надошт,

Айни оташ шуд аз ин ғайрату бар одам зад [Ҳофиз, 198].

Мазмуни: *Азалда ҳусн шуъласининг тажаллий этиши билан ишқ пайдо бўлиб, бутун оламни оташда ёндирди. Юзи жилва қилиб, малакнинг ишққа бардош беролмаслигини кўргач, ғайратидан Ўзи оташ бўлди-ю, инсонни куйдирди.*

Азалий ва абадий ҳусн шуъласининг тажаллий этишидан ишқнинг пайдо бўлиши Навоий ғазалида ифодаланган миръот – шу бекиёс Ҳусннинг ўзини томоша қилиш учун кўзгу сифатида ҳосил этилган борлиқнинг ҳам Аллоҳ ишқининг самараси эканини далиллайди. Фаришталарнинг Аллоҳ ишқига дош беролмаслиги инсон қисматининг ошиқлик билан безалишига боис бўлган. Ҳусни мутлоқнинг ўзи ўт бўлиб, инсонни куйдириши замирида оламни ўзидаги ишқ воситасида пайдо қилиб, инсонни комил мазҳарлик билан зийнатланганига ишора қилинади. Ишқ инсон кўнглини ғайр нақшидан тозаласагина, “*Ҳақиқатда гўзал*” бўлган Аллоҳ “*гўзалликни сев*” гани учун ошиқни мақсадига эриштиради. Шу боис ишқ йўлида ошиқу маъшукнинг поклик тамойилига бирдек амал қилиши Ҳофиз ғазалиётида ҳам бадиий ифода этилади:

Чашми олуданазар аз руҳи жонон дур аст,

Бар руҳи ў назар аз оина рок андоз.

Ғусл дар ашк задам, к-аҳли тариқат гўянд,

Пок шав аввалу пас дида бар он пок андоз!

Ё раб, он зоҳиди худбин, ки ба жуз айб надид,

Дуди оҳеш дар оинаи идрок андоз! [Ҳофиз, 326].

Мазмуни: *Чиркинликларни кўрувчи назар жонон руҳидан узоқдир. Унинг руҳига назар ташлаш учун оинанг – кўнглингни пок тут! Кўз ёшларим*

билан ғусл қилдим, чунки тариқат аҳли дейдики: “Аввал поклану, кейин уни кўриш учун пок назар ташла!” Ё раб, бу худбин зоҳид айбдан бошқани кўрмас. Унинг идрок ойнасини оҳинг тутуни билан ёрит!

Кўчирилган адабий парчадаги “*чашми олуданазар*” – чиркинликларни кўрувчи кўзнинг васлдан йироқ бўлишидан келиб чиқиб чинакам ошиқнинг ўз кўнглини пок тутишга ундалиши Ҳофизнинг ҳам “*хос ишқ*”қа поклик тамойилига кўра ёндашишини билдиради. Ошиқнинг кўз ёшлари билан ғусл қилиши – ювиниши ботинида эса лирик қаҳрамоннинг чинакам ошиқ сифатида изтироб чеккани, кўнглини мосиводан тозалаганига ишора этилади. Ошиқ наздида бу тариқат аҳлининг “*Аввал поклану, кейин уни кўриш учун пок назар ташла!*” тамойилига ниҳоятда уйғун тушади. Бироқ зоҳиди худбин ошиқдаги айбдан бошқа нарсани кўролмайди. Ундаги худбинлик вужудий покликдан бошқасига безътиборлигида намоён бўлади. Албатта, бундай поклик ҳам инсоннинг маънавий камолотининг асоси саналади. Бироқ унда ишқ йўқ. Ишқнинг моҳиятини англамаган зоҳиднинг бу идрок ойнасини ошиқлик тутуни билан ёритиш унга ишқнинг зухду тақвою тоатдан устунлигини англашига асос бўлиши мумкин.

Кўринадики, Навоий ва Ҳофиз покликка таянган мажозий ишқ инсоннинг илоҳий ишқ сари йўналишига омил бўлишини “*Мажоз ҳақиқат кўпригидир*”¹⁴⁵ ҳадисига таянган ҳолда бадиийлаштиради. Шу боис Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида хослар ишқи хусусида эҳтирос билан битган қуйидаги жумласини ҳамманинг сиймосида эмас, ишқи пок ошиқ ва маъшук тимсолидагина кўриш мумкин: “*Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзгалмоқ ва пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ*” [4, 68]. Келтирилган иқтибосда ишқи мажозийдан мурод ишқи ҳақиқий эканлиги ўз ифодасини топган. Ошиқ кўнглидаги бу улуғ

---

¹⁴⁵ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1993. – Б. 98.

орзунинг ҳақиқатга айланишини чин дилдан истаса, покликни ўзига шиор қилиб олмоғи талаб этилади. Навоий ғазалиётидаги ўша “*пок юз ошуби*”нинг муболағавий тасвиридан ҳам асосий муддао “*ошиқи покбоз*”нинг “*маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра олмоғ*”ини бадий ифодалаш эканлиги эътиборни тортади. Улуғ шоир бундай адабий ниятини айрим ғазалларида шеърхонга маълум қилиб қўяди:

*Бас улуг тоатдур ул бут суратин қилмоқ назар,
Чун анинг нақшин кўруб, хотирга наққош эврилур.
Келки, бу дайри кўҳан вазъига ҳайрондур баче
Ким, тун анда сиймгун юз нақш хуффош эврилур
Нақди жон бирла Навоий азм этар майхонага,
Ҳар қачонким кўнглига ул шўхи қаллош эврилур* [3, 116].

Кўчирилган байтларнинг дастлабкисида буюк шоир бут суратини томоша қилмоқнинг улуг тоат эканлигини бадий ифодаларкан, шеърхонга унинг суратини кўриш билан шу мўъжизавий тасвирнинг яратувчиси хотирга келишини ҳам баён этади. Ғазалдаги бут севиқли маъшуканинг рамзий тимсоли эканлиги ҳақидаги масалага ёндашадиган бўлсак, бу гўзаллик соҳиби сифатида унинг яратувчиси – маҳбуби ҳақиқий жамоли лирик қаҳрамон хотирига эврилганини ҳис этиш мумкин. Кейинги байтдаги “*дайри кўҳан*” эски майхона маъносини англатиб, мажозан эски, кўп нарсанинг шоҳиди бўлган дунёни ифодалайди. Ошиқ унинг ишларидан ҳайратга тушади. Негаки, тунда юзлаб сиймгун нақш, яъни юлдузлар порласа-да, бу ажиб манзаранинг шоҳиди сифатида хуффош – кўршапалаклар айланади. Уларнинг гўзалликни идрок этиш-этмаслиги ошиқни таажжубга солади. Қачонки ўзининг кўнглида “*ул шўхи қаллош*”, яъни шўху бошқаларнинг эътиборини тортмаган севгилиси сиймоси жилваланса, у жонини бериш эвазига майхона томон йўл олади. Ошиқнинг бундай қарори қалбида ишқ туғён урганини англатиб, майхона тимсолида Ҳақ ошиқлари суҳбатига ноил бўлиш иштиёқи унга тинчлик бермаётганидан дарак беради. Уни шундай

йўлга бошлаган, қалбида ишқдек улуғ туйғуни ҳадя этган нарса “*шўхи қаллош*”нинг “*нок маҳзар*” сифатида ошиқ қалбида жилваланишидир.

Инсоннинг Аллоҳ сифатларининг комил мазҳари эканлиги Ҳофиз ғазалиётида ҳам ниҳоятда муболағавий бадиий тасвирларни ҳосил қилган. Бу ҳол кўпинча Яратганга хос сифатларнинг маъшуқада бир қадар намоён бўлишида кузатилади. Навоий “*Бас улуг тоатдур ул бут суратин қилмоқ назар*”, дея шеърхонни ҳайратда қолдирса, Ҳофиз маъшуқа тасаввурини малаклар дуо қилиб турган бадиий лавҳаларда шеърхон кўнглига олиб киради. Бунинг учун унга маъшукани поклик тимсоли сифатида талқин этгани асос бўлиб, айни чоқда унинг Навоий ижодида кузатилгани сингари илоҳий жамолни ўзида мужассамлантирган комил мазҳар поэтик функциясини бажариши қўл келади:

Эй дили реши маро бо лаби ту ҳаққи намак,

Ҳақ нигаҳ дор, ки ман меравам, аллоҳ маак.

Туи он гавҳари покиза, ки дар оламе қудс

Зикри хайри ту бувад ҳосили тасбеҳи малак [Ҳофиз, 375].

Мазмуни: *Эй севгили, кўнгил яраларимизга лабларинг билан туз сепишга ҳақлисан. Ҳақ шоҳид, энди мен сени худога топшириб кетяпман. Сен шундай покиза гавҳарсанки, қудс – поклик оламида сен ҳақингдаги хайрли зикр малаклар тасбеҳининг ҳосилидир.*

Аёнлашадики, инсон Аллоҳ сифатларининг энг комил мазҳари эканлиги мумтоз шоирлар, жумладан, Навоий ва Ҳофиз ғазалиётида ҳам унинг таъриф-тавсифларининг юқори даражада ўрин эгаллашига омил бўлган. Инсон шундай яратикларнинг умумий тушунчаси экан, улар орасидаги яхшию ёмон, мўъмину фосиқ, огоҳу ғофил кабилардан комил мазҳарни ажратиб кўрсатиш адабий ниятидан келиб чиқиб, мумтоз шоирларимиз маъшуқа, маҳбуб, ёр сингари образларга беназир гўзаллик поэтик функциясини юклашган. Бу образни муболағавий тасвирнинг авж нуқтасига кўтариш учун эса халқ орасида беқиёс гўзаллик тимсоллари саналган пари, малак, шам, гул, ой, қуёш сингари образлар маҳбубнинг

истиоравий рамзий ифодаси сифатида қўлланган ёки улар маъшуқа гўзаллигининг беназирлигини ифодаловчи образлар функциясини бажарган. Бундай мисолларни Навоий ва Ҳофиз ижодида кўплаб учратиш мумкин:

Навоий:

*Париму ёки малак, йўқса руҳи покмудур
Ки, зоҳир ўлмади мунча латофат инсондин* [4, 358].

Яна:

*Кимки онингдек малаксиймо, париваш ёри бор,
Одамий бўлса, пари бирла малакдир ори бор* [4, 133].

Ҳофиз:

*Донам, ки бигзарад зи сари журми ман, ки ў
Гарчи паривашаст, валекин фариштахўст* [Ҳофиз, 254].

Мазмуни: *Биламанки, гуноҳларимнинг барини кечиради, чунки у парисифату фаришта табиатлидир.*

Навоийнинг кўчирилган дастлабки байтида маъшуканинг бунчалик гўзал латофати инсонда зоҳир бўлмаганидан ҳайратланган лирик қаҳрамон – ошиқ уни парими, малакми ёки руҳи покми тарзида улуғлайди. Кейингисида бу қадар гўзал малаксиймо, парисифат ёри бўлган кишининг ўзида заррача одамийлик жиҳати мавжуд бўлса, бошқа парию малакларга қарамаслиги, “*ғайр*”дан кўзу кўнглини узиши бадий тасвирланади. Аёнлашадики, Навоий “*одами бўл*”иш талабини ошиқлик тамойилидан келиб чиқиб бадий талқин этади. Ҳар иккала байтда ҳам кишилар орасида учрамайдиган латофат соҳиби бўлган маъшуқа пари, малак образлари ёки уларга хос сифатлар асосида таъриф этилади. Ҳофизнинг ҳам адабий мақсади айнан шунга қаратилган, бироқ у маъшукани парининг гўзаллик, фаришта эса гуноҳлардан поклик тимсоли эканлигидан келиб чиқиб улуғлайди. Ҳар иккала ижодкорда ҳам пари ва малак образларининг гўзаллик ва гуноҳлардан поклик поэтик функцияси асосида маъшуқа беназир гўзаллик соҳиби сифатида бадийлаштирилади.

Эй Навоий, ул пари ўлтурса ҳам оздур сени,

Кимки инсондур, анинг маҳбуби ҳам инсон керак! [4, 243].

Навоийнинг ушбу байтидаги пари истиоравий-рамзий моҳият касб этувчи образ бўлиб, поэтик функциясига кўра маъшуқа маъносини ўзида ифода этган. Унинг парилик хусусияти бениҳоя гўзаллигининг шеърхон кўз ўнгида гавдаланишида имконият ҳосил қилган. Айни чоқда у ошиққа озор етказувчанлик хусусиятига эга. Зеро, халқдаги *“пари тегиши”* билан боғлиқ караш айни хулосага келишга асос бўла олади. Ошиқ эса унинг табиатидаги бу зулмкорликни маъшуқаси қиёфасида кўриб, ошиғини ўлдирса ҳам, унинг ҳақлилигига эътиборни қаратади. Бу билан маъшуканинг гўзалликда бекиёслиги бадий ифода этилиши билан ошиқнинг ишқида собитлиги ҳам бадийлаштирилади. *“Кимки инсондур, анинг маҳбуби ҳам инсон керак”* сатри бир жиҳатдан ошиққа тасалли беришга хизмат қилса, бу фикр айни ҳақиқатлигига ҳам қаноат ҳосил қилдирали.

Навоий:

*Одамийлик кўргузуб қилдинг паривашларни қул,
Одам улдурким, малойик они масжуд айлади* [3, 482].

Ҳофиз:

Гуфтам: “Дуои давлати ту вирди Ҳофиз аст”,
Гуфт: “Ин дуо малоики ҳафт осмон кунанд” [Ҳофиз, 254].

Мазмуни: *“Сенинг давлатингни дуо қилиш Ҳофизнинг вирди – доимий такрорлаб турувчи дуосидир”*. *“Етти осмон малаклари ҳам шундай дуо қилиб турадилар”*, – деди.

Навоий ва салаф шоирнинг юқорида келтирилган байтларини моҳият эътибори билан бир-бирига яқинлаштирувчи жиҳат уларда қўлланган тамсилларнинг моҳиятан яқрамлигидир. Навоий маъшуканинг одамийлик кўрсатиб, яъни яхшилик қилиш эвазига паривашларнинг меҳрига сазовор бўлганига тамсил сифатида Одам Атонинг шундай аъмоли билан фаришталарни ўзига сажда қилдирганини тимсол келтириб, маҳбубини улуғлайди. Ҳофиз эса маъшуқа билан ўзаро мулоқотга киришиб, лирик қаҳрамон – ошиқ тилидан маъшуқа давлатининг барқарор бўлиб туришини

доимий такрорлаб туриладиган дуолар қаторида тилдан қўймаслигини билдирса, ғурурдан маст маъшуқа етти осмон малаклари ҳам ўзини шундай дуо қилишларини баён этиб, мағрурлигини яна бир қарра ошқор қилиб қўяди. Ижодкорлар учун фаришталар образи маъшуқанинг тенгсиз гўзаллик ва куч-қудрат соҳиби сифатида васф этишда муҳим поэтик восита вазифасини бажарган.

Аёнлашадики, Навоий ва Ҳофиз “хусн” ва “ишқ”қа нисбатан “пок” сифатловчини шунчаки қўлламайди. Бунинг замирида инсондаги ташқи гўзаллик билан ишқ воситасида пайдо бўлган маъшуқадаги маънавий поклик – юксак инсоний фазилатлар улуғланади. Ёр гўзаллигининг муболағавий тасвиридан кўзланган муддао ҳам мутафаккир шоир ғазалларида аслида ана шундай маънавий покликнинг ибрат сифатида кўрсатилишида намоён бўлади. Улуғ шоирлар ғазалдаги таъриф-тавсифлар йўналтирилган маҳбуб сифатларининг барида, аввало, инсоний гўзаллик яширинганлигини юксак эҳтирос билан таъкидлайди. Маъшуқанинг гулга, парига, хурга, шамга, қуёшга, ойга, муғбачага ва бошқаларга қиёсланиши ёки истиоравий тасвир воситасида бу кабилар маъшуқа тимсолида намоён бўлиши, шунга уйғун ҳолда булбул, парвона, солиқ, ринд, гадо сингарилар ошиқ тимсолини ифода этиши, улар ўзига хос рамзий тизмаларини ҳосил қилиши мумкин¹⁴⁶. Бироқ буларнинг барчаси пок ишқ замирида вужудга келган инсоний гўзалликни улуғлашга хизмат қилдирилади. Ҳофиз ғазалиётида бундай адабий ният маъшуқа, унга муштоқ ошиқлар ва малак – фаришталар образи мисолида намоён бўлади:

Кушоди кори муштоқон дар он абрўи дилбанд аст,

Худоро, як нафас биншин, гиреҳ бикшо зи пешони.

Малак дар саждаи Одам заминбўси ту ният кард,

Ки дар хусни ту лутфе дид беш аз ҳадди инсони [Ҳофиз, 577].

---

¹⁴⁶ Воҳидов Р., Неъматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001. – Б. 105-121.

Мазмуни: *Унга муштоқ бўлган ошиқлар риёзатларининг ечими кўнгилларни банд этган ўша қора қошлардадир. Худо ҳаққи, бир озгина ўтир, нима қиладики, пешонангни чин қилмасанг! Малак изларингни ўтиш, сенга таъзим қилиш ниятида Одамга сажда қилди. Чунки сенинг ҳуснинг инсонийлик лутфида ҳеч кимда кузатилмайдиган гўзалликдир.*

Навоийда маъшуқанинг беназир гўзаллик соҳиби эканлиги тасвири Фарход, Мажнун, Лайли, Ширин, ҳуру пари сингари образлар воситасида байтлар кетма-кетлигида тадрижий ривожлантириб борилади:

Эй кўнгул, Фарходу Мажнун бўлғай эрди бизча зор,
Бўлса эрди Лайлию Ширин бизинг жононча хўб.
Буки тарки ишқ этарлар ваъда ёлғон қилса ёр,
Қилса бўлмас, бўлса ёр ул ваъдаси ёлғонча хўб.
Эй кўнгул, ҳуру парий васфин эшиттим, гўйиё
Ҳеч қайси одамийлиғда эмас инсонча хўб [2, 36].

Ишқ инсонни ҳайратда қолдирадиган ҳуру парида эмас, Фарходнинг Ширинида, Мажнуннинг Лайлисида тажассумини топган инсоний гўзаллик боис ошиқ қалбига кириб бораркан, у куйдирувчи, ёндирувчи, ўртагувчи, ҳалок қилувчи, ошиқни расвойи олам қилувчи бало тарзида сифатланса-да, чинакам ошиқ бу алангада ёнишни ўзига саодат деб билади. Чунки ошиқ дард чекиб, шу риёзатлар кули билан кўнгил ойнасини шаффоф ҳолга келтирсагина унинг қалбида маъшуқанинг нурли сиймоси жилваланади. Юқорида келтирилган адабий парча маъшуқанинг бадий тимсолига айланган инсон образининг бир ғазал доирасида талқин этилган беназир гўзаллигининг ёрқин намунаси. Навоий ижодида ҳажр изтиробларини деталлаштириб тасвирлаш услуби мавжуд бўлганидек, худди шундай услубда битилган бир-биридан фарқли маъшуқа гўзаллигининг беназир намуналари бетакрор ғазалларда бадий ифода этилганлиги ҳам кузатилади. Уларнинг айримларида маҳбубни беназир гўзаллик соҳиби сифатида тасвирлашдан кўзланган адабий ният ҳам бадий талқин этилади. Айтилганлар нуқтаи назаридан “Кўзу кўнглимга то бўлди аён ул зулф бирлан

юз” сатри билан бошланувчи ғазали аҳамиятли. Ғазал матласида тунлари уйқусиз, кунлари тоқатсизлик билан ўта бошлаган ошиқ образи намоён бўлади. Унинг айна ҳолга мубтало бўлишида маъшуканинг “*зулф бирлан юз*”и лирик қаҳрамоннинг кўзу кўнгли олдида жилва қилгани боис бўлган:

Кўзу кўнглимга то бўлди аён ул зулф бирла юз,

Кўзумдин уйқу учти тун, кўнглимдин сабр ҳам кундуз [5, 155].

Улуғ шоир ушбу тасвир орқали шеърхонга қиёссиз гўзаллик соҳиби бўлган севгилининг қоп-қора зулфи – тун, порлоқ юзи эса қуёш нурларидан муаввар бўлган кундуз билан ўзаро уйғунлик касб этишини ҳис эттиришга муваффақ бўлган. Айна чокда юз мумтоз шоирлар ижодида ботинан дийдор, зулф эса ҳажр изтиробларини ўзида ифода этади. Зеро, ошиқ учун маъшуканинг гўзал сиймосига боқиб, ундан завқу шавқ олиш имконияти ҳосил бўлганда, унга тўсиқ бўла олувчи ёр узвларидан бири севиклининг зулфидир. Тун янглиғ қоп-қора бўлган зулф кун мисол порлоқ юз узра ётиб, унинг шуъласидан ошиқ кўнгли мунаввар бўлишига раҳна солади. Байтдаги мазкур ишоралар ошиқ кўнглида ишқ пайдо бўлиши билан (“*юз аёнлашуви*”) у айрилиқ қийноқлари (“*зулф аёнлашуви*”) исканжаларида ўртана бошлаганини шеърхонга аёнлаштирган. Ушбу услубий жило ошиқ руҳий ҳолати тасвирига урғу бериш имконини ҳосил қилади. Ошиқнинг ҳажр шомини изтироблар исканжасида ўтказиши эса кейинги байтда яна ҳам муболағавий тарзда ифодаланган:

Югурмактин сиришим ҳажр шоми юзда хатлардур,

Тулуъ эткач югурмак одат эрмиш ғам туни юлдуз [5, 155].

Айна ҳолат тасвири учун халқимиз томонидан “юлдуз учди” дея эътироф этилган самовий ҳодисадан шоирона маъно излаш асос бўлган. Ижодкор ушбу ҳодисани самода балқиб кўринган юлдузнинг ғам туни изтиробларига дош беролмай югуришни одат этиши, дея чиройли далиллайди. Бу усул, ўз навбатида, олдинги мисрадаги ошиқ руҳий ҳолати тасвирининг шеърхон кўз ўнгида янада ёрқинроқ гавдаланишига замин ҳозирлаган. Ҳажр туни қийноқлари ошиқ юзида “хатлар” – ажинларни ҳосил

килади. Лирик қаҳрамоннинг тинимсиз югурган кўз ёшларининг қолдирган излари уларнинг пайдо бўлишига омил бўлган. Шеърдаги назокатни теран ҳис қила оладиган ўқувчи шоирнинг “юлдуз уч” гандан сўнг самода ҳосил бўлган из билан инсон юзидаги ажинлар орасида ўхшашлик борлигини катта санъаткорлик маҳорати билан бадий кашф қилганидан ҳайратланади. Учинчи байт ошиқнинг маъшуқа ҳаёли билан севиклининг майи, яъни ишқидан сархуш яшаши, ана шу ўй-хаёллар уни бир нафас ҳам тарк этмаганлигининг бадий талқинидан таркиб топган:

Хаёлинг бирла мен то бодаи ишқинг била сархуш

Эмасмен ишқинг иқболидин, эй жон, бир нафас ёлғуз [5, 155].

Байтда маъшуқага нисбатан “эй жон” дея муружаат этилиши инсон ҳаёти давомида жондан айри тушолмаслигига ишорадир. Айни чоқда ишора ботинида ошиқнинг севгилисидан, ошиқнинг маҳбуби ҳаёли билангина умр кечиришдан воз кечолмаслиги ҳам ўз ифодасини топган. Тўртинчи – олтинчи байтларда эса ошиққа бир он кўриниш бериб ўтган маъшуқанинг ниҳоятда гўзал тасвири ва уни яна бир бор кўриш иштиёқида ёнган шеър қаҳрамонининг ҳароратли ўтинчлари бадийлаштирилган:

Янги ой ботти, наргис итти, барбод ўлди сарву гул,

Таололлоҳ, не қошу кўз экин, ё раб, не қадду юз.

Тонг эрмас соядек олдингда сарви рост бош қўйса,

Тушар чун ҳар кишининг қадди туздур, сояси ҳам туз.

Чаманда сарву гулнинг ишваси кўнглимга ёқмайдур,

Фидо жоним санга, қаддингга бергил жилва, юз кўргуз [5, 155].

“Янги ой ботти, наргис итти, барбод бўлди сарву гул” мисрасида янги ой маъшуқанинг қоши, наргис унинг шаҳло кўзи, сарву гул эса дилбарнинг қадду юзини хотирасида тикланганидан ҳайратланган, бироқ буларнинг ҳаммаси лаҳзадаёқ кўздан ғойиб бўлганидан изтироб туйган ошиқнинг ҳолати ифода топган эмас. Ушбу байтда ғазал матласидаги зулф тимсолининг тилга олинганлиги ҳам бежиз бўлмай, унинг замирида ғазалнинг бошиданок фироққа ишора қилинганлиги ушбу байт таъсирида англашилиб қолади. Шу

мантиқдан келиб чиқиб, улуғ шоир кейинги сатрларда ошиқ тахайюлида бир гавдаланиб, тезда ғойиб бўлган ёр қомати тасвирига урғу беради. Қомати тик бўлган кишининг сояси ҳам шундай шаклга эга бўлиши ҳаётий ҳақиқатга рост келади. Шу боис ошиқ *“сарви рост”*нинг маъшуқа пойига соядек бош кўйишидан таажжубланмайди.

Айтиш лозимки, мумтоз ижодкорларнинг назм намуналарида маъшуқа қоматини сарвга қиёслаш анъанавий тасвир саналади. Улуғ шоир ушбу анъанани соянинг образли тасвири воситасида янада мукаммаллаштиргани кишига завқ бағишлайди. Кейинги шеърый лавҳаларда келтирилган чамандаги сарву гулларнинг ишваси ошиқ кўнглига таскин беролмаслиги тасвири, шундан у маъшуқага зорланиб: *“Фидо жоним санга, қаддингга бергил жилва, юз кўргуз”* – дея илтижо қилиши ботинида маъжозий *“хатту хол”* тасвиридан мақсад илоҳий ишқ эканлиги аёнлаша боради. Чаман – гўзаллик олами, ундаги сарву гуллар эса бир-биридан кўркам бўлган сулувлардир. Айни чоқда чаман бизни ўраб турган борлиқ, сарву гул эса дунё гўзалликлари маъносини ўзида мужассамлаштира олади. Ҳар икки маънода ҳам уларга кўнгил боғлаш нафсга тобе бўлишни англатади. Шу боис мақсади йўлида собит ошиқ сарву гулларнинг ишвасига кўнгил бермайди. Улуғ шоир ғазалнинг еттинчи байтида хонақоҳ ва дайр орасидаги зиддиятга ўқувчи эътиборини тортади:

Келурмен хонақоҳдин дайр сори, базм туз, эй муг,

Мугона тут суруд, эй мутрибу, эй мугбача, май суз [5, 155].

Байтда тасвирланишича, ошиқ хонақоҳ – тариқат йўлига кирган солиқлар тўпланиб Аллоҳни зикр қиладиган жойдан дайр – майхона томон йўл олади. Шеър қаҳрамони дайрда муг – майфурушдан базм тузиб май сузишни, мутриб – куйчидан эса мугона куй куйлашни талаб этади. Кейинги байт ҳам мазкур байтнинг матиқий давоми бўлиб, унда ошиқ майхонада дўст зикридан бир нафас ғофил бўлмаганини баён қилади ва *“Манга ўқ тут қадаҳни, гар эрур тўқсану гар тўққуз”* – дея соқийга мурожаат этади:

Чу муг дайрида зикрим дўст оти бўлди, эй соқий,

Манга ўқ тут қадаҳни, гар эрур тўқсону гар тўққуз [5, 155].

Байтда қўлланган рақамлар майни борица қанча бўлса, барини маъносини ўзида мужассамлаштирган. Ғазалдаги хонақоҳни тарк этган ошиқнинг майхона томон юзланиши унинг ҳажр риёзатларига дош беролмай, беҳудлик ҳолига тушушининг рамзий ифодасидир. Зеро, улуғ шоир майни Ҳофиз ғазалиётида кузатилгани сингари ошиқни кўпинча ҳажр изтиробларидан халос этувчи восита сифатида қўллайди. Айни чоқда ошиқ майхонада ҳам дўст зикри билан машғул бўлади. Бундан ундаги беҳудлик ҳоли – сакр ниҳояланиб, сахв – Аллоҳ билан саломатда бўлиш ҳоли ошиқ руҳиясида кузатилаётганлиги аёнлашади. Шу боис улуғ шоир ғазал мақтасида барлос, тархон, арлот, сулдуз сингари ўзбек уруғлари номларини келтириб, *“Санамлар ҳуснудин мақсуд ёр ўлмиш Навоийга”*, – дея хулоса чиқаради.

Санамлар ҳуснудин мақсуд ёр ўлмиш Навоийга,

Агар барлос, агар тархон, агар арлот, агар сулдуз [5, 15].

Ғазалдаги етакчи ғоя унинг мақтасида илгари сурилган бўлиб, унда Навоий ғазалиётидаги мажозий муҳаббат тасвиридан мақсад илоҳий ишқ талқини эканлиги кўзга ташланади. Улуғ шоир мажозий ва илоҳий ишқ талқини воситасида ҳақсеварлик, инсонсеварлик ғояларини байтлар бағрига сингдирганига, бундай ишқ юксак ахлоқий фазилатлар соҳибига насиб этишига ишора қилади.

Кўринадики, Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётида ҳусн соҳиби бўлган маъшуқа образи ошиқ сингари етакчи образлар сирасига мансуб бўлиб, унинг беназир гўзаллик соҳиби сифатидаги поэтик функцияси мажозий ва ҳақиқий ишқни бир ўзанга солиш имкониятини ҳосил қилади. Навоий маҳбуб гўзаллигидан кўзланган бундай адабий ниятини маъшуқанинг *“шўҳи қаллош”*, *“одамийликда ҳуру паридан хўб бўлган инсон”* сингари рамзий образлари ва *“Санамлар ҳуснудин мақсуд ёр ўлмиш Навоийга”* мазмунидаги мисра ва байтларида муайянлаштириб боради. Шоир бир қатор ғазалларида айни адабий ниятини деталлаштирган ҳолда байтлар кетма-

кетлигида фикрни тадрижий ривожлантириб бадийлаштиради. Навоийнинг бу услуби ўзининг ва Ҳофиз ғазалиётининг муҳим қирраларини идрок этишга адабий калит вазифасини бажаради.

БОБГА ОИД УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Навоий ва Ҳофизнинг ишқий мавзуда битилган ғазалиёти мисолида келтирилган образларнинг рамзий тизимдаги ўрни ва уларнинг бош қаҳрамон поэтик функциясини бажариши билан боғлиқ таснифлар икки буюк шоирнинг ишқий мавзуда ғазаллар битишда ўзаро маслакдошлигини, услубда яқрамлигини билдиради. Бироқ уларнинг бош қаҳрамон поэтик функциясини бажаришда қайси бир жиҳатига эътибор кўпроқ қаратишгани, образларнинг рамзий поэтик функциясидан нечоғлиқ ижодий фойдаланишгани Навоий ва Ҳофизнинг ғазалчиликдаги ўзига хос маҳоратини намоён этади.

2. Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалларига хос образларнинг рамзий тизимдаги ўрни ва уларнинг бош қаҳрамон поэтик функциясини бажариши билан боғлиқ таснифлар, шунингдек, улардаги турли қиёфаларда намоён бўлувчи ошиқ образининг поэтик функциясида фарқлиликларнинг кузатилмаслиги ҳар иккала шоирнинг ишқий мавзуда ғазаллар битишда ўзаро маслакдошлигини, услубда яқрамлигини билдиради. Бироқ Ҳофизда лирик қаҳрамон – ошиқнинг шоирнинг ўзи қиёфасида намоён бўлишини аниқлаш бир оз мушкул, кўпинча ошиқнинг ринд – ошиқ, хусусан риндлар тимсоли салаф шоир ғазалларига хос. Навоийда ошиқ, баъзан ринд, Ҳофизда эса ринд ориф сифатида намоён бўлади. Ишқий ғазаллардаги айни ҳолат иккала буюк шоирнинг Аллоҳнинг маърифатидан бохабарлигини англатади.

3. Ҳижрон ошиқона ғазалиётдаги муҳим мотивдир. Навоийда ҳажр изтиробларини деталлаштирилган ҳолда тадрижий ривожлантириш поэтик ҳодисаси устуворлик қилади. Бунинг учун ошиқ ишқида собит бир қиёфада поэтик функция бажаради. Ҳофизда эса ишқдан сархуш бўлиш ҳажр қийноқларини енгишнинг омили саналиб, изтироблар тасвири жўшқинлик билан тез-тез ўрин алмашиб туради. Навоийда бундай тасвирлар Ҳофиз услубини эслатувчи лирик қаҳрамон ринд – ошиқ поэтик функциясидаги ғазалларда кузатилади.

4. Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётида ҳусн соҳиби бўлган маъшуқа образи ошиқ сингари етакчи образлар сирасига мансуб бўлиб, унинг беназир гўзаллик соҳиби сифатидаги поэтик функцияси мажозий ва ҳақиқий ишқни бир ўзанга солиш имкониятини ҳосил қилади.

5. Ошиқона ғазалиётда баркамол гўзаллик тасвирларининг тез-тез учраши шоирнинг юксак бадиий салоҳиятини кўз-кўз қилибгина қолмай, унга инсоний гўзалликларни, унинг воситасида Ҳақнинг лутфи, марҳамати ноил бўлиш сирларини бадиийлаштириш имконини беради. Навоий ва Ҳофиз учун малак, пари сингари образлар маъшуқанинг беқиёс гўзаллигини бадиий кашф этишда гўзаллик ва гуноҳлардан поклик рамзий маъносини ифодаловчи образ сифатида поэтик функция бажаради.

ТЎРТИНЧИ БОБ. ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

4.1. Ишқий ғазалиётдаги пайғамбарлар ва анъанавий адабий қаҳрамонлар образларининг поэтик функцияси

“Пайғамбар” сўзи *“хабар берувчи”*, *“элчи”* деган маъноларни англатиб, арабча *“набий”* билан маънодош саналади. Аллоҳ ва унинг бандаси орасида илоҳий ҳукмларни етказувчи кишиларга нисбатан қўлланади. Исломий манбаларда 124 минг пайғамбар ўтганлиги ҳақида маълумот келтирилиб, Қуръони каримда Муҳаммад (а.с.) билан бирга ҳисоблаганда, улардан 25 тасининг номи тилга олинади. Илоҳий китобнинг тўртдан бир қисми айнан ана шу пайғамбарлар ҳақидаги қиссаларга тўғри келади.¹⁴⁷ Набийлар аҳлидан илоҳий китоблар: *“Забур”* Довуд (а.с.)га, *“Таврот”* Мусо (а.с.)га, *“Инжил”* Исо (а.с.)га ва *Қуръони карим* Муҳаммад (а.с.)га фаришта воситасида туширилгани боис улар *“пайғамбари мурсал”* – *“китобли пайғамбар”* ёки Қуръони каримда энг кўп қўлланган *“расул”*¹⁴⁸ сўзи билан ифодаланиб, бошқа набилардан ажратиб кўрсатилади.

Алишер Навоий ғазалларида Одам (а.с.), Нух (а.с.), Иброҳим (а.с.), Яъқуб (а.с.), Юсуф (а.с.), Аюб (а.с.), Шуайб (а.с.), Мусо (а.с.), Довуд (а.с.), Сулаймон (а.с.), Исо (а.с.) Муҳаммад (а.с.) каби илоҳий китобда номлари тилга олинган, шунингдек, нубувват ва валоят дарёларининг туташган ўзанида тасаввур этилувчи Хизр (а.с.) образларига мурожаат этилади. Бу образлар қуръоний қисса ва сайёр сюжетларнинг қаҳрамонлари сифатида Навоий ғазалларида ўзлари билан мувозий қўлланувчи Ҳавво (Одам а.с.), Ёфас, Сом (Нух а.с.), Намруд (Иброҳим а.с.), Зулайхо (Юсуф а.с.), Намруд, Самурий (Мусо а.с.), Билқис (Сулаймон а.с.), Марям (Исо а.с.), Жибрил ёки Суруш, Билол (Муҳаммад а.с.) кабилардан нубувват аҳлига мансубликлари

¹⁴⁷ Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини: Фил... фан... док... дисс... автореферати. – Самарқанд, 2019. – Б. 13.

¹⁴⁸ Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати. Тузувчи Б.Ҳасан. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б. 232-233.

билан ажралиб туради. Булардан ташқари, Ахриман, Жамшид, Фаридун, Баҳром, Кайхусрав, Доро, Искандар, Вомиқ ва Узро, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Хусрав сингари мумтоз адабиётда ассоциациялашиб¹⁴⁹, янги мазмун ифодалай бошлаган адабий қаҳрамонлардан ҳам фарқланади. Ҳофиз ғазалиётида Одам (а.с.) ва у билан боғлиқ Ҳавво; Нух (а.с.), Иброҳим (а.с.) ва у билан эсланадиган Намруд; Канъон пири сифатида талқин этилган Яъқуб (а.с.), Юсуф (а.с.) ва Зулайҳо; Мусо (а.с.), Шуайб (а.с.) ва Намруд, Фиравн, Қорун, Самурий; Довуд (а.с.), Сулаймон (а.с.) ва Осаф; Исо (а.с.), Муҳаммад (а.с.) ва Жибрил ёки Суруш, Хизр (а.с.) сингари қуръоний қиссалар қаҳрамонлари билан бир қаторда Жамшид, Баҳром, Кайхусрав, Доро, Искандар, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Хусрав сингари адабий қаҳрамонларга талмиҳ қилинади.

Алишер Навоий ва унинг улуғ салафи ғазалиётида пайғамбарлар ҳамда анъанавий адабий қаҳрамонларга талмиҳ этилишида бир-биридан фарқланувчи жиҳат деярли кузатилмайди. Чунончи, Одам (а.с.) ҳақидаги қиссадан олдинги бобда ҳар иккала шоир ижоди мисолида кўриб ўтилганидек, унинг тупроқдан яралиши, малоикнинг унга сажда қилиши, лекин шайтоннинг бундан бўйин товлаши, Момо Ҳавво билан биргаликда Тангри тарафидан ейиши таъқиқланган, шайтон васвасасига учиб абадийлик дарахти мевасини, бир ривоятга кўра эса буғдой донасини еганликлари боис жаннатдан қувилишларига ишора этилади. Нух (а.с.) ҳақидаги қиссасидан эса Нух пайғамбарнинг узоқ умр кўрганлиги, унинг даврида имон келтирмаган кишиларнинг пайғамбар дуоси билан “Нух тўфони” деб аталувчи Ер юзини қамраб олган сув тошқинига ғарқ бўлганликлари, бундан Нух (а.с.) кемасидагиларгина омон қолгани баёни ҳар иккала шоирни илҳомлантирган:

Олти ойлиқ Нух тўфонича бузгай даҳрни,

Олти кун қолса кўзум ёши бу тўфони била [4, 408].

Навоий ошиқнинг изтироблардан кўз ёш тўкишини Нух тўфонининг олти ой давом этганига қиёслаб, муболағали тасвирласа, Ҳофиз ғазалидаги

¹⁴⁹ Қаранг: Акрамов Ғ. Миф ва ёзма адабиёт муносабатларига доир (Туркий ёзма анъана ва мифология)// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1996, 5-сон. – Б. 56-58.

ошиқнинг кўз ёшлари Нух тўфонини тўхтата олишга қодир-у, бироқ улар кўнгил саҳифаларидан севиклининг меҳрини ювиб кета олмаслигининг бадий талқини ана шундай муболағани ҳосил қилишга йўналтирилган:

Сиришки ман, ки зи тўфони Нух даст барад,

Зи лавҳи сина наёрист нақши меҳри ту шуст [Ҳофиз, 63].

Мазмуни: *Кўз ёшим Нух тўфонини тўхтата олди, бироқ кўнглим лавҳидан сенинг севгингни маҳв этолмади.*

Иброҳим (а.с.) ҳақидаги қиссадан пайғамбарнинг Намруд томонидан гулҳанда ёқилиши, бироқ Аллоҳнинг инояти билан Иброҳим Халилуллоҳнинг ундан омон чиқиши Навоий ва салаф шоирни таъсирлантирган:

Оҳим кўнгилни кўюнг аро солса не ажаб,

Гулзор аро Халил тушар манжаниқдин [3, 369].

Аллоҳ Ўзининг севикли кишисини оташдан ҳам омон сақлашга қодир мўъжизакор эканлиги ғояси Иброҳим (а.с.) Халилуллоҳ – Аллоҳнинг севикли дўсти образи воситасида ёритилган. Навоий ошиқнинг ҳижрон азобидан тортган оҳлари унинг кўнглини маъшуқанинг кўчасига олиб борса, ажабланмаслик кераклигини Халилуллоҳнинг ичига тош солиб отиладиган манжаниқдан гулзор ичига тушиб қолганини мисол келириш билан бадийлаштиради. Салаф шоирда ҳам Иброҳим (а.с.) худди шундай тамсил қаҳрамони сифатида намоён бўлади. Фақат бунда ошиқнинг ишқи унинг жонидаги оташга қиёсланиб, Парвардигори оламдан бу оташни гулзорга айлантириб, ундан Иброҳим Халилуллоҳни қутқарганидек, лирик қаҳрамонни ҳам қутқариши билан боғлиқ ўзига хос ўтинч бадий ифода этилади:

Ё раб, ин оташ, ки дар жони ман аст,

Сард кун з-он сон, ки карди бар Халил [Ҳофиз, 383].

Мазмуни: *Ё раб, бу оташ менинг жонимдадир. Иброҳим пайғамбар оташини қандай гулистон қилган бўлсанг, буни ҳам шундай совут.*

Яъқуб (а.с.)нинг ўғли Юсуф (а.с.)ни йўқотиб қўйишидан изтиробга тушиб йиғлаганидан халқ безор бўлгани боис унинг шаҳар ташқарисида бир коза курдириб, шу “Кулбаи аҳзан” – ғам уйида фарёд чеккани, кўзларининг кўр бўлиб қолгани, Юсуфнинг муждаси билан бу кўзларнинг яна мунавварлашгани Навоий ва салафи ғазалиётида талмихга асос яратган:

Не ажаб очилса кўр ўлган кўзум Яъқубдек

Ким, насими субҳ берди моҳи Канъондин хабар [4, 129].

“Моҳи Канъон” Юсуф (а.с.)нинг истиоравий ифодаси бўлиб, Навоий уни яна бир карра истиоралаштирган ҳолатда маъшуқа маъносида қўллаиди. Насими субҳ – тонг шабадаси ошиққа гўзалликда Юсуф янглиғ якто бўлган севиклисининг хабарини етказганидек лирик қаҳрамоннинг кўзлари Яъқуб (а.с.)да ҳам бўлгани каби мунавварлашиши ажаблантирмайди. Ҳофиз ғазалида эса бундай умидворлик Юсуф (а.с.)нинг Мисрдан Канъонга қайтганидек, Яъқуб (а.с.)дай кулбаи аҳзанда қолган ошиқнинг кўнгли бир кун шодликка тўлиши мисолида бадий ифодаланади:

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон,

Кулбаи эҳзон шавад рўзе гулистон ғам махўр! [Ҳофиз, 316].

Мазмуни: *Йўқолиб қолган Юсуф Канъон юртига яна қайтади. Ғам емагинки, кулбаи аҳзан – ғам уйи тагин гулистонга айланади,*

Юсуф (а.с.)нинг бениҳоя гўзаллиги, оға-инилар томонидан унинг чоҳга ташланиши, арзон-гаровга сотиб юборилиши, кейинчалик Зулайҳо билан учрашиши можаролари, зиндонга ташланиши, Миср ҳукмдорига айланиши кабилар иккала шоирни ҳам бефарқ қолдирмаган:

Эй Навоий, сен не ҳад бирла анга қул бўлгасен

Ким, беганмас айламакка Юсуфи мисрийни қул [6, 253].

Навоий маломатийлик услубида битилган мақтасида лирик қаҳрамоннинг ҳолини ачиниш билан тасвирлаган. Унда таъкидланишича, севикли мисрлик Юсуфнинг ўзига қул бўлишини ёқтирмайди. Шундай экан, лирик қаҳрамон қандай қилиб унга қул бўлишни орзу қилиши мумкин. Бу талмих орқали улуғ шоир маъшуқани беназир гўзаллик соҳиби сифатида

васф этади ҳамда ошиқнинг ҳолини ачиниш билан бадийлаштиради. Ҳофиз эса маъшуканинг Юсуфдан ҳам гўзал эканлигини васф этади:

Гуфтанд халойиқ, ки тўи Юсуфи сони,

Чун нек бидидам, ба ҳақиқат беҳ аз они [Ҳофиз, 578].

Мазмуни: *Халқ сени: “Иккинчи Юсуф”, – деб айтди. Яхшилаб назар солсам, ҳақиқатда ундан афзал экансан.*

Аюб (а.с.)нинг сабру тоқат тимсоли эканлиги, ҳар қандай бало уни эътиқодида собитлигидан тойдиrolмаслиги Ҳофиз ғазалиётида талмиҳга боис бўлмаса-да, Навоий ундан ижодий фойдаланган:

Гар Аюб сабр этти турлук балода,

Вале кўрмади ҳажр шомин балосин [6, 307].

Мусо (а.с.)нинг Шуайб пайғамбар қўли остида ўн йил чўпонлик қилгани, Айман водийсида бир дарахтдан олов чиқаётганига гувоҳ бўлгани ва сеҳрли асо – ҳассо билан “яди байзо” – қўлини қўйнига тикқанида, Тангрининг иноятдан қўлларининг пирил-пирил порлаши мўъжизаси билан Фиръавнни ҳайратга солиши, унинг Аллоҳ билан сўзлашгани, Тур тоғида “Раббим, менга бир кўрин, сенга қарай” деганида, унга: “Мени асло кўра олмайсан, фақат тоққа қара, ўрнида тура олса, кўрасан”, – деган садо келиши кабилар талмиҳларга асос бўлган:

Ростлиқ иршоди бу йўлда қилур толибга пир,

Рост ул янглиғки, Мусога асо берди Шуайб [4, 39].

Навоий пайғамбарлар образларидан ишқий ғазалларда баъзан орифона мазмун беришда унумли фойдаланади. Бунинг учун уларнинг маънавий етуклик тимсолига айлангани улуг шоирга қўл келади. Шуайб (а.с.) Мусо (а.с.)га асо – ҳассани бергани, яъни уни илоҳий сирлардан воқиф қилгани, Мусо (а.с.)нинг мўъжизакор “асо”си Шуайб (а.с.) иршодининг самараси бўлганидек, ишқ йўлида толибга пир тўғри йўлни кўрсата олади. Улуг шоир пайғамбарлар орасидаги пиру муридлик муносабатларидан келиб чиқиб, тариқат ғояларини ошиқона ғазалда бадий ифодалаган: Ҳофиз эса Мусо (а.с.)нинг Айман водийсида Аллоҳ билан мулоқот қилганидек, ошиқнинг

маъшуқаси билан ана шундай кўришиш ерига кетмоқчи эканлигини тасвирлайди:

Бо ту он аҳд, ки дар водии Эйман бастем,
Ҳамчу Мусо арани гўй ба миқот барем [Ҳофиз, 453].

Мазмуни: *Сен билан Айман водийсидаги аҳдимизга вафо қилиб, худди Мусо каби: “Раббим, менга кўрин, сени бир кўрай”, – деб кўришиши ерига кетайлик.*

Навоий Мусо (а.с.)нинг “яди байзо” мўъжизасига ўрни билан ишора қилади:

Лутф ишида кўргузур ҳар дам яди байзо ул ой,
Не ажаб гар элтса Мусойи Имрондин илиг [3, 266].

Навоий ул ой – маъшуқанинг лутф кўрсатишини васф этаркан, шоир наздида оппоқ қўллари билан ҳар дам яди байзо мўъжизасини кўрсатганча ғурурланиб турган севикли ёр Мусойи Имрондан¹⁵⁰ қўлини ювса ҳам, бунга асло ажабланмаслик керак. Аёнлашадики, улуғ шоир маъшуқани комил мазҳар сифатида тасвирлаш ниятида ушбу образларидан фойдаланади.

Довуд (а.с.)га Тангри таоло хуш овоз бергани, “Забур”ни тиловат қилганида, осмонда учиб кетаётган қушлар тек қотиб, чор атрофдаги тоғу тошлар билан бирга у кишига жўровозлик бўлиб тиловат қилишлари, Довуд (а.с.)нинг қўллари теккан темирнинг ҳамирдек мулойим бўлиб қолиши¹⁵¹ шоирлар эътиборини ўзига қаратган:

Юсуфим ҳажрида Яъқуб ғам ичра, мутрибо,
Уйламенким, хушлуғим йўқ нағмаи Довуд ила [3, 416].

Навоий ғазалида лирик қаҳрамон ҳоли Юсуфдан ажралиб, ғам ичра қолган Яъқуб (а.с.)га қиёсланаркан, мутриб чалган куйга эмас, унга ҳатто

¹⁵⁰ Мусо (а.с.)нинг отаси Имрон бўлиб, унинг Исо (а.с.)нинг бобоси Имрон билан боғлиқлигининг йўқлиги “Қисаси Рабғузий”да қуйидагича изоҳланади: “Бу Имрон (Исо а.с.нинг бобоси – Ҳ.Э.) Мусо отаси Имрон эмас, Абдуллоҳ ибн Аббос разияллоҳу анҳу айтур, Мусо отаси Имрондин бу Имронга теги минг секиз юз йил кечмиш эди”. Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1991. – Б. 78.

¹⁵¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи А.Мансур. – Тошкент: “Чўлпон”, 1992. – Б. 391-392.

Довуд нағмаси ҳам хуш кайфият бағишлай олмаслиги тасвирланса, Ҳофизда хуш он бадиий ифода этилади:

Баркаш эй мурғи сахар, нағмаи Довуди боз,

Ки Сулаймони гул аз боди сабо бозомад [Ҳофиз, 224].

Мазмуни: *Эй тонг қуши – булбул Довуд нағмаларини бошла, чунки Сулаймонга ўхшаши гул тонг шабодаси билан яна келди.*

Сулаймон (а.с.)га шамолнинг бўйсундирилгани, бунинг эвазига улкан тахти билан эрталаб бир ойлик, кечки пайт бир ойлик масофани босиб ўтиши, унинг учун мис булоғининг оқизиб қўйилганлиги, жинларнинг ҳам унга мусаххар қилингани,¹⁵² кўзида “Исми аъзам” – Тангрининг энг буюк, шарафли оти нақшланган узуги билан бутун махлуқотга ҳукм ўтказиши шоирлар адабий ниятининг бадиийлаштирилишига хизмат қилган:

Кўнгулдуру ул паридин, ишқ мулкининг Сулаймони,

Ки ҳам бор оҳидин ел ҳукмида, ҳам доғидин хотам [4, 310].

Пари маъшуқанинг бениҳоя гўзаллигининг истиоравий образи сифатида танланган ушбу байтда лирик қаҳрамон – ошиқнинг кўнгли ишқ мулки – мамлакатининг султони бўлган Сулаймонга ўхшатилади. Бунда маъшуқанинг истиоравий образи Сулаймон (а.с.)нинг она томондан парига мансуб бўлган Билқисга уйланишига ишора бор. Кейинги мисрада фикр тадрижий ривожлантирилиб, кўнгил оҳидан елга ҳукм қилиб турилганию ундаги доғларнинг Сулаймон хотами – узугидаги “исми аъзам” ёзилган нақшларга қиёсланиши бу ташбеҳнинг ўзига хос бадиий кашфиёт эканлигини таъминлаган. Ошиқ кўнглининг бу қадар муболағавий бадиий ифодасида Сулаймон (а.с.)нинг пайғамбарлигию улкан ҳукмдорлиги муҳим поэтик функцияни бажарган. Ҳофизда ҳам маъшуқа ишқи таъсирида Сулаймонга айланган ошиқ образи гавдаланади, бироқ унинг кўлида шамолда бўлак нарсанинг йўқлиги ошиқнинг ҳамон изтиробларда қолганинигина ифодалашга хизмат қилади:

Ҳофиз аз давлати ишқи ту Сулаймоне шуд,

---

¹⁵² Қуръони карим. – Б. 391.

Яъне аз васли туаш нест ба жуз бод ба даст [Ҳофиз, 59].

Мазмуни: *Ҳофиз ишқинг давлатидан Сулаймонга айланди. Яъни сенинг васлингдан қўлида шамолдан бўлак нарса йўқ.*

Исо (а.с.)нинг “Масих” лақаби унинг ҳар қандай касалликни даволай олиши ва ўликни тирилтиришига ишора қилади. Яҳудийлар Исо (а.с.)ни макр ишлатиб ўлдирмоқчи бўлганларида, Аллоҳ унга бирор зарар етказмай, уни Ўз ҳузурига – самога кўтаради. Аллоҳнинг “макри” – тадбири уларникидан устун эканлиги Навоий ва Ҳофизга қўл келган. Навоий ғазалиётида Исо Масих ва қуёш тимсолларининг байтда мувозий қўлланиши муҳим бир адабий ҳодиса саналади. Шоир маъшукани комил мазҳар сифатида тасвирлаш адабий ниятидан келиб чиқиб, кутилмаган бадиий кашфиётларни ҳосил қилиши кузатилади¹⁵³. Бунинг учун “Меърожнома”ларда тасвирланганидек, Исо (а.с.)нинг самодаги мақоми ўша давр самовот илмига кўра, Қуёш маскани бўлган тўртинчи фалакда эканлиги¹⁵⁴ шоирга қўл келади:

Сариғ либос аро ул нўшлабки, хандондур,

Эрур Масихки, хуршид ичинда пинҳондур [4, 310].

“Ширин дудоқ” маъносини англатувчи “нўшлаб”нинг истиоравий маъшуқа сифатида қўлланилиши жонбахш нафасли Исо Масихнинг кейинги мисрада унга нисбатан мувозий келтирилишига имкон ҳосил қилган. “Нўшлаб”нинг сариғ либосдалиги эса Қуёш ичида яширинган Масихга қиёсланиб, унинг комил мазҳар сифатида тасвирланишини таъминлаган. Ҳофиз эса ишқ дардига даво топа олмайдиган табиб тимсолидан фойдаланиб, “Масих нафасли”га Аллоҳ маърифатидан баҳра олган орифни назарда тутаяди ва ишқ дарди ҳақидаги байтга орифона руҳ бағишлайди:

Табиби роҳнишин дарди ишқ нашиносад,

Бирав ба даст кун, эй мурдадил, Масехдаме! [Ҳофиз, 570].

Мазмуни: *Йўлларда ўтириб халқни даволайдиган табиб ишқ дардини англамайди. Эй кўнгли ўлган киши, бир Масих нафаслининг қўлидан тут.*

¹⁵³ Қаранг: Эшонкулов Ҳ. Самовот – ишқ мазҳари. – Тошкент: “Фан”, 2008. – Б. 99-105.

¹⁵⁴ Эшонкулов Ҳ. Самовот – ишқ мазҳари. – Б. 52-53.

Қуръоний қисса қаҳрамонларига талмиҳ этилиши билан боғлиқ лавҳаларда ижодкорларнинг Қуръони карим ва ҳадиси шарифга асосида Муҳаммад (а.с.) сиймоси тавсифига таянилганлиги улардаги исломий маънодан сезилиб туради. “Хазойин ул-маоний”даги 37 ҳамд ва шунча миқдордаги наът ғазалларда¹⁵⁵ Муҳаммад (а.с.) тимсолининг асосий образлардан бирига айланиши ва уларда қуръоний қисса қаҳрамонларининг етакчи образлари васф этилиши учун ёрдамчи образ поэтик функциясини бажариши эса Навоий ғазалиётигагина хос адабий ҳодиса саналади. Шу билан бир қаторда, улуғ шоир ошиқона ғазалда васф этилувчи манзар тимсолида севиқли ва Муҳаммад (а.с.) маъноларини бирлаштириб, ғазалда тағмаъно ифодаси воситасида поэтик кўпмаънолиликни таъминлайди ва қуръоний қаҳрамонлар образидан ижодий фойдаланиб, ундаги исломий нурни ҳис эттиради. Чунончи, улуғ шоирнинг етти байтли ғазалидан иқтибос келтирилган “*Шоҳсуворимнинг буроқи нўясидин қолди барқ*” мисраси худди шундай поэтик вазифани бажаришга йўналтирилган:

Жаҳдим андоқдур етишгайменму деб васлингга бот

Ким қабул этман оғир деб чиқса эғнимдин қанот.

Сабр тоғи бирла қилмоқ нўя бўлмас, эй кўнгул,

Ташила ул юкни етишмак истасанг васлига бот.

Шоҳсуворимнинг буроқи нўясидин қолди барқ

Ким, анинг феъли шитоб эрмиш, мунинг расми сабот.

Кўп Масиҳидин дам урма, қил ҳаётингни туфайл

Ангаким, топмиш Масиҳ анинг туфайлидир ҳаёт.

Меҳр юз кўрмай ўчашиди пардадин чиққач юзунг.

Олғали қўймас сариг юзин қора ердин уёт [5, 80].

Ғазалнинг матлаъ ва ундан кейинги байтида ёрнинг висолига қайта восил бўлиш истагидаги ошиққа ҳаттоки бу йўлда кўмаклашиши мумкин бўлган қанот тимсолида мосиводан тамомила воз кечиш ғояси ёр васлига етмоқчи бўлган ошиқ учун сабр тоғида югуришнинг имконсиз эканлиги

¹⁵⁵ Ғаффорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий талқини: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. – Самарқанд: 2018. – Б. 8.

билан боғлиқ тамсил асосида бадийлаштирилган. Ушбу байтлардаги мазмун ғазалнинг тамомила ошиқона моҳият касб этишидан далолат беради. Кейинги байтдаги шоҳсувор – от минишда машҳур чавандоз буроқининг югуришидан қолган чақин тасвири эса шеърхон тасаввурида муболағавий ифодааланган маъшуқа сиймосини ҳам, Муҳаммад (а.с.) образини ҳам ғавдалантириш имконини ҳосил қилади. У ҳолда матладаги олдин воқеланган висолу кейин яна унга интилиш тасвири фақатгина севикли ёр билан алоқадор бўлибгина қолмай, дастлаб “нури Муҳаммадия”дан руҳлар яратилганида, ошиқнинг руҳан висолга эришганию кейин бу ўткинчи дунёда ундан айро тушганига ишора эканлиги ҳис этилади. Шу тариқа Исо Масиҳнинг у туфайли ҳаёт топганию меҳр – куёшнинг уялиши билан боғлиқ тасвирларда кўпмаънолилик тадрижий ривожлантирилади. Айни чоқда Навоийга хос бундай кўпмаъноли тасвир услуби шоирнинг ошиқона ғазалиётида пайғамбарлар образи воситасида ғазалга исломий руҳ бағишлайди. Шунингдек, ғоявий марказда Муҳаммад (а.с.) сиймоси туришини ҳам сездириб туради. Айни ҳолат Ҳофиз ғазалиётида пайғамбар ҳадисларига ишораларда кузатилади:

Душ дидам, ки малоик дари майхона заданд,
Гили Одам бисириштанду ба паймона заданд.
Сокинони ҳарамии сатру афофи малакут,
Ба мани роҳнишин бодаи мастона заданд.
Осмон бори омонат натавонист кашид,
Қуръари кор ба номи мани девона заданд.
Жанги ҳафтоду ду миллат ҳамаро узр бинех,
Чун надиданд ҳақиқат, раҳи афсона заданд [Ҳофиз, 236].

Мазмуни: *Ўтган кеча фаришталар майхона эшигини тақиллатиб келишди. Одамнинг хокини эзгилашдию май қадаҳини тайёрлашди. Сирлар оламининг ҳарамии пардаси ортида сокин бўлган топ-тоза фаришталар мендек беҳонумон билан мастона қадаҳ ичишди. Осмон омонат юкини кўтаролмай эгилди. Бу иш учун тортилган қуръа мендек девонанинг номига*

тушди. Етмиш икки миллат тортишувининг барини маъруз тут, чунки улар ҳақиқатни кўролмай, афсона айтиш йўлига тушдилар.

Малоик – фаришталарнинг майхона эшигини уриб келиши – Аллоҳ ишқидан баҳра олишларига ишора. Одам (а.с.) хокидан қадах тайёрланиши ҳам инсоннинг ишқ туфайли вужудга келганлигини эслатади. Лирик қаҳрамон ринд – ошиқ билан сирлар оламидан ташриф буюрган топ-тоза – гуноҳлардан холи бўлган фаришталарнинг мастона қадах ичиши замирида ошиқ учун ишқ сирларининг пардалари кўтарилиб бораётганлиги англашилади. Бу сирларни кўтариш масъулияти ниҳоятда оғир. Шу боис осмон бу юкни кўтаришга дош беролмай эгилган бир пайтда қуръага кўра бу юк ишқдан маст бир девона – лирик қаҳрамоннинг зиммасига юкланади. Энди эса у маърифат сирларидан воқиф бир ориф сифатида масалага ёндашади. Мусулмонларнинг ўзаро баҳслашишларига кўра етмиш икки мазҳабга бўлиниб кетишларининг сабабини ҳақиқатни кўролмай афсона айтиш йўлига ўтиб кетганларидан деб билади. Муҳаммад Гуландомнинг шарҳига кўра шоир бундай орифона қарашларни пайғамбаримизнинг: *“Умматим мендан кейин етмиш икки гуруҳга ажралади. Буларнинг ичидан бир бўлагигина нажот топади, қолганлари эса дўзахийдирлар”*¹⁵⁶, – деган ҳадисларини бадийлаштириш билан ифодалайди. Ҳофиз ғазалиётида исломий нурни шундай услубда ҳис эттириб, пайғамбарлар образларига мурожаат асосида Муҳаммад (а.с.) сиймосини марказий ўринга мувофиқлаштириш тез-тез кўзга ташланади.

Қуръони каримда Хизр (а.с.)нинг номи тилга олинмаган бўлса-да, “Қаҳф” сурасининг 60-оятидан Мусо ва Хизр пайғамбарлар ҳақидаги қиссанинг бошланиши изохда маълум қилинади¹⁵⁷. Ушбу суранинг 65-ояти каримасида *“Биз унга Ўз даргоҳимиздан раҳмат (яъни пайғамбарлик) ато этган ва Ўз ҳузуримиздан илм берган эдик”*¹⁵⁸, – дейилади. Бу оят Хизр (а.с.)нинг пайғамбарлар сирасига мансублигига ишора бўлиши билан бир

¹⁵⁶ Hafiz Divani. Çeviren A.Gulpınarlı. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992. – S. 268.

¹⁵⁷ Қуръони карим, – Б. 265.

¹⁵⁸ Қуръони карим. – Б. 266.

каторда, мутасаввифлар унга берилган илмни “ладуний илм” деб ҳам талқин этадилар¹⁵⁹. Хизр (а.с.)нинг бўладиган воқеликлар ҳақидаги илмга ҳам эгалиги унинг илоҳий китобда ҳикоя этилган Мусо (а.с.) билан қилган сафари тафсилотларида ҳам ўз ифодасини топган. Шунингдек, унинг “оби ҳаёт” – тириклик суви ёки “оби зиндагоний” – абадийлик суви деб аталувчи ўлим топмасликка ишора этувчи сувни Илёс пайғамбар ҳамда Искандар Зулқарнайн билан ҳамроҳликда қоронғуликдан излаганлари, Искандарнинг йўли айро тушиб, Хизр ва Илёс пайғамбар бир ерда қовурилган балиқни ейиш учун ҳозирлик кўриб, қўлларини ювганларида, Хизр (а.с.)нинг қўлидан томган томчидан балиққа жон кириб, унинг сувга сакрагани, иккала ҳамроҳ бу сувнинг “оби ҳаёт” эканлигини билиб, ундан қониб-қониб ичганлари ва иккалаларига ҳам бу сирдан Искандарни хабардор қилмаслик амр этилганлиги, бошқа бир ривоятга кўра эса Искандарнинг қоронғулик водийсига киришдан қўрқани боис “оби ҳаёт”дан маҳрум бўлгани-ю, унга эришган Хизр (а.с.) қуруқликда, Илёс (а.с.) бўлса денгизда қолганларга мадад кўрсатиши¹⁶⁰ мотивлари барча мумтоз шоирлар каби Навоий ва Ҳофизга ижодий илҳом бахш этган:

Тийра кулбамга кириб, жоно, ўлимдин бер нажот,

Зулмат ичра Хизрга ул навъким оби ҳаёт [3, 80].

Ошиқнинг тийра кулбаси – унинг кўнгли. Мосивонинг ташвишлари уни айни ҳолга келтириб, кўнглининг ўлимига боис бўлмоқда. Нажоткор эса маъшуқа нурли сиймосининг кўнгилда аксланишидир. Бироқ кўнгил тийра экан, унда тажаллий воқеаланмайди. Ошиқ ўз ҳолига чорани Хизр (а.с.) билан боғлиқ тамсилдан излайди. Қоронғулик ичида худди Хизр (а.с.)га оби ҳаёт учраганидек, ошиқ ҳам маъшуқадан тийра кўнглига кириб келишини ундан ўтиниб сўрайди. Ҳофизда қоронғулик – ишқ йўлига тушган ошиқларнинг Хизр (а.с.)дек келажакни биладиган йўл кўрсатувчи топилса,

¹⁵⁹ Usman Türer. Ana Hatlarıyla Tasavvuf tarihi. – İstanbul: SEHA NEŞRİYAT ve TİCARET A.Ş., 1995. – S. 53.

¹⁶⁰ Gulpınarlı A. Açıklama. Hafız Divanı. – İstanbul: Miili Eğitim Basımevi, 1992. – S. 677-678.

махрумият — нафсдан кутулиш эвазига абадийликка эришишлари билан боғлиқ тариқат ғояси бадийлаштирилади:

Гузур бар зуламот аст Хизри роҳе ку?

Мабод, к-оташи маҳруми оби мо бибарад [Ҳофиз, 175].

Мазмуни: *Йўлимиз қоронғулик сари тушиди, Хизрдек йўл кўрсатувчи қаерда? Маҳрумият оташи бизни тириклик сувига элтади.*

Пайғамбарлар ва анъанавий адабий қаҳрамонлар образларининг ғазалда қўлланишига кўра салмоғининг турлича эканлиги шоирларнинг бу борадаги адабий кашфиётлари ўзига хослигининг бир қирраси сифатида намоён бўлади. Чунончи, Навоий “Ҳазойин ул-маоний”даги 310 та ғазалда Исо (а.с.) образига мурожаат қилган бўлса, Мажнунга нисбатан 260 та, Фарҳодга 162 та, Лайлига 69 та, Хизр (а.с.)га 63 та, Жамшидга 62 та, Юсуфга 39 та, Ширинга 38 та ғазалда айна ҳолат кузатилади. Ҳофизнинг 600 га яқин миқдордаги ғазалларида эса Сулаймон (а.с.)га талмиҳ 32 тани ташкил этиб, бу энг юқори кўрсаткич саналади. Шу тариқа Жамшидга 13 та, Фарҳодга 11 та, Одам (а.с.), Қорун, Искандар ва Мажнунга 8 тадан, Лайлига 7 та, Исо (а.с.) га 5 та ғазалда ишора қилиниб, улар билан алоқадор адабий лавҳалар кашф этилади. Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” таркибидаги ғазаллари салаф шоир ғазалларидан миқдор жиҳатидан тўрт баробардан ортиқлигини назарда тутганимизда ҳам улуғ ўзбек шоирининг талмиҳдан фойдаланишдаги бадий маҳорати бошқа шоирларда кузатилиши ниҳоятда қийин бўлган адабий ҳодиса эканлиги ўз-ўзидан равшанлашиб қолади.

Навоий ва улуғ салаф шоир ишқий ғазалларидаги пайғамбарлар образлари ўзлари билан алоқадор қуръоний қисса ва бошқа ривоятлардаги мўъжизаларга дохил бўлишларига алоқадор лавҳаларни хотирга келтириши билан, асосан, маъшуқанинг комил мазҳар бўла олишининг, ошиқнинг изтиробларга, баъзан шавққа тўла руҳий ҳолатининг, ишқнинг абадийлик асоси эканлигини муболағавий тасвирлашга, шунингдек, ошиқона ғазалиётга исломий ва орифона руҳ бағишлашга хизмат қилдирилади. Айна чокда уларнинг Навоий ғазалиётида кўпмаънолилики таъминлашда ўзига хос

ёрдамчи поэтик функция бажариши ҳам муҳим адабий ҳодиса саналади. Ишқий ғазаллардаги Ахриман, Жамшид, Фаридун, Баҳром, Хусрав, Кайхусрав, Доро, Искандар сингари тарихий-мифологик ҳукмдорлар, Вомиқ ва Узро, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин каби севишганлар образлари ҳам талмиҳ бадиий санъатига асос бўлиб, шеърхон хотирасига ўзлари билан боғлиқ адабий лавҳаларни тиклаш поэтик функциясини бажаради. Пайғамбарлар ва бу анъанавий адабий қаҳрамонлар образлари орасидаги бундай вазифадошлик ишқий ғазалларда уларнинг икки ва ундан ортиқларини мувозий – ёндош қўллаш билан баъзан драматизмни оширишга, баъзан эса таъриф-тавсифларни авж нуктага кўтаришга хизмат қилади. Қизиғи шундаки, пайғамбарлар ва адабий қаҳрамонлар образларининг ёндош қўлланишида макон ва замон мувофиқлиги эмас, балки улар билан боғлиқ адабий лавҳалардаги маъно жиҳатдан яқинлигу зидлик мазмуни асос вазифасини ўтайди. Бу жиҳатдан Навоийнинг ишқий ғазалиёти алоҳида эътиборга молиқлиги билан бошқа шоирлар ижодидан ажралиб туради.

Мажнун Навоий ғазалиётидаги энг фаол анъанавий адабий қаҳрамон образи саналади. *“Лаъли лаъбингки, жоним эрур мубтало анго”* [5. 14], *“Гар манга бор ўлса ул дилдори зебо бирла унс”* [5. 172-173], *Сиришим лаъли оташноку хатти мушкборидин* [5. 326-327], *“Тенгри бермиш ул пари пайкарга андоғ тор огиз”* [6. 154] каби ғазалларда бу образнинг икки ва ундан ортиқ ўринларда талмиҳ этилган адабий лавҳа қаҳрамони сифатида қўлланилиши Навоийнинг ишқий ғазаллиётда бу образдан ниҳоятда унумли фойдаланганлигини далиллайди. Мажнунга изтироблари жиҳатидан энг яқин адабий қаҳрамон сифатида Фарҳод образи *“Тонг йўқ, урмоқ юз бу саргардону маҳзун ҳар тараф”* [4. 223], *“Улки ишқ аҳлини ўлтурмак эрур одат анга”* [5. 12], *“Агар жаҳонга фалакдин ғаме бўлур ҳодис”* [5. 69], *“Дашт аро дерменки Мажнунни ўзумга учратай”* [5. 437], *“Ҳар ниёзу ажзким бу жони ношодимда бор”* [6. 135] сингари матласиданок маҳзун кайфият билан бошланувчи ғазалларда ўзаро ёндош қўлланади:

Тонг йўқ, урмоқ юз бу саргардону маҳзун ҳар тараф,

*Не ажаб, урса қуюндек пўя Мажнун ҳар тараф.
 Кўзларим боғи гулистон бўлмиш ул юз шавқидин,
 Барги гуллардур сочилгон ашки гулгун ҳар тараф.
 Дашт аро Мажнунмен, аммо тоғ аро Фарҳод эдим,
 Тоғлар дардим юкидин бўлди ҳомун ҳар тараф [4. 223].*

Лирик қаҳрамон – ошиқнинг маҳзун кайфияти, бундай ҳол изтиробидан ўзини тутолмай ҳар тарафга “юз урмоқ” – кетиш пайида бўлганлиги Мажнуннинг ҳар тарафга қуюндек югурганига ажабланмаслик кераклиги адабий манзараси билан муайянлаштирилади. Айни адабий лавҳа ошиқнинг жунунворлигини шеърхон қўл олдида гавдалантириб, кейинчалик ошиқдаги ҳол тасвирини тадрижий ривожлантиришга имкон ҳосил қилади. Шу тариқа ундаги ички туғёнларнинг ойнаси бўлган қип-қизил кўзларнинг муболағавий тасвирига ўрин берилади. “Ул юз шавқидин” кўзларнинг гулистон боғига айланганию ҳар тарафга қип-қизил гул баргларининг сочилганига гулгун кўз ёшларнинг ўхшатилиши ошиқ ҳолатининг ҳайратланарли тасвирини пайдо қилади. Шоирнинг кейинги байтда Мажнун, Фарҳод сингари адабий қаҳрамонларга ишора қилиши бу ҳайратни авж нуктага кўтаради. Лирик қаҳрамоннинг дашт аро Мажнуну, аммо тоғ аро Фарҳодлиги Мажнундек жунунворликни ҳам, Фарҳоддек мисли кўрилмаган қаҳрамонликни ҳам ўзида сингдира олганини англатади. Ошиқнинг ғам юкини кўтаролмаган тоғларнинг ҳомун – биёбонга айланиши эса бундай жунунворик бошқаларда кузатилмаслигини образли ифодалайди. Кўринадики, ошиқдаги ҳол тасвирида талмиҳ этилган адабий лавҳа қаҳрамонлари саналган Мажнун ва Фарҳод образлари муҳим поэтик вазифани бажаради. Улуғ шоирнинг “Истаганлар бизни, саҳрои балода истангиз” ғазалида эса айни поэтик функцияни бажаришга бу икки адабий қаҳрамон қаторига Вомиқ ҳам қўшилади:

*Истаганлар бизни саҳрои балода истангиз,
 Водийи ҳижрон ила дашти анода истангиз.
 Вомиқу Фарҳоду Мажнундекдурлар бу водий аро,*

Бўлсалар пайдо мени ҳам ул арода истангиз [5. 147].

Ошиқона ғазалларда ошиқ ҳоли тасвири билан маъшуқа таъриф-тавсифи ҳам ёндош ифодаланиши тез-тез кўзга ташланади. Табиийки, Мажнун, Фарҳод сингари адабий қаҳрамонлар қаторини *“Нечаким кўнглимда бор ул дилрабонинг ёди кўп”* [5. 53], *“Эй қилиб зулфинг каманди ваҳшийи саҳрони сайд”* [6. 89] сингари ғазалларда кузатилгани сингари Лайли ва Ширин каби гўзаллик соҳибларининг образи тўлдириши шоир учун маъшуқани комил мазҳар сифатида тасвирлаш имконини ҳосил қилади:

*Эй, қилиб зулфинг каманди ваҳшийи саҳрони сайд,
Юз мену Фарҳод ила Мажнун кеби шайдони сайд.
Йўқ ажаб Фарҳод ила Мажнунни худ сайд этмагинг,
Турфа будурким, қилиб Ширин била Лайлони сайд* [6. 89].

Салаф шоир ижодида бундай севишганлар образига талмиҳ этилиши айрим ўринлардагина кузатилади:

*Ҳикояти лаби Ширин каломи Фарҳод аст,
Шиканжи турраи Лайли мақоми Мажнун аст* [Ҳофиз, 94].

Мазмуни: *Ширин лабининг ҳикояси Фарҳоднинг каломидадир, яъни Фарҳод доим шундан сўзлайди. Лайли зулфининг гажаклиги Мажнуннинг мақомидадир, яъни Мажнуннинг ўрни Лайлининг ҳажри изтиробларида ўртаниш билан белгиланади.*

Навоий ишқий ғазалларга орифона ва ижтимоий руҳ бағишлаш, контраст тасвирини ҳосил қилиш ниятида Мажнун ва Фарҳод образлари қаторига ўрни-ўрни билан Жамшид, Афридун, Хусрав Парвезга ўхшаш тарихий-мифологик ҳамда Қорун сингари қуръоний қаҳрамонлар образларига ҳам мурожаат этади. Улуғ шоирнинг *“Рўзаю гул еттию ичмас ул ой гулгун қадаҳ”* [3. 103-104], *“Ғам юки қилмайдурур ёлғиз мени маҳзунни кўж”* [3. 188-189], *“Жунун саҳросида бое йўқ эркандур бу маҳзундек”* [3. 271-272], *“Не лутф эдики мени нома бирла ёд эттинг”* [3. 283-284], *“Маркаб эрмаским сабо майдонда гардингиз эрур”* [4. 141-142] сингари ғазалларида айнан шундай қаҳрамонларга талмиҳ этилган адабий лавҳалар учрайди:

*Жом эрур мен телбага қонлиғ кўзумнинг косаси,
Лолалар саҳрода бас, гар истаса Мажнун қадаҳ.
Чун фано дайрига кирдим бода тут, эй пири дайр,
Зарф хоҳ эски сафол ўлсун, вагар олтун қадаҳ.
Юз қадаҳ қилғил мурассаъким чекарсен жоми марғ,
Ҳеч ким худ топмади Жамшиддин афзун қадаҳ.
Эй Навоий, бизни ёд этгайму барқандон кун
Ичса жоми Жам тилаб сонийи Афридун қадаҳ [3. 103-104].*

Ҳофиз ғазалиётида май тимсоли воситасида дунёнинг ўткинчилиги Жамшид, Баҳман, Қубайд, Ковус, Кай сингари тарихий-мифологик, Фарҳод ва Ширин каби севишганлар ҳамда Сулаймон (а.с.) образлари воситасида бадиийлаштирилганлиги кузатилади:

*Қадаҳ ба шарти адаб гир, з-он ки таркибаш,
Зи косаи сари Жамшеду Баҳман асту Қубод.
Ки огоҳ аст, ки Ковусу Кай кужо рафтанд?
Ки воқиф аст, ки чун рафт тахти Жам барбод?
Зи ҳасрати лаби Ширин ҳанўз мебинам,
Ки лола медамад аз хуни дидаи Фарҳод [Ҳофиз, 144].*

Мазмуни: *Қадаҳни адаб шарти билан қўлга ол, чунки унинг таркиби Жамшиднинг, Баҳманнинг ва Қубоднинг бош чаноқларидан иборатдир. Ковус ва Кайнинг қаерга кетганидан ким огоҳ бўлди? Жамшиднинг тахти шамолда елиб, қаерга кетиб қолганига ким воқиф бўлди? Кўряпманки, ҳамон лолалар Фарҳоднинг Ширин лабининг ҳасратидан чеккан қонли кўз ёшларидан битмоқда.*

Навоийнинг ишқий ғазалиётида Фарҳод ва Мажнун тимсоллари қаторида қуръоний қисса қаҳрамонлари ва тарихий-мифологик ҳукмдорлар образларининг бир ғазалда жамланиши ундаги орифона руҳнинг ошишига боис бўлиши билан бир қаторда, улуғ шоирга ўзига хос ошиқона-орифона мазмундаги фахрия байтлар тизмасини ғазал жанрида мужассамлаштириш имконини ҳосил қилган:

Қўюб Фарҳоду Мажнун қиссасин, кўр дафтари ишқим,
Ки, бир-икки хатинда топилур ул икки мазмундек.
Чу кўмдунг ерга Қорун ганжи ҳукми тутти, эй мунъим,
Тутайким нақд ила бўлди хизонанг ганжи Қорундек.
Вафо айлаб, вафо кўз тутма олам дунларидинким,
Вафосиз келди олам дунлари ҳам олами дундек.
Манга дайри фано синған сафоли жоми Жамдекдур,
Камин сойиллари эски палоси ҳаззу иксундек.
Навоий назмиға солса қулоқ шаҳ, не ажабким, бор
Анинг ҳар лафзида шоҳона лаълу дурри макнундек [3. 271-272].

Пайғамбарлар образлари ичида Навоий ғазалиёти учун энг фаол образ Исо Масиҳ образи саналади. “Хазойин ул-маоний”даги 310 ғазалда у билан боғлиқ лавҳаларга ишора қилиниши, *“Дарди ҳажримга ул икки лаъли хандондир даво”* [5. 29], *“Ўлукка жон берур чун нукта айтур лаъли гўёси”* [5. 403] сингари ғазалларда эса унга кетма-кет талмиҳ этилиши, тўққиз байтдан таркиб топган *“Эй, хати жонбахш лаълингдин нишон Хизру Масиҳ”* [5. 80-81], етти байтли *“Эй хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ”* [6. 78] каби ғазалларда Хизр (а.с.) образи билан биргаликда радиф сифатида қўлланиши, *“Холи хатинг узра, эй турфа санам”* [5. 281] ғазалида эса Жамшид билан ёндош келтирилиши улуғ шоир томонидан бу образнинг муҳим поэтик функцияларни бажаришга йўналтирганлигини англатади. Айниқса, *“Хизру Масиҳ”* радифли ғазалларда кузатилгани сингари ҳар иккала образга хос навоиёна вазифадошликнинг радиф сифатида қўлланган пайғамбарлар образларида муассамлаштирилиши ноёб бадийи кашфиёт саналади. *“Эй, хати жонбахш лаълингдин нишон Хизру Масиҳ”* ғазалида улуғ шоир маъшукани комил мазҳар сифатида тасвирлаш, ғазалга орифона руҳ бахш этиш ва ўрни билан ҳажр изтиробларини ҳам сездириб қўйишда айнан шу образларнинг поэтик функциясига таянади:

*Эй, хату жонбахш лаълингдин нишон Хизру Масиҳ,
Балки бу икки уётидин ниҳон Хизру Масиҳ.*

Хат лабинг узра, лабинг юз узрадур қилгон кеби
Оби ҳайвону қуёш узра макон Хизру Масиҳ.
Ул ёшунгон зулмат ичра, бу фалакдин ёнмағай,
Кўрсалар хатту лабингни ногаҳон Хизру Масиҳ.
Гар Масиҳу Хизр кўздин зойиб ўлмишлар, не тонг,
Сабзаву оби ҳаётингдур ҳамон Хизру Масиҳ.
Гўйиё Рухул қудс, яъни дамингдин етти файз
Ким, муаббад топти умру берди жон Хизру Масиҳ.
Йўқ даминг, балки насими гулианинг айлар саҳиҳ,
Бўлсалар муҳлик мараздин нотавон Хизру Масиҳ.
Хаттидин лаълига еттим, лаълидин топтим ҳаёт,
Ул икав бўлди манга, эй хаста жон, Хизру Масиҳ.
Солики фоний таважжухдин тараддуд айламас,
Етсалар маҳвий шухуд бўлган замон Хизру Масиҳ.
Дайр пири қўлдабон, тиргузди майдин муғбача,
Эй Навоий, бу икавни қил гумон Хизру Масиҳ [5. 80-81].

Хат – маъшуқанинг лаб устидаги майин туклари бўлиб, ирфоний истилоҳ сифатида ғайб оламини англатади. Унинг Хизр (а.с.)га нисбатланиши айна маънода қўлланишига боис бўлган. Лаъл – қимматбаҳо ёқут тош. Ғазалнинг матладан кейинги байтларидан ҳам англаш мумкинки, у маъшуқа лабининг истиоравий тимсоли. Лаб эса сўфийлар истилоҳида маънавият олаmidан нубувват аҳлига малаклар, авлиёларга илҳом воситасида англатилган сирли калом бўлиб, баъзан у пирнинг илоҳий маърифатдан баҳс этувчи сўзини ифоалайди. “*Жонбахш лаъл*”нинг Исо Масиҳга нисбатланиши бундай сирли каломнинг ошиқ учун маъшуқа билан абадий тавҳид ҳосил қилиш сирларини англай бошлаганига ишора этади. Хизру Масиҳ образларининг Шарқ мумтоз адабиётида маъшуқа узвлари тимсолларининг ирфоний моҳият касб этишида муҳим поэтик функцияни бажарганлигини Навоийнинг ушбу ғазали мисолида кўриш мумкин. Ғазалнинг биринчи-олтинчи байтларида бу икки образ билан боғлиқ адабий лавҳаларга ишоралар

билан маъшуқанинг икки узви васф этилади. Дастлаб “хату жонбахш лаъл”дан нишон берган Хизру Масиҳнинг шоир наздида уялганидан яширинганлиги (*Хизр (а.с.) абадий яшаса-да, унинг баъзан кўзга кўриниши, Исо (а.с.)нинг кўкка кўтарилиб кўздан ғойиб бўлгани*), кейинги байтда маъшуқа хатининг лаб устидалигию лабнинг юзда ўринлашганига мувофик Хизр (а.с.)нинг тириклик суви булоғи олдидаю Исо Масиҳнинг Қуёшдан маскан тутгани (“*Меърожнома*”ларда *бадий ифодаланишича, пайғамбаримиз меърож тунда Қуёшнинг маскани бўлган тўртинчи фалакда Исо Масиҳ билан учрашадилар*) тасвирлари маъшуқани илоҳий мазҳар ҳолида тасвирлашга имкон яратган. Хизру Масиҳ маъшуқанинг хату лабини Хизрнинг зулматдан (*хат билан уйғун қоралик*), Исо Масиҳнинг эса фалакдан (*юз ва қуёш уйғунлиги*) ногоҳ кўриб қолганларида, жонбахш этишу келажакни билиш мўъжизаларини хату лабдан қизғанмасликлари (3-байт), хату лабдаги айни мўъжизакорлик боис, эҳтимолки, уларнинг кўздан ғойиб бўлиб қолганликларига (4-байт) алоқадор ҳусни таълиллар ўша тасвирни тадрижий ривожлантирган. Маъшуқа нафасининг “Рухул қудс” – пок рух, яъни Жаброил (а.с.)га нисбатланиб, гўё ундан файз етиши билан икки пайғамбарнинг жонланиб, “*умри муаббад*” – абадий умр топишларию (5-байт) маъшуқанинг нафасидан эмас, балки унинг гулшанидан эсган майин шабададан нотавон Хизру Масиҳнинг ҳалок қилувчи хасталикдан сихат топишлари билан боғлиқ адабий лавҳалар (6-байт) муболағавий тасвирни авж нуқтага кўтарган.

Еттинчи байтдан маъшуқанинг ҳоли тасвири ирфоний моҳият касб этувчи адабий манзаралар билан муайянлаштириб борилади. Ошиқнинг маъшуқа хатидан лаълига етишишию ундан ҳаёт топиши тасвири унинг нафсдан ғолиб келиб (хатнинг қоралиги), илоҳий сирдан воқиф бўлишининг рамзий ифодасидир. Хату лабнинг ошиқ хаста жонига Хизру Масиҳ бўлганлиги эса ошиқнинг илоҳий маърифатдан файз олганини англатади. Саккизинчи байтда айни ҳол соликка ибрат сифатида тасвирланади. Хизру Масиҳнинг маҳвий шухуд – кўринишда маҳв бўлишлари хату лабда сингиб

кетишларини англатади. Бунинг моҳиятига етган солиқ фоний таважжух – йўқликка юзланишдан тараддудланмаган – иккиланмаган бўларди. Зеро, бу фонийлик замирида иллатлардан фориғ бўлиш ҳам назарда тутилади. Дайр пири, мажозан иршод мақомидаги пир образининг қўллангани боис муғбачанинг майидан лирик қаҳрамоннинг тирилтиргани замирида эса ошиқнинг илоҳий файздан баҳра олгани аёнлашади. Шу сабаб шоир наздида дайр пирию муғбача Хизру Масиҳ сифатида талқин этилади. Кўринадики, икки пайғамбар образидаги функционал яқинлик илоҳий мазҳарнинг хат ва лаб сингари узвларига келажакдан, илоҳий маърифатдан огоҳлик, абадий ҳаёт бахш этиш сингари маъноларни юклашга замин ҳозирлайди.

Навоийнинг ошиқона ғазалиётида Хизру Масиҳ образларига Жамшид образининг ёндош қўлланиши ҳам худди шундай функционал яқинликнинг самараси бўлиб, ошиқона ғазалга орифона ва ижтимоий руҳ бахш этилишининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади:

*Ёр бўлмоқ тонг эмас мен зори расво бирла дўст
Ким, пари гоҳи бўлур мажнуни шайдо бирла дўст.
Лаълини севдум, кўзининг қатлидин қайғурмоғум,
Не гам ўлмактин, киши бўлса Масиҳо бирла дўст.
Зулфи савдоси бу савдои бошинда кўптурур,
Бўлса савдо аҳли, тонг йўқ, аҳли савдо бирла дўст.
Сарв қадлиқ, гулжабинлик дўстнинг ҳижронида
Бўлмоғум не гул била, не сарви раъно бирла дўст.
Ҳажрдин олам қоронғудур, вале гам йўқ, гаҳе
Жилва қилса ул жамоли оламоро бирла дўст.
Хизр юз меҳр ила тутқан жоми Жамдин яхшироқ,
Тутса май дурдини юз торожу яғмо бирла дўст.
Бўлма дунё дўст, гар истар эрсанг осудалиқ,
Лек ҳар не қилсалар, бўл аҳли дунё бирла дўст.
Эй Навоий, неча душман бўлса, ёнма дўстдин,
Чун санга бўлмиштур ул юз минг таманно бирла дўст [5. 64-65].*

Матлада “зори расво” – ўтли муҳаббат асири бўлган жунунвор ошиқ – лирик қахрамон билан ёр бўлмоқ – дўстлашиб қолишнинг ажабланарли эмаслигининг ҳаётийлиги парининг баъзан мажнуни шайдо билан дўст тутиниши тамсили билан далилланади. Бундаги “мажнуни шайдо”ни жунунвор ошиқ сифатида ҳам, Лайлининг ишқида ўртанган Қайс – Мажнун сифатида ҳам тушуниш мумкин. Ҳар иккала маънода ҳам пари маъшуқа сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Ошиқ кейинги байтда севгилисининг лаъл, яъни ҳаётбахш лабига меҳр қўйганидан – илоҳий маърифат сирига ошно бўлганидан ифтихор туйиб, маъшуқа кўзининг қотиллигидан – ўтли нигоҳдан қайғурмаслигини, яъни бу йўлдаги изтиробларга бардош бера олишини эътироф этаркан, ошиқ Масихо билан дўст тутинган кишининг ўлимдан ғам чекмаслигини ўз ҳоли билан уйғун деб англайди. Негаки, Исо Масих ўзининг ҳаётбахш нафаси билан ўлик танга жон киритганидек, бу тамсилдан комил мазҳар сифатида намоён бўлган парисифат маъшуқа ҳам мажнуни шайдо ошиқ билан бир он бўлса-да сирлашиб, ошиғини абадий ҳаёт сиридан воқиф этади. Бироқ дийдорлашиш маъноларини ўзида мужассам этувчи юзни тўсиб турувчи маъшуқа “зулфининг савдоси” – ҳижрон изтироблари бу мажнунлик касалига йўлиққан – “савдойи” ошиқнинг қисматида ҳали кўп воқеаланади. Шунда келиб чиқиб, “савдо аҳли” (савдо-сотик билан шуғулланувчилар)нинг “аҳли савдо” – кучли эҳтирос туфайли ишққа мубтало бўлган жунунвор ошиқлар билан дўстлашишининг ажабланарли эмаслиги ҳақидаги сўз ўйинига асосланган тамсил ғазалдаги ўша ҳаётийлик тамойилини яна бир карра муболағавий мутойиба билан тасдиқлайди. Афсуски, ошиқ сарв қад гулжабинлиғ – гулдай сўлим, ҳуснкор маъшуқасининг ҳижронида ўртанса-да, уни хотирга келтирувчи на гул, на сарви раъно, яъни мосиво билан, табиийки, дўстлаша олмайди. Ғазалда борлиқ У каби кўринса-да, бироқ У эмаслиги билан боғлиқ шухудий тавҳид ғояларининг бадий ифодаланишида Исо Масих образи мисолида парисифат маъшуқани илоҳий мазҳар сифатида тасвирлаш муҳим аҳамият касб этган. Шу боис бешинчи байтда

тасвирланганидек, ҳажрдан олам қоронғу бўлса-да, дўст “ул жамоли оламоро” (“оламни безовчи”, “дунё беазаги” маъносидаги бу изофа Яратганнинг сифати) билан жилва қилса, ошиқда ғам қолмайди. Айни чоқда “жамоли оламоро” билан жилва қилувчи дўст – ёр ҳам Унинг бир бўлагини ўзида зуҳур этувчи мазҳар (кўриниш) бўлиб, буларнинг ошиқ кўнглида жилва қилиши, тажаллийланиши ўша қалбдаги барча ғаму аламларнинг бартараф этилишига омил бўлади. Бундай дўстнинг юз талон-тарожи хужумлар билан май қуйқасининг тутиши абадийлик ва маърифий сирлардан воқифлик тимсоли бўлган Хизрнинг юз меҳр билан жоми Жам улашишидан яхшироқдир. Қадимги мифологик тасаввурга кўра, Жамшиднинг жомидаги май ҳам ичган билан тугамайди. Улуғ шоирга ушбу жомда ўз ифодасини топган абадийлик маъноси уни Хизр тимсоли билан ёнма-ён қўллаш имконини берган. Хизр алайҳис-саломнинг ошиққа жоми Жамда қадах тутиши катта саодат саналади. Бироқ ошиқ ана шу бахтни “жамоли оламоро” билан жилва қилган дўстнинг урушу яғмолар билан май қуйқасини тутишига тенглаштирмайди. Негаки, дўст тутган қадахда “юз тарожи яғмо” бўлса-да, унда дўстлик ҳам бор, унда “жамоли оламоро”га етишиш йўлловчи ишқ ҳам, абадий саодат ҳам бор. Ғазалнинг сўнгги икки байтида ошиқона мазмунга ижтимоий ва аҳолий-таълимий руҳ бағишловчи улуғ шоирнинг дўстлик ҳақидаги ўз ҳаётий тажрибадаридан келиб чиққан хулосалари бадий ифода топган. Дунё дўст бўлмоқ – молу дунё, нафс истакларига кўра биров билан дўст тутинишдир. Ижодкор бу дунёда осудалик истовчи кишининг молу дунё учун биров билан дўстлашмаслигини йўқлаб чиқади. Бироқ атрофдагиларнинг, шоир айтганидек, йўл тутмаслиги тайин. Бунга ҳам улуғ мутафаккирнинг жавоби тайёр: “*Лек ҳар не қилсалар, бўл аҳли дунё бирла дўст*”. Мақтада ушбу фикр тадржий ривожлантирилган. Шоир ўзига қарата дўст ҳар қанча душманлик қилса ҳам, ундан воз кечмасликни эътироф этаркан, дўстнинг юз-минг орзу-истаклар билан дўстлик риштасини боғлаганини бунга сабаб қилиб кўрсатади. Улуғ шоирнинг тазод санъати воситасида баён қилган ушбу мушоҳадаларидан ўзи

хам бир умр ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариш тамойилига таяниб яшаганлигини, катта қалб соҳиби сифатида элдан ўзига етган озорни кечириб юборганини ҳис қилиш мумкин.

Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида Қуръони каримда қиссалари келтирилган 13 та пайғамбар образига талмеҳ этилгани ҳолда салаф шоир ғазалиётида бу нубувват аҳлидан фактгина Аюб (а.с.)нинг номи тилга олинмаганлиги, Ахриман, Жамшид, Фаридун, Баҳром, Хусрав, Кайхусрав, Доро, Искандар сингари тарихий-мифологик ҳукмдорлар, Вомиқ ва Узро, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин каби севишганлар образларига ишораларда умумийликнинг мавжудлиги иккала шоирнинг эътиқодий карашлари ва анъанавий образларга муносабатида ўзаро муштараклик мавжудлигидан далолат беради. Бундай талмеҳлар Навоий ва Ҳофиз учун, аввало, шеърхон хотирасига ўзлари билан боғлиқ адабий лавҳаларни тиклаш поэтик функциясини бажаришга хизмат қилганлиги кузатилади.

Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” таркибидаги 310 та ғазалида пайғамбарлардан Исо (а.с) образига, 260 та ғазалда Мажнунга талмиҳ қилгани ҳолда салаф шоир ғазалларида бу микдорнинг энг кўпи Сулаймон (а.с.)га нисбатан 32 ўринда кузатилганлигининг ўзиёқ улуғ ўзбек шоирининг талмиҳдан фойдаланишдаги бадий маҳорати бошқа шоирларда кузатилиши ниҳоятда қийин бўлган адабий ҳодиса эканлигини ўз-ўзидан равшанлаштиради.

4.2. Ошиқона ғазалиётдаги маънавий етуклик тимсоллари ва ўзаро зидланувчи образларнинг поэтик функцияси

Ишқий мавзуда битилган ғазаллардаги рамзий образлар тизимининг таснифида ошиқнинг мақсади асос қилиб олингани ва унда 1) ошиқнинг мақсадини ифода этувчи, ишқ йўлида унга маслакдош ёки унга руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилувчи; 2) ошиқнинг мақсадига тўсиқ бўлувчи, ишқни инкор этувчи ёки унга майл кўрсатмайдиган ва 3) ишқ йўлида ошиқни

кўлловчи образларнинг мавжудлигидан ҳам англаш мумкинки, ошиқона ғазалиётда ўзаро зидланувчи образлар ҳам муайян тизимларни ҳосил қилади. Булар: ошиқ, ринд – ўзга, рақиб, ағёр, фосих, булҳавас, фақиҳ, мухтасиб, шайх, зоҳид; ишқ, май – нафс, ақл, хирад; гадо, фақир, дарвеш, ғариб, каландар – шоҳ сингарилардир. Бундай ўзаро зидланувчи образлар рамзий тизмасидаги ошиқ ва ринд образлари ўзаро поэтик вазифадошликни ҳосил қилса, ўз навбатида, улар ўзга, рақиб, ағёр сингари ўнга яқин поэтик функциясига кўра ўзаро яқин ёки вазифадош бўлган образлар билан ҳам зидлаша олади. Таъкидлаш лозимки, лирик қаҳрамон ошиқ ёки ринд ошиқнинг мақсадига тўсиқ бўлувчи, ишқни инкор этувчи ёки унга майл кўрсатмайдиган образларнинг ҳар бири билан драматик конфликтни юзага келтиришда фаоллик кўрсатади. Негаки, бу образлар ошиқ ёки ринднинг ўзлигини намоён этишини чегаралаётган ташқи кучлар сифатида намоён бўлади. Аини чоқда улар ошиқона ғазалиётда ишқ ва ошиқлик, риндона ғазалларда эса ринд ва май таърифу васфларида ишқ йўлида ошиқни кўлловчи образлар: (пайғамбарлар образи бундан мустасно) пир, пири муғон, дайр пири, соқий, муғбача билан ҳам ана шундай драматизмни шоирнинг адабий ниятига кўра қисман бўлса-да юзага келтиради. Биз ошиқона ва риндона ғазаллардаги бундай драматик конфликтларнинг юзага келиши билан боғлиқ таянч омиллар ҳақида фикр юритиб, Навоий ва Ҳофиз ғазалиёти мисолида ошиқу ринд, ишқу май, гадо сингари образлар билан ўзаро зидланувчи образлар ва соқий, дайр пири, муғбача каби маънавий етуклик тимсолларининг поэтик функциясини муайянлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, пайғамбарлар маънавий етуклик тимсолидир. Улар жисмоний ва руҳий-маънавий жиҳатдан ноқисликлардан тамомила холи бўлиб, комиллик рутбасига ноил бўлган хос бандалар саналади. Пайғамбарлар кўрсатмаларига амал қилиб, ўзида улар билан руҳий-маънавий яқинлик ҳосил қилган инсон ҳам Аллоҳ билан унсиятда бўлган хос банда, Унинг маърифатини ўзида ҳосил қилган ирфон аҳлига мансуб ориф сифатида

намоён бўлади. Муҳаммад (с.а.в.)нинг Шайх Увайс Қаранийни назарда тутиб: “*Мен худонинг нафасини Яман томондан туймоқдаман*” [17, 18], – деган ҳадислари фикримизни қувватлантиради. Навоийнинг ғазал мактасида “*Дайр пири қўлдабон, тиргузди майдин муғбача, Эй Навоий, бу икавни қил гумон Хизру Масиҳ*”[5. 80-81] тарзидаги умумлашма-хулосани бадий ифодалагиндан ҳам англаш мумкинки, Хизру Масиҳга тенглаштирилган муғбача ва дайр пири образлари улуғ шоир ғазалиётида ирфон аҳлига мансуб маънавий етуклик тимсоллари саналади. “Тасаввуфий истилоҳлар шарҳи”да ирфоннинг кашф ва илҳом билан ҳосил бўладиган билим, маънавий ва ички тажриба орқали эришиладиган завқий илм¹⁶¹ эканлиги эътроф этилади. Илоҳшунослик илми бўлган ирфон ёки маърифат арабча “арафа” сўзидан ясалган бўлиб, “билмоқ”, “танимоқ” сингари маъноларни ўзида мужассам этган. Бундай илм кашф ва илҳомга таянишини назарда тутадиган бўлсак, тасаввуфнинг амалий босқичи саналган тариқатдан мақсад маърифат эканлиги аёнлашади.¹⁶² “Тасаввуф сабоқлари”да келтирилишича: “Маърифат – ақлу дониш, амалий билим, таниш, фаҳм, тасаввуфий илм. Ҳол сирлари ва илоҳий ҳақиқатларга тегишли илм – ирфон. “Кашфул-маъжуб” муаллифининг айтишича, фуқаро сингари бошқа кишилар ҳам Аллоҳ ҳақидаги илмга “маърифат” отини берганлар”¹⁶³. Демак, юқоридаги фикрлардан англаш мумкинки, ориф – ирфон соҳиби, маърифатли шахс, том маънодаги ҳақшунос. Сўфийлар тушунчасига кўра, илм ақлга, ирфон туйғуларга асосланади. Шу боис Навоий ғазалиётида ошиқ ишқу майни васф этиб, ўз ҳолини англашда ақл ва унинг маънодоши саналган хирадни ноқисликда айблайди:

Ишқим аҳволига мутлақ воқиф эрмастур хирад,

Қайда топқай аҳли маъни ҳолидин нодон вуқуф [5,228].

Лирик қаҳрамоннинг эҳтиросли эътирофича, ақл ошиқнинг ҳолидан мутлақо хабарсиз экан, бу нодон “аҳли маъни” – ирфон аҳли ҳолидан қандай

¹⁶¹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт.Таржимон ва нашрга тайёрловчилар Иброҳим Ҳаққул, Азиза Бектош. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004. – Б. 224.

¹⁶² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “MOVAROUNNAHR” – “O’ZBEKISTON”, 2009. – Б. 37-47.

¹⁶³ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000. – Б. 82.

хабар топиши мумкин?! Табиийки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шу боис у ақл билан иш кўрувчи хирад пири – донишманд насиҳатларига ҳам “*Эй пири хирад, кўнглима кўп қилма насиҳат, Невчунким, жунун аҳлига ақл аҳли қотилмас*” [4,166] тарзида ўзида эҳтиёж сезмаслигини яширмайди. Бу билан Навоий ғазалиётидаги лирик қаҳрамон ақлни тамомила инкор қилади, деган хулосага келмаслик керак. Зеро, юқорида келтирилган таърифларда ҳам важдий билимга асосланган маърифат, аввало, “ақлу дониш”нинг ҳосиласи эканлиги назарда тутилади. Шу боис лирик қаҳрамон – шоир ўрни билан: “*Жаҳон раъносига берма кўнгулким, Анга олдурмамиш кўнглин хирадманд*” [5,91] байтида ифодаллагани сингари ирфоний ўғитларида донишманд образини ирфон аҳли каторида кўради. Бироқ шоир ғазалиётидаги лирик қаҳрамон жунунвор ошиқ киёфасида намоён бўлганда, “*Ул парий ишқи агарчи айлади мажнун мени, Шукр эрур бореки қутқарди хирад васвосидин*” [6,327] байтида ифодаланганидек, ўз ҳолининг жамиятдаги анъанавий яшаш тарзи билан парадокс ҳосил қилганини ақлни инкор қилиш билан ифодалайди. Ошиқнинг жунунвор ҳоли бадий ифодасида улуг шоир мантиқан тамомила зид тушунчалардан ҳосил бўлган “*хирад васвоси*” сингари синтактик бирлик саналган оксиморон¹⁶⁴дан санъаткорона фойдаланади. Аини синтактик бирликнинг Ҳофиз ғазалиётида ҳам учраши Навоий ва салаф шоир ижодида руҳий-маънавий ва услубан яқинлик мавжудлигининг ёрқин намунасидир:

Зи бода ҳежат агар нест, ин на бас, ки туро,

Даме зи *васвасаи ақл* беҳабар дорад [Ҳофиз,160].

Мазмуни: *Шаробдан ҳеч бир фойда бўлмаса ҳам, сени бир нафас ақл васвасасидан беҳабар қилиши етарлимасими?!*

Май, бода, шароб Ҳофиз ғазалиётида ишқ ва у билан лиммо-лим тўйинган ирфонга ошно ориф қалби маъносини англатаркан, бундай сифатга эга бўлмаган қалбни ҳам бода – ишқ бир нафасгина бўлса-да, “*васвасаи ақл*”дан – дунё ташвишларидан халос эта олади. Салаф шоир ғазалиётининг

¹⁶⁴ Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – Б. 208.

Ўзига хослиги шундаки, унда жамиятдаги анъанавий яшаш тарзи билан холида парадокслик ҳосил қилувчилар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этади. Навоий ғазалиётида у мажнун табиатли ошиқ қиёфасида намоён бўлса, Ҳофиз ғазалиётида улар илоҳий ишқдан сархуш, кўнгли маърифатга ошно тутинган риндлар жамоаси тарзида шеърхон кўз ўнгида гавдаланади. Навоий улуғ салафини *“Исо нафаслик ринди Шероз”* [6, 516], *“Ишқ дайри фаносида ҳақиқат бодасидан маст риндлар ҳамрози, шамсул – миллати вад-дин”* [4, 68] тарзида улуғлаб, ғазалнависликда устоз салафларидан бири эканлигини фахр билан эътироф этади. Бу таърифлар замирида Ҳофиз Шерозий бадиий яратмаларида ринд ва май образларига алоҳида аҳамият берилганлигига ишора қилинади. Риндларнинг суратан майпараст сифатида намоён бўлиши ўзларига маълум бўлган маърифат асрорини бошқаларга ошкор этишга моневлик қилади. Шу боис Ҳофиз ғазалиётида маърифат сирлари суратан майпараст, ботинан эса илоҳий файзга ошно тутинган риндлар образи билан боғлиқ рамзиятда бадиий акс эттирилади. Навоий ғазалиётида учровчи “донишманд” маъносини англатувчи пири хирад, хирадманд образи салаф шоирда “оқил”, кўпликда эса “оқилон” тарзида ифодаланади. Ринд ва оқил қарашларидаги май – ишқ ва ақл билан алоқадор парадокслик салаф шоир ғазалиётининг оксиморонлар билан бойишига боис бўлган:

Ақл гар донад, ки дил дар банди зулфаш чун хуш аст,

Оқилон девона гарданд аз паи занжири мо [Ҳофиз, 41].

Мазмуни: *Агар ақл маъшуқа зулфига боғланган кўнгилнинг қандай хуш бир ҳолда эканлигини билса, оқилларнинг бари бизнинг занжиримиз томирига боғланадиган девонага айланарди.*

“Оқилларнинг девонага айланиши” синтактик бирлиги юқоридаги байтда тазодни ҳосил қилиб, шеърхонга ўзгача эҳтирос бахш этган бўлса, кейинги байтда *“девоналар ибодати”*, *“мазҳабимиз шайхининг оқилликни гуноҳ санаши”* сингари оксиморонлар пафосни авж нуқтага кўтаришга хизмат қилган. Айни чоқда бу синтактик birlikлар улуғ шоирнинг ўз-ўзини маломат қилиш услубининг санъаткорона ифодасини ҳосил қилишида

ниҳоятда қўл келиб, “*девоналар ибодати*” илоҳий ишқдан сархушликни, “*мазҳабимиз шайхининг оқилликни гуноҳ санаши*” эса бундай илоҳий файздан айрилиб, мосивога берилишнинг гуноҳ эканлигини тағмаънода ифодалашга имкон ҳозирлаган:

Варои тоати девонагон зи мо маталаб,

Ки шайхи мазҳаби мо оқили гуноҳ донист [Ҳофиз, 85].

Мазмуни: *Девоналар ибодатидан бошқа нарсани биздан талаб қилма. Негаки, мазҳабимиз шайхи оқилликни гуноҳ санайди.*

Навоий ғазалиётида кузатилгани сингари Ҳофиз ҳам оқилларни ўрни билан васф этиб, ҳатто уларнинг ҳам ишқдан бенасиб қолмаганларини эслатиб ўтади:

Оқилон нуқтаи паргори вужуданд, вале

Ишқ донад, ки дар ин доира саргардонанд [Ҳофиз, 218].

Мазмуни: *Оқиллар борлиқ циркулининг нуқтасидир, лекин ишқ биладик, уларнинг ҳам бу доирада бошлари айланган.*

Навоий ва Ҳофиз ғазалиётидаги ақл, хирад ва унга асосланиб иш тутувчи хирадманд, оқил образлари қаторини ўрни билан зуҳд – парҳезкорлигу тоату ибодат билан жаннатга интилувчи зоҳид, насихат қилувчи, насихатгўй – носих; шариатга хилоф ишларни текширувчи – муҳтасиб, шариат билимдони – фақиҳ ва шайх сингари образлар тўлдиради. Айни чоқда Аллоҳ билан маърифат ҳосил қилишда пок ишқ ва унинг ботиний маънодоши саналган майга таянувчи ошиғу ринд образлари кўнглининг рамзий ифодаси бўлиши қадаҳни май – ишқ, маърифат сирлари билан тўлдирувчи, луғавий маъноси “май қуювчи” бўлиб, ирфоний истилоҳ сифатида асосан пир ёки комил инсоннинг рамзи саналган соқий, унинг рамзий маънодоши, аслида муғ – оташпарастлар раҳнамози, тасаввуфий истилоҳ сифатида эса руҳоний раҳбар, комиллик тимсоли бўлган дайр пири ва луғавий маънода “мажусий бола”, тасаввуфда эса май – илоҳий файз улашувчи муғбача сингари образлар ошиқ наздида ирфон аҳли сифатида хирад аҳлидан устун қўйилади. Ўрни билан ҳар иккала шоир ғазалларида

мухтасиб, фақиҳ ва шайх образлари танқидга ҳам учрайди. Навоий ғазалларининг бирида дастор – катта салла боғлаб, унинг печи – фашини елкасига тушуриб юрувчи мухтасибнинг бода тўкишини, аввало, давр нужум илмига кўра бахтсизлик – наҳс юлдузи Зуҳал (Сатурн) сифатида талқин этилиб, кейинчалик унинг фашига диққат қаратилган ҳолда думли – зузанб наҳс юлдузига қиёсланиши мухтасибнинг бадбахтлик тимсоли эканлигининг ўзига хос навоиёна бадиий кашфиёти саналади:

Ахтари насхдурур мухтасиб, ар бода тўкар,

Зузанб дер, киши солса назар ул фаш сари [5, 440].

Салаф шоир ғазалида эса мухтасибнинг риёкорлиги ҳажв этилади:

Эй дил, тариқи ринди аз мўхтасиб биёмўз,

Маст асту дар ҳақи ў, кас ин гумон надорад [Ҳофиз, 172].

Мазмуни: *Эй кўнгил, риндлик усулини мухтасибдан ўрган, у маст ҳолда бўлса-да, ҳеч ким уни сархушликда гумон қилмайди.*

Улуғ шоир май ичганни жазоловчи шариат назоратчисининг киноявий тарзда риёкорлигини фош этаркан, риндларнинг жоми илоҳий жамол жилвагоҳининг рамзий ифодаси эканлигини соқийга мурожаату Жамшидга ишораси билан бадиийлаштиради:

Соқи, биёр бодаву бо мухтасиб бигў,

“Инкори мо макун, ки чунин жом Жам надошт ” [Ҳофиз, 118]

Мазмуни: *Соқий, бода тут-у, мухтасибга дегилки: “Бизни инкор этма, чунки Жамшиднинг ҳам бундай қадаҳи бўлмаган”.*

Ҳофиз ғазалиётида 5-6 ўриндагина кузатилувчи фақиҳ ва қўлланиш кўлами жиҳатидан салмоқдор бўлган шайх образлари риндлик моҳиятини тўла англаб етмаган, илоҳий файздан баҳра олмаган бадиий тимсоллар сифатида тасвирланади. Айниқса, шоирнинг шайхларга нисбатан жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлганлиги бир неча байтларда кузатилади. Бу илгари эътироф этилганидек, Ҳофиз ўз даврида бир неча шайхлар билан учрашгани ҳолда, Судийнинг шарҳларига кўра, у Маҳмуди Атторга мурид тушган бўлиши мумкинлиги билан ҳам изоҳланиши мумкин. Фақиҳнинг ишқ

моҳиятидан анча йироқлиги қуйидаги байтда пиёла тимсолидан санъаткорона фойдаланилган ҳолда нуктадонлик билан ифодаланган:

Агар фақеҳ насиҳат кунад, ки ишқ мабоз.

Пиёлае бидихаш, гў, димоғро тар кун! [Ҳофиз, 481].

Мазмуни: *Агар фақиҳ насиҳат қилиб: “Ишқ билан ўйнашмагил”, – деса, унга пиёла тутгин-да: “Томогингни ҳўлла!”, – дегил.*

Ҳофиз ўзининг маънавий етуклик тимсоли бўлган пири муғоннинг муриди эканлигидан фахрланса-да, шайхни тамомила инкор қилмайди, аксинча, уни ранжитмасликка ҳаракат қилиб, пири муғон воситасида илоҳий файздан баҳра олганига ишора қилади:

Муриди пири муғонам, зи ман маранж, эй шайх,

Чаро, ки ваъда ту кардиву ў ба жо овард [Ҳофиз, 191].

Мазмуни: *Пири муғон муридиман, эй шайх, мендан ранжима. Чунки сен ваъда этгани у бажо келтирди.*

Илоҳий маърифатга ошнолик ошиқликда эканлигини эътироф этган шоир шаҳар машойихларида бу фазилатни кўрмаганлигини ўрни билан бадиий ифодалаб ўтади:

Нишони аҳли худо ошиқист, бо худ дор,

Ки дар машойихи шаҳр ин нишон намибинам [Ҳофиз, 436]

Мазмуни: *Худо аҳлининг нишони ошиқлардадир, уларни тарк этма, ўзингга кел, чунки шаҳар шайхларида бу нишонни кўрмадим.*

Соқийга мурожаату ёрнинг ирфон аҳлига мансуб эканлиги эътироф этилган байтларда шоирнинг ўзи ҳам, шайху фақиҳ ҳам бода ичганлиги бадиий ифодасини топади. Бунда мурожаат қилинган образ ва васф эилган манзур орасида яқинлик борлиги, риндларни бирлаштирган май ундан баҳра топган шайху фақиҳни ҳам бир кўйга солиши муболағавий тарзда акслантирилади:

Соқй, чу ёр маҳруху аз аҳли роз буд,

Ҳофиз бихўр бодаву шайху фақеҳ ҳам [Ҳофиз, 387].

Мазмуни: *Соқий, ой юзли ёр сир аҳлидан эди, Ҳофиз ҳам шайху фақиҳ ҳам бода ичди.*

Навоий ғазалиётида ҳам салаф шоир ижодида кузатилгани сингари шайхнинг май ичишига далолат қилувчи *“Хуштурур жоми сабуҳ, эй шайх, сен ҳам ичкасен, Тутса май соқий бўлиб бир меҳр юзлуг моҳ субҳ”* [4, 80] мазмунидаги байтлар учрайдики, бунда тонгда бош оғриғи учун ичиладиган майни ифодаловчи “жоми сабуҳ” илоҳий файздан ҳосил бўлган шавқ – сакр ҳолидан саҳв ҳолига қайтишни ифодалайди. “Меҳр юзлуг моҳ”нинг соқий бўлиб май тутиши эса илоҳий маърифатдан хабардор пирнинг шавқ ҳолидаги ошиққа баён қилган маърифий сўзларининг ботиний ифодаси саналади. Шу тариқа ҳар иккала шоир ижодида ҳам фақиҳ ва шайхдан устун кўрилган соқий маънавий етуклик тимсоли сифатида намоён бўлади. Салаф шоир *“Соқи ар бода аз ин даст андозад, Орифонро ҳама дар шурби мудом андозад”* [Ҳофиз,196], яъни *“Агар соқий шу қўллари билан бодани қуйса, ҳамма орифларни туну кун шароб ичиради, улар майпараст ҳолга тушадилар”* мазмунидаги байтида соқийни орифдан-да устун кўрса, Навоий *“Майда соқий юзи, соқий юзида май кўрдум, Эй Навоий, бу сафо қайда топар ҳар кўзгу”* [4, 373] дея тажаллий ва илоҳий мазҳарни соқий тимсолида бирлаштиради.

Шайх ва фақиҳ образлари Навоий ғазалиётида Ҳофизда кузатилгани сингари мўътадиллик ҳолатлари билан бир қаторда кескин танқидга учраган ҳоллари ҳам кузатиладики, бу Навоий ошиқона ғазалиётининг ўзига хос жиҳати сифатида намоён бўлади. Шоир *“Мени ишқдин манъ этар сода шайх, Дема сода шайхким, айткил лода шайх”* матлали ғазалида содда; лода – ақлсиз, беҳаё сифатларига лойиқ кўрилган шайх чинакам маънодаги руҳоний раҳбар сифатида намоён бўлмайди. Зеро, унинг худнамолиги ўзича “каромат”лар зоҳир этиб, риёкору тамагирлигида кузатиладики, Навоий бундай “каромат”ларни май устидаги хасга ҳам тенглаштирмасликка даъват этади. Май – илоҳий файзга лиммо-лим тўла ошиқ қалби бўлса, ундаги хаснинг бу ишқдан баҳра олганига, табиийки, ишониб бўлмайди. Шу боис

бундай шайхнинг риё – иккиюзламачилик денгизида “таъма заврақи” кемасида ҳассаларини лангар қилиб сузиб кетаётган ҳолда тасвирланиши Навоий нафратининг образли ифодаси сифатида намоён бўлади:

Май устида хасча қилма ҳисоб,
Агар су узра солса сажжода шайх.
Риё баҳри ичра таъма заврақин
Солиптур асодин тутиб хода шайх [4, 85].

Шоирнинг ушбу ғазалидаги *“Иродаттин ўлғай эрдим бандаси, Агар топсам эрди бир озода шайх”* [4, 86] тарзидаги эътирофи унинг барча шайхларга нисбатан юқорида кузатилгани сингари кескин нафрат билан муносабатда бўлмаганидан далолат беради. Бироқ риёкор шайхлар қаторида макру фиребни касб қилган фақиҳлар ҳам *“Ғайрдин қилгил замиринг сафҳасин пок, эй фақиҳ, Тобакай қилмоқ фиребу макр ила дафтар қаро”* [3, 46] байтида ифодалангани сингари кўнгил саҳифасини “ғайр” – нафси амморадан тозалаб, маърифатга ошно бўлишга даъват этади. Шундай бўлса-да, салаф шоирда кузатилгани каби шайху фақиҳ Навоий ғазалиётидаги ошиқнинг ишқу майга бўлган майлига тўсқинлик қилишга урингани боис *“Мангаки ишқ ичра ком ўлса таркин этмак эрурму мумкин, Нечаким таклиф қилсалар шайхи лода бирла фақиҳи аҳмақ”* [4, 227] тарзида кескин танқидга сабабчи бўлишади.

Навоий ғазалиётидаги харобот пири, дайр пири, пири муғон, соқий сингари бир-бирини тўлдириб турувчи, маслагиди май ва ишқни тарғиб этувчи, ринду ошиққа илоҳий файз улашувчи образлар майу ишқни инкор этувчи, асосан шайх, баъзан эса фақиҳу носих билан яширин зидликни ҳосил қилади. Бу зидлик замирида ишқу май ва хираду ақл зидлигида кузатилгани сингари илоҳий файздан баҳра олишда шайх, фақиҳ ва носих сингари образларнинг ақлгагина таяниши, ваздий билимни инкор этиши, моҳияту ботиндан, илоҳий асрордан йироқлиги сингари талаблар асос бўлиб хизмат қилади. Соқийга маслакдош бўлган образларда эса орифона қараш, ғайб сирларининг моҳиятидан бохабарлик устунлик қилади. Шу боис Навоий

Аллоҳ билан руҳий-маънавий бирлик ҳосил қилишда харобот, мажозан майхона пирига таяниш лозимлигини йўқлаб *“Асрори ваҳдат иста харобод тиридин Ким, шайх ваъзу панди фусуну афсонадур”* [4, 137] дея шайхни сеҳр кўрсатишу аврашда айблайди. Айниқса, *“Шайх зафлатдин самад зикрин қилурдин яхшироқ, Музки дайр ичра дегай огоҳлик бирла санам”* [4, 287] сатрларидан ангалшилган мазмунга кўра, Аллоҳнинг “абადий, жовидон” сингари маъноларни англатувчи “Самад” сифатининг шайх томонидан ғофилонга зикр қилишидан дайр – бутхонада оташпараст муғнинг мажусийларнинг топинадиган маъбудиди – санамни огоҳликдан чекинмай номини айтишининг афзал кўрилиши шайхнинг Навоий эъзозлаган нақшбандиёна тамойил “хуш дар дам”дан йироқ тушганини кўрсатади. Шундай қилиб, *“Шайху талқини риёким, солики дайри фано Бизга қилмиш дарду ишқ ойинин иршод ўзга навъ”* [5, 218] байтидаги мазмундан аёнлашгани каби шайх ва унинг талқини риё бўлгани ҳолда соқий ва унга маслакдош бўлган “солики дайри фано” сингари образларнинг ошиқни дарду ишққа даъват этиб, унга иршод йўлини кўрсатиши, соқий эса ошиқни илоҳий файздан сархуш ҳолга келтира олиши-ю, ишққа муътод – одатлантириб кўйганлигига қарамай шайх, фақиҳу носихнинг бу йўлга ошиққа тўсиқ бўлишга уриниши, соқийдаги огоҳлигу шайх, фақиҳу носихдаги ғофиллик Навоийнинг қатор ошиқона ғазалларида яширин зиддиятни вужудга келтиради:

*Давр бедод этар, эй соқийи гулчеҳра, мени,
Уйла қил мастки, давронга мен айлай бедод.
Хонақаҳ шайхи агар ишқ ила май манъи қилур,
Дайр пири, нетайинким, муни айлар иршод.
Носихо, ишқ ила май тарки буюрдинг, лекин
Қилма таклиф Навоийгаки, бўлмиш муътод* [6, 86].

Соқий ва унга маслакдош бўлган образлар Навоий ва салаф шоир ғазалиётида куйдирувчи, ўртагувчи, ҳалок қилувчи сингари қатор сифатларга лойиқ кўрилган ишқ ва ошиқликнинг энг изтиробли онлари – ҳажр ўтида

ўртанишда ошиққа кўмакдош сифатида намоён бўлади. Кўнгил ойнасини “ғайр”дан тозалаб, тажаллийгоҳга айлантиради, ошиқни маърифат сирларига ошно этади. Бироқ бу – оғир ва машаққатли йўл. Изтиробларга бардоши етмай, йўлини тополмаган ошиқ соқийга ўтинч билан мурожаат қилади:

Барнаёмад аз таманнои лабат комам ханўз,
Бар умиди жоми лаълат дурдошомам ханўз.
Рўзи аввал рафт динам дар сари зулфайни ту,
То чи хоҳад шуд дар ин савдо саранжомам ханўз.
Соқие, як журъае з-он оби оташгун, ки ман,
Дар миёни пухтагони ишқи ў хомам ханўз [Ҳофиз, 327].

Мазмуни: *Лабларинг орзусида ҳануз муродимга етолмадим, лабларинг жоми умидида ҳануз май қуйқасининг ичувчисиман. Илк кундан сенинг зулфларинг ишқи сари диним қўлдан кетди. Бу савдомнинг нима хоҳлашию нима билан тугашини ҳамон билмайман. Соқий, у оташ рангли сувдан менга бир қатра тут, чунки унинг ишқида пишганлар орасида мен ҳануз хомман.*

Лабни орзу қилмоқ – илоҳий сирларга ошно тутинишга интилиш. Бироқ лирик қаҳрамон – ошиқ кўпдан бери бу орзусига етолмагани боис ҳамон май қуйқасини ичувчи риндлигида давом этиб келмоқда. Маъшуқа зулфларига ишқнинг тушиши ошиқнинг нафс кутқуларидан халос бўлиш учун риёзат йўлини танлаши, чинакам ошиққа айланишидир. Илк кундан бошланган бу савдонинг нимани хоҳлашию нима билан тугаши номаълум. Шу боис ошиқ маънавий етуклик тимсоли бўлган соқийдан оташ рангли сув тутишини, яъни ўртагувчи бу дардда бардошли бўлиш сирларидан воқиф қилишни ўтинади. Негаки, у ёр ишқида пишганлар орасида ҳануз хом, илоҳий сирларга ошно тутинмаган. Илоҳий сирларга ошно тутиниш ошиқнинг соқий майидан сархуш ҳолга келишига боис бўлади. Бу ҳол ундаги жамики ғамларни, дардларни унуттиради. Бу ҳол шавқидан барчанинг завқланганини хуш кўрган Ҳофиз ғазалиётидаги лирик қаҳрамон: “*Аз он афъюн, ки соқи дар май афганд, Ҳарифонро на сар монду на дастор*” [Ҳофиз, 305], яъни соқий ўша афюнни майга қўшди, унга шерик бўлганларга

– май ичганларга на бош, на дастор қолди”, – дея айни ҳол завқини васф этади. Майга афюн (қора дори)нинг қўшилиши сакр ҳолининг давомийлигига сабаб бўлади. Навоийнинг соқийга мурожаат билан бошланувчи бир қатор ғазалларида сархушлик ҳолидан сахв ҳолига қайтиш билан боғлиқ адабий манзаралар бадийи кашф этилиб, соқий, муғбача сингари маънавий етуклик тимсолларининг ошиққа шундай ҳол бахш этиш поэтик функциясидан санъаткорона фойдаланилади:

*Соқиё, ҳажр илгидин кўп тортадурман зорлиғ,
Май кетурким, маслаҳат эрмас менга хушёлиғ.
Қасдим этмиш ҳажру беҳудлуғ иложумдур даме,
Майга афюн ёр қил, гар айлар эрсанг ёрлиғ.
Маст қил андоқки, бош қўйсам магар бўлғай манга
Маҳшар аҳли ё рабу завғосидин бедорлиғ.
Чораси ё борадур, ё васл, ё марг, эй табиб,
Ҳар кишиким топса ҳижрон дардидан беморлиғ .
Бар егил, ё раб, ҳаётнинг богидин, эй муғбача
Ким, майли лаълингдин ўлди бизга бархурдорлиғ.
Зухд, эй соқий, бало эрмиш, хуш ул майхораким,
Ичкали жоми бало бўлмиш иши хаммаорлиғ.
Эй Навоий, зухддин юз қатла ортуқ дарбадар
Бир сафол илгимда муғ кўйида қилсам зорлиғ [3, 243].*

Соқийга мурожаат билан бошланувчи ғазалиётга хос услубий жило кўпроқ юксак эҳтиросли бадийи тасвир сифатида намоён бўлади. Бундай ғазалларда май тимсолида мужассамлашган жўшқинлик байтлар силсиласида кучайиб бориши кузатилади. Ошиқ руҳий ҳолатидаги майхўрликка бўлган иштиёқ тасвири замирида эса мутаффақир шоирнинг майнинг ботиний маъноларига ишораси соқий ва муғбача сингари образларнинг поэтик функцияси воситасида ўз ифодасини топади. Ғазал матласи ҳижрон изтиробларидан зорлиқлар кўрган лирик қаҳрамоннинг соқийга мурожаати ва ундан май келтиришни талаб этиши тасвири билан бошланган. Ошиқнинг

“маслаҳат эрмас манга ҳушёрлиғ”, – дея сўзлашига эътибор қаратилса, ғазалда соқий истилоҳий маъно касб этганлиги аёнлашади. Зеро, ошиқ *“ҳажр илгидин”* кутилиш ниятида ғайбат ва ҳузур ҳолининг олий шакли бўлган сакр – илоҳий ишқ майидан ўзини унутиш, ўзидан кечиш ҳолига тушишни ихтиёр қилади. Бунинг учун у иршод йўлини кўрсатувчи соқий мададидан умидвор. Соқий ошиқ туйғуларини жунбушга келтириши, унга қасд қилган ҳажр қийноқларидан бир лаҳза бўлсин беҳудлик – ҳушсизлик билан уни фориг қила олиши мумкин. Шу боис кейинги байтда ўзига қасд этган ҳажрдан қутулишнинг бир дамлик иложи беҳудлик эканини эътироф этган ошиқ соқийга қарата: *“Майга афюн ёр қил, гар айлар эрсанг ёрлиғ”*, – дея илтижо қилади. Бу ўтинч замирида онийда интиҳо топувчи беҳудлик ҳолининг бардавом бўлишини кўнгилдан хоҳлаш истаги ўз ифодасини топган. Зеро, май, эътироф этилганидек, бутун ташвишларни, қийноқларни унутиш асоси бўлса, унга қўшилган афюн – қора дори айни ҳолнинг янада кучайган шакли сифатида намоён бўлади. Шоир ошиқнинг беҳудлик ҳолига тушиши ҳамда ўша жунбушга келган туйғулар туғғени оламида кўпроқ қолишни истагини ўзига хос сўз ўйинларидан фойдаланиб тасвирлайди. Бу ҳолат байтдаги *“ёр қил”*, *“ёрлиғ”* сўзларида ўз ифодасини топган. Биринчи сўз майга афюнни аралаштириш маъносида қўлланса, кейингиси дўстлик маъносини ўзида мужассамлаштирган. Шунингдек, байтдаги ҳар иккала сўз ўзига хос урғули ўқилишни талаб этиши билан шеърхонга ошиқ эҳтиросларини ҳис қилиш имконини яратган.

Ҳажр риёзатларида тобланган руҳ тан қасрини парчалаб, Ҳақ билан бирлик ҳосил қилишдек буюк саодатга ноил бўлади. Бироқ бу қийноқларга бардош бериш машаққати ниҳоятда мушкул. Шу боис учинчи байтда тасвирланганидек, ошиқ шавқ ва муҳаббатнинг жўшқин ҳолида яшаб туриб, маҳшар (қиёмат куни одамлар бир ерда тўпланадиган жой)дагина кишиларнинг Аллоҳни зикр қилиш ғавғоси таъсиридан бедорликни ифодаловчи саҳв – Аллоҳ ила саломатда бўлиш ҳолига қайтишни хоҳлайди. Аёнлашадики, маҳшар кунига қадар ўта мастлик ҳолида бўлиш ботинида

ҳажрнинг бутун машаққату ташвишларини унутиш тилаги яширин. Зеро, “*Чораси ё бодадур, ё васл, ё марг, эй табиб*”, – дейилганида, ҳижрон беморлигига мубтало бўлган киши назарда тутилади. Кўчирилган мисрада қўлланган таъдид (фикрий ривож, кетма-кетлик, уюшиқ бўлакларни алоҳида таъкидлаш) санъати олдинги байтлардаги жўшқинликнинг авж нуқтага етишини таъмин этган. Айни чоқда бундай беморлик бода (беҳудлик ҳоли), васл ёки марг (ўлим) таъсирида кишини тарк этиши мумкинлигини баланд пардада айтиш имконини ҳосил қилган.

Ғазалнинг бешинчи байтида ошиқнинг яна бир янги образ муғбачага мурожаати ўз ифодасини топади. Муғбача маърифий атама сифатида кўнгилга ишқ ҳаловатини келтирувчи, баъзан эса севикли маъшуқа маъноларини ўзида бирлаштиради. Ушбу ғазалда ҳам унинг эътироф этилган истилоҳий маъноси кўпроқ намоён бўлган. Муғбачанинг майли лаълидан баҳра топган ошиқ “*Бар егил, ё раб, ҳаётинг боғидин*” дея уни ҳам ўзида мавжуд бўлган лаззатдан бебаҳра қолмасликка ундайди. Зеро, майли лаълдан баҳра олиш қалбдаги файз ва жозиба, шунингдек, эришилган хушхабар натижасида қалбда ҳосил бўлган қувонч, лаззат ва ҳузурни ифодалайди. Аёнлашадики, ошиқ ҳажр беморлигидан муғбачанинг майли лаъли воситасида халос бўлди, кўнгли ҳузур топди. Демак, соқийнинг топшириғи билан муғбача ошиққа май инъом қилди. Ошиқ эса шавқ ва муҳаббатнинг жўшқин ҳолидан баҳра олди. Зеро, ошиқнинг мурожаатида муғбача ҳаётининг боғидан сен ҳам баҳра ол мазмуни ўз ифодасини топган экан, унинг замирида ошиққа насиб этган беҳудликдан сен ҳам бебаҳра қолма, деган ғоя пинҳон тутилганлигини сезиш мумкин. Муғбача “*ҳаётининг боғи*” замирида унинг қўлидаги май тушунилади. Бу май ҳажрдан қутқаради, висолга восил қилади. Шу сабабли ошиқ кейинги байтдаги соқийга мурожаатда зуҳднинг бало экани-ю, майхўрлик – ичкиликка одатланишнинг хушлигини сўзлайди. Бало жомидан май ичган кишининг иши ҳамморлиғ – майга берилиш эканини баён қилади.

Зухднинг энг муҳим хусусияти унинг уч мартабасида кўрилади. Биринчиси авом зухди бўлиб, унда ҳаромни тарк этиш назарда тутилади. Иккинчиси хаввос (хослар) зухдида эса ҳалолдан ҳам заруратдан ортиғини тарк айлашга даъват этилади. Учинчисида эса Аллоҳдан бошқа ҳамма нарсадан воз кечиш ғояси¹⁶⁵ ўз ифодасини топади. Кўринадикки, зухд инсоннинг энг катта душмани бўлган нафсдан қутулиш чораси, кўнгил софлигига эришиш йўлидир. Бу эса кўп риёзату машақатларни талаб этади. Шу боис шоир майнинг ундан хуш эканлигига эътиборни қаратади. Бирок майнинг хушлиги риёзату изтироблардан халос этишида намоён бўлгани билан ошиқ кўнгил софлигига эришмагунича, яни зухд босқичларини ўтамагунча майга ета олмайди. Шу мантиқдан келиб чиқиб, улуғ шоир ғазал мактасида қўлидаги бир сопол идиш билан муғ кўйида зорланишни зухддан юз қатла ортиқ дарбадалиқ эканлигига ургу беради. Бинобарин, муғбачанинг майли лаълидан баҳра олиш саодати ноқисликлардан халос бўла бошлаган қалбгагина насиб этади. Айни сабабга кўра, Ҳофиз ғазалларидан бирида *“Гар чунин жилва кунад муғбачаи бодафуруш, Хокрўби дари майхона кунам мижгонро”* [Ҳофиз,40], яъни “Шароб сотувчи муғбача шундай жилва қилиб турса, майхона эшигини киприкларим билан супураман” дея унинг майидан баҳра олиш истагидалигини бадий ифодалайди. Кўринадикки, ошиқона ғазалиётда ошиқнинг ҳажр изтиробларидан қутулиши, кўнгилга ишқ ҳаловатининг бахш этилиши, уни илоҳий файздан сархуш ҳолга келтиришу, саҳв ҳолига қайтариш сингари руҳий-маънавий ҳоллари бадий тасвирида шундай поэтик функцияни бажаришда фаол иштирок этувчи соқий ва унинг маслагидаги муғбача сингари образларнинг бадий вазифаси яққол намоён бўлади. Айни чоқда бу образлар воситасида ошиқона ғазаллар орифона рух билан тўйинтирилади.

Ошиқона ғазалларнинг орифона рух билан тўйинтирилишида Навоий ва салаф шоир ғазалиётида ошиқ – зоҳид, ринд – зоҳид зидлигидан ҳам унумли фойдаланилганлиги кузатилади. Ҳофиз ғазалиётидаги *“Зоҳиди*

¹⁶⁵ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000. – Б. ....

зоҳидпараст аз ҳоли мо огоҳ нест” [Ҳофиз, 111], “Айби риндон макун, эй зоҳиди покизасиришит” [Ҳофиз, 120] сатри билан бошланувчи бир қатор ғазаллари ва юзлаб байтларида зоҳидликдан ошиқлигу риндликнинг устунлиги юксак пафосда васф этилади. Айниқса, сўфийга мурожаат билан бошланувчи қуйидаги ғазалнинг дастлабки байтларидаги майнинг софлигию риндларнинг илоҳий сирни англашда олиймақом зоҳидлардан устунлигининг бадий ифодасида шундай мазмун бадийлаштирилган:

*Сўфи биё, ки оина соф аст жомро,
То бингари сафои маи лаълфомро.
Рози даруни парда риндони маст пурс,
К-ин ҳол нест зоҳиди олмақомро* [Ҳофиз, 38].

Мазмуни: *Сўфий, қадаҳнинг ойнаси топ-тозадир, лаъл рангли шаробнинг сафосини кўр. Парда ичидаги сирни сархуш риндлардан сўра, Бу ҳол олиймақом зоҳидларда йўқдир.*

Ўз маслаги нуқтаи назаридан илоҳий сирни англашда риндларни устун билган Ҳофиз илоҳий ишқ билан лиммо-лим тўла кўнгил рамзи бўлган маю жомни инкор этувчи зоҳидни хомликда айблайди:

*Зоҳиди хом, ки инкори маю жом кунад,
Пухта гардад чу назар бар маи хом андозад* [Ҳофиз, 196].

Мазмуни: *Зоҳиди хом, маю жомни инкор қилади, назари пишмаган майга тушса ҳам, унинг ўзи шундай пишиб қоладики!..*

Навоий ғазалиётида эса салаф шоир томонидан эътироф этилган зоҳиднинг “хом”лиги ўрни-ўрни билан муайянлаштириб борилади. Айни ҳолат шухудий тавҳид мисолида таҳлил жараёнига тортилган Навоийнинг “Боқма, эй зоҳид, ҳақорат бирла ашё сариким, Бўлмаган анинг сифоти мазҳари йўқ ҳеч зот” [4, 56] байтида яққол намоён бўлади. Зоҳид “илоҳий мазҳар”, “комил мазҳар” тушунчалари билан ошно бўлмагани боис ошиқнинг илоҳий жамолни ўзида мужассамлаштирган парига мубтало бўлганининг моҳиятини тўла тушуниб етмайди. Шу боис ҳур тимсоли воситасида жаннат умидида унинг қилган насиҳатларига қулоқ тутишни истамаган лирик

қахрамон ошиқ “Нодонлигимнинг ҳадди ҳам бу кўринишда намоён бўлмайди” дея зоҳидни нодонликда айблайди:

Деди зоҳид: ул парийдин ҳур умиди бирла кеч

Эй Навоий, бўлмагай бу ҳадқача нодонлигим [3, 340].

Нодонлик бу – жоҳиллик, зоҳиддаги бу ғофиллик юқорида айтиб ўтилгани сингари ирфоний тушунчаларнинг моҳиятидан йироқликда намоён бўлгани боис зоҳид ошиқнинг ҳолига доимо таажжуб назари билан қарайди. Навоий ғазалиётидаги ошиқ эса ўзи учун энг севикли саналган илоҳий мазҳар тушунчаси воситасида маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра олишини “*Дема зоҳидким, недин ҳайронсан ул рухсорға, Олам ичра бир киши топким анга ҳайрон эмас*” [3, 198] мазмунидаги мисраларда ҳолининг моҳиятини англатиб боради. Навоий зуҳдни, зоҳидликни тамомила инкор этмайди, бу амалларнинг ишқ билан уйғунлашган ҳолда соҳибда кузатилишини ёқлайди. Ғазалларидан бирининг мақтасида ишқсиз зуҳдий – зоҳидликни шўр луқмага қиёслаган шоир “*Зоҳид ўлдум деб Навоий ишқни тарк этмаким, Бўлмаса ул шўр луқмадир зуҳдий фақат*” [3, 230] тарзида ниҳоятда муҳим хулосани бадиий ифодалайди. Айнан шундай шўр луқманигина зуҳдийлик тарзида англаган зоҳидлар Навоий ғазалларидаги жунунвор ҳолида намоён бўлувчи ошиқ билан “*Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид, Киши кўрса тасаввур айлагай шер оллида тулку*” [4, 366] байтида кузатилганидек, ниҳоятда кескин конфликтни ҳосил қилади. Бундай кескинлик соқий, дайр пири, муғбача сингари тимсолларнинг зоҳид образи билан мувозий қўлланган байтларда бир қадар ортганлиги кўзга ташланади. Шоир ғазалиётида ринд ошиқ қиёфаси лирик қахрамоннинг соқий ёки дайр пиридан май олиш истагининг бадиий ифодаларида кўзга ташланади. Ҳали риндликка майл қўйиб улгурмаган ошиқнинг “*Дайр пири илгидин май дурди истарман, валеқ Рози эрман ичкали зоҳид ридосидин сузиб*” [4, 39] сатрларидаги бадиий ифодага кўра, дайр пири қўлидаги май қуйқасининг зоҳид ридоси – енгсиз ёпинчиқ бўлган уст кийимидан афзал кўрилиши, боз устига, майнинг ридога қуйиб ичилишидан норозилик кайфиятининг боиси зоҳиднинг ғофиллигига

бориб тақалади. Навоий ғазалиётидаги ошиқ тақви аҳли – парҳезкорлар, хонақаҳ аҳли – шайху дарвешлардан риндлар маскани – муғ дайрини устун биларкан, зухд эли бошқа дунёю бепарво риндлар ўзгача олам эканлигини эътироф этиб, зухду тақвою тоатдан илоҳий ишқ устунлигини юқоридаги сингари маърифат сирларидан хабардорлик нуқтаи назаридан талқин этади:

Тақви аҳлидек боруб муғ дайрида йўл топмадук,
Соқийё, май тутки бу қатла борали ўзгача.
Хонақаҳ аҳлиға, зоҳид, мени ўхшатмаким,
Зухд эли бор ўзгача, ринд лоуболи ўзгача.
Икки дунёдин кечиб ёр истаган топмиш висол,
Эй Навоий, келки йўқтур эҳтимоли ўзгача [4, 398].

Навоий ва салаф шоир ишқий ғазалларидаги яна бир муҳим зидланувчи образлар сирасига шоҳ ва гадо тимсоллари мансублик касб этади. Гадо “тиланчи” маъносини англатса-да, ишқий ғазалиётда у тамомила ирфоний моҳиятни ифодалаб, қаноату фақрликни касб этган, кўнглида илоҳий жамол тажаллий этишининг, илоҳий файздан баҳра олишнинг гадоси бўлган чинакам ошиқ сифатида намоён бўлади. Навоийнинг орифона руҳда битилган “*Ҳар гадоким, бўрёйи фақр эрур қисват анга*” [3, 29-30] сатри билан бошланувчи ғазалида фақрлик бўйрасидан либос кийиб, фано тупроғига бош қўйган гадо билан ҳашамдор шоҳ зидлигини ўрни билан шоҳу дарвеш, шоҳу фақир қарама-қаршилиги тўлдириб боришидан маълумки, гадо образи дарвеш, фақир, баъзан қаландар образи билан поэтик функциядош образ сифатида намоён бўлади. Ҳофизнинг “*Равзаи хулди барин хилвати дарвешон аст*” [Ҳофиз, 87] сатри билан бошланувчи орифона ғазалида шундай зидлик шоҳу дарвеш тимсолларида намоён бўлади. Салаф шоирда ҳам гадо, дарвеш, фақир, қаландар образларининг вазифадошлик касб этиши ғазалнинг таянч ғоясини ўзида ифодалаган “*Сурати хожасию сирати дарвешон аст*” мисрасининг Навоий ғазалидаги “*Шоҳлик сурат анга, дарвешлик сийрат анга*” мисраси билан ҳамоҳанглигида кузатилади.

Навоийнинг ошиқона ғазалларидаги аксарият ўринларда “бода гадоси”, “фақр кўйи гадоси”, “ишқ кўйи гадоси” сингари қатор истиоравий бирикмаларни ҳосил қилувчи гадо образи шоҳ билан қиёсланади, зидлик ҳосил қилади. Икки образнинг қиёсий бадий талқинида Навоийнинг *“Муҳаббат кўйида буқим, гадо шаҳни қилар ошиқ, Биайниҳ бор анингдекким, гадони ошиқ этган шоҳ”* [3, 428], *“Гар Навоий жандасин шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ Пуку бегашидир гадонинг кисватин султон кияр”* [4, 132], *“Дайр ичра йўқ сафол ила олтун қадаҳда фарқ, Шоҳу гадо тенг бўлди ажаб корхонадур”* [4, 136] мисралари, Ҳофизнинг эса *“Аз адолат набувват дур, гараиш пурсад ҳол, Подшоҳе, ки ба ҳамсоя гадое дорад”* [Ҳофиз, 169], яъни “Агар подшоҳ кўшниси бўлган бир гадонинг ҳолини сўраса, бу адолатдан йироқ бўлмайди” мазмуни ифодаланган байтида кузатилгани каби ишқ бобида тенглик ғоясига урғу берилади. Навоий бундай тенгликда ҳам *“Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо билким фузун Гар гадолиг айлар ўлса ишқнинг яғмосидин”* [4, 339] тарзида гадонинг имкониятларини афзал билади. “Ишқ яғмоси”, яъни ишқнинг ошиқларга хуружи жараёнида гадоликни ихтиёр этган ошиқнинг афзаллиги унинг гадоликдан ифтихор туйишига ҳам боис бўлади:

Фақр кўйида гадолиг гарчи фаҳримдур валеқ,

Салтанат арз этсалар майл айламон, ор айлабон [4, 348].

Ушбу байтда Пайғамбаримиз (с.а.в)нинг “Фақрлик фаҳримдир” ҳадисларининг мазмуни иқтибос сифатида қўлланиб, унинг гадога нисбатланишидан ҳам англаш мумкинки, улуг шоир ғазалиётидаги гадо салаф шоир ғазалларидаги ринд сингари илоҳий ишқ сирларини англашга интилувчи чинакам ошиқ тимсоли сифатида намоён бўлади. У фақрликни ихтиёр этгани боис Навоийнинг ошиқона ғазалларида дабдабаю ҳашамга берилган шоҳ билан ўзаро зидлик ҳосил қилади. Бундай зидлик салаф шоир ғазалларида ринд қаландарларнинг шоҳ билан қиёланган ўринларида кузатилади:

Саҳарам ҳотифи майхона ба давлатхоҳи

Гуфт: “Бозой, ки деринаи ин даргоҳи
Ҳамчу Ҳам журъаи май каш, ки зи сирри ду жаҳон
Партави жоми жаҳобин диҳадат огоҳи”.
Бар дари майкада риндони қаландар бошад
Ки ситонанду диҳанд афсари шоҳаншоҳи.
Ҳишт зери сару бар тариқи ҳафт ахтар пой
Дастӣ қудрат нигару мансаби соҳибжоҳи [Ҳофиз, 593].

Мазмуни: Саҳар чоғи майхона ҳошифи дӯстлик қилиб деди: “Бери кел, сен бу даргоҳнинг эски қулисан. Ҳамшид жоми каби журъамизга май қуйки, жаҳонбин жомнинг партави сени икки жаҳон сиридан огоҳ этсин. Майхона эшигида шундай ринд қаландарлар бор, улар подшоҳлик тоҷини ҳам олади, ҳам қайтариб беради. Боилари остида гишт бор, аммо оёқлари етти юлдуз йўлида. Қудрат қўлини кўру қудратли мақом соҳибини томоша қил!”

Келтирилган иқтибос мазмунидан англашиладики, Ҳофиз ғазалиётида шоҳ ва ринд қаландарлар орасида қиёсий ҳолатда муайян қарама-қаршилик ифодаланса-да, кескин зиддият кузатилмайди. Навоӣда эса ишқдан баҳс этилган ғазалда шоҳу гадо тимсоллари зидлигида бир ғазал доирасида драматик конфликт вужудга келтирилади:

*Ишқаро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ,
Чун де олмас дардини бир йил юурса додхоҳ.
Шоҳ додимга нетиб етсинки мулки ишқаро,
Қадри олий шоҳ ила тенгдур гадойи хоки роҳ.
Шоҳ мендин ишқаро оғизроқ ўлса тонг эмас
Ким, балокашлик менинг ҳўйимдур, анинг иззу жоҳ.
Шоҳликнинг даҳли йўқ ишқу муҳаббат қўйида
Ким, керак анда сариг юз, лаългун ашк, ўтлуғ оҳ.
Шоҳким, матлубига қуллуқ буюргай ишқ эмас,
Кимки ошиқдур анга зору забунлуғдур гувоҳ.
Сарв ила хошок агар гул ошиқидур фарқи бор,
Сарвга то ўт туташқай, кул бўлур юз-минг гиёҳ.*

Эй Навоий, ишқ ила бўлғил гадо ишқ ичраким,

Тахту тожсин берса, бу давлатни топмас подшоҳ [3, 432].

Ҳашмату салтанат, дабдабага ружуъ кўйган шоҳнинг бир йил давомида адолат талаб қилиб келган додхоҳнинг арзу додига бепарво муносабатда бўлиши замона аҳлига кундай равшан. Бу билан улуғ шоир даврининг ниҳоятда муҳим ижтимоий муаммоси саналган халқ номидан иш кўрувчи салтанат соҳибларининг шу улус яшаш тарзи, аҳволи, орзу-интилишларига бефарқ эканликларига ҳам диққатни қаратади. Айни чоқда тожу тахт улуғворлиги ҳукмдорнинг кўзига тортилган парда янглиғ уни атрофдан узиб кўйган экан, табиийки, подшо туйғулар оламининг асирига айланган, ишқнинг жон олувчи изтиробига мубтало бўлган ошиқнинг арзу додини эшитишдан ҳам маҳрумдир. Шу боис улуғ шоир иккинчи байтда “*қадри олий шоҳ*”ни “*гадойи хоки роҳ*” билан тенглаштиради. Негаки, ғазалдаги гадо образи, юқорида таъкидланганидек, факрликни ихтиёр этган ошиқ тимсолидир. Зеро, “Факр мартабасини эгаллаган дарвешнинг муҳим сифати ошиқлик. Ишқ кишини бетоқат этади, сафарга чорлайди, аммо ана шу оташ уни камолга етказди”¹⁶⁶. Шу боис лирик қаҳрамон ишқаро маҳрам, сирдош сифатида гадони танлайди. Унинг йўлдаги тупроғини – изинигина қадри олий шоҳга тенглаштиради, бу билан шоир оёғининг изи қадри олий шоҳга тенглаштирилган гадони иршод мақомига эришган муршид сифатида бадий талқин этади. Шу тариқа лирик қаҳрамон учинчи байтда ифтихор билан табиатида балокашлик бўлгани боис иззату мартабага берилган шоҳни ишқаро ўзидан ожизроқ деб билади ва бунда ажабланмаслик лозимлигини таъкидлайди.

Ғазалнинг тўртинчи-олтинчи байтларида дастлаб ҳақсеварлик, инсонсеварлик нуқтаи назаридан қаршилантилган шоҳу гадо зидлиги билан шоҳу ошиқ мухолифлиги ўрин алмашади. Бу билан ғазалда қўлланган гадо образи чинакам Ҳақ ошиғи эканлиги яна бир карра исботини топади. Шоҳу гадо зидлигининг мантиқий давоми бўлган шоҳу ошиқ

¹⁶⁶ Комилов Н. Тафаккур туҳфалари. Навоийнинг ижод олами. – Тошкент: “Фан”, 2001. – Б.21.

мухолифлигидан баҳс этувчи кейинги байтларда ишқ бобида шоҳнинг инкор этилиши авж нуктани забт этганлиги кузатилади.

Ишқ-муҳаббат кўйи (кўчаси)да подшоҳлик дахл қилолмайди. Сабаби унда маҳбуба ҳажрида ғаму андуҳларга гирифтор бўлиб, юз-минг риёзат чекиб заъфароний рангга айланган юз, ўша сарик юз узра оқаётган лаългун – конли кўз ёш, ишқда ўртанган кўнгилдан ўрлагувчи ўтли оҳ йўқ. Демакки, шоҳ дунё бойликлари исканжасида қолиб, кўнглини маҳбубнинг тажаллийгоҳига айлантириш учун риёзат босқичларидан маънавий комиллик сари одимламаган. Бу йўлда дард чекиб, ўзини балокашлик бобида синаб кўрмаган. Бу унинг матлаби (талаб этган кишиси)га шоҳ олдида таъзим қилишни амр этганида ҳам намоён бўлади. Аслида ошиқликдан гувоҳлик берувчи белги – чинакам ошиқнинг ожизу нотавонлигидир. Фикр тасдиғи учун олтинчи байтда келтирилган тамсил шоҳнинг “ошиқлиг”и муҳаббат кўйида ўртанувчи ошиқдан тубдан фарқ қилишини тасаввурга келтиришга имкон ҳосил қилади.

Сарв, хошок, гул, ўт тимсоллари мажозан ошиқ, шоҳ, маъшуқа, ишқ маъноларини ўзида бадий ифодалаган бўлиб, бунда шоир сарвнинг кўкка томон тик ўсиши билан ошиқнинг ўз эътиқодига собитлиги орасида уйғунлик борлигини назарда тутди. Хошок тимсолида эса бундай маъно кўзга ташланмайди. Шунингдек, улуғворлигу дабдабага берилган подшо “ошиқлиг”ининг қиймати ҳиммат билан руҳий-маънавий манзилларни босиб ўтган гадо ошиқлигига қиёсланадиган бўлса, у сарв олдида турган хошокни эслатади, холос. Сарв ўт олса, ёлғиз ўзи кулга айланмай, юз-минглаб гиёҳларни ҳам ўша аланганда куйдиради. Ишқ кўйида ўртаниб маънавий покликка эришган ошиқ эса маърифат нурлари билан кўнгилларни ёритиб, минглаб кишиларни илоҳий файздан баҳраманд этади. Буюк сўз санъаткори ғазал сўнгида ишқни юксак эҳтирос билан тасвирлаб, уни шоҳнинг тожу тахти эвазига қўлга киритилиши мумкин бўлмаган давлатга қиёслайди.

Аёнлашадики, Навоий ва салаф шоирнинг ишқий мазмундаги ғазалларига орифона руҳ бағишлашда ирфон аҳлига мансуб соқий, дайр

пири, пири муғон, муғбача сингари маънавий етуклик тимсолларидан унумли фойдаланилади. Драматизм ифодасида эса ишқу май билан зидланувчи ақл, хирад, хирадманд, оқил; ошиқу ринд билан парадоксликни юзага келтирувчи шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид ҳамда гадо, ринд қаландар билан қаршиланувчи шоҳ сингари образларга ниҳоятда муҳим поэтик функция юкланади. Бундай парадоксликни ҳосил қилишда ошиқ, ринд баъзан гадо сингари бадий тимсолларга ақлу хирадни устун қўювчи шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид, шоҳ каби образлар зидлиги муҳим аҳамият касб этади. Айни чоқда ишқу май ва ақлу хирад ҳам зидланувчи образлар сифатида намоён бўлиб, хирадманд, оқил сингари образларни ҳам вужудга келтиради. Шунингдек, ишқу майнинг моҳиятини тўла англаб етмаган шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид сингари образлар билан маънавий етуклик тимсоллари яширин зидликни ҳосил қилади.

БОБГА ОИД УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Пайғамбарлар ва анъанавий адабий қаҳрамонлар образларига ҳос шеърхон хотирасига ўзлари билан боғлиқ адабий лавҳаларни тиклаш поэтик функцияси Навоий ва салаф шоир учун ошиқ ҳоли билан боғлиқ ҳижрон изтиробларини ўта муболағавий тасвирлаш, ражо – умидворлик ҳолини бадийлаштириш, бундай вазифадошлик ишқий ғазалларда уларнинг икки ва ундан ортиқларини мувозий – ёндош қўллаш билан баъзан драматизмни оширишга, таъриф-тавсифларни авж нуқтага кўтаришга, ғазалга орифона мазмун беришга хизмат қилади. Навоий Хизру Масих, Жамшид билан боғлиқ рамзий моҳият касб этган мифологик тасаввурлар, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнунга оид анъанавий адабий лавҳаларни шеърхон хотирасига тишлаш билан маъшуқа тимсолида комил илоҳий мазҳарни ғазалда поэтик ифодалашга эришади.

2. Навоий пайғамбарлар образларидан ишқий ғазалларда баъзан орифона мазмун беришда ҳам унумли фойдаланади. Бунинг учун уларнинг маънавий етуклик тимсолига айлангани улуг шоирга қўл келади. Шуайб

(а.с.)нинг Мусо (а.с.)га асо – ҳассани бергани, яъни уни илоҳий сирлардан воқиф қилгани, Мусо (а.с.)нинг мўъжизакор “асо”си Шуайб (а.с.) иршодининг самараси бўлганидек, ишқ йўлида толибга пир тўғри йўлни кўрсата олади. Улуғ шоир пайғамбарлар орасидаги пиру муридлик муносабатларидан келиб чиқиб, тариқат ғояларини ошиқона ғазалда бадий ифодалайди.

3. Навоий ва Ҳофиз ғазалиётидаги ошиқ ақлу хирад ва унга таянувчи оқилу хирадмандни тамомила инкор қилмайди. Бироқ салаф шоир ижодидаги ринднинг табиатида жунунворлик бўлгани боис, табиийки, у майга кўпроқ таянади. Навоий ғазалиётида лирик қаҳрамон ошиқ битта бўлгани ҳолда салаф шоирда улар бапарво риндлар киёфасида намоён бўлади. Улардаги беғамлик, майдан сархушлик ҳоллари бадий талқинида Ҳофиз риндлар билан яширин зидлик ҳосил қилувчи образлардан фойдаланиб, оксиморонларда зидликни ифодалайди. Бу ҳол шоирга шайх, мухтасиб сингари образларга муносабатда бир оз бўлса-да, мўътадилликни таъминлашга имкон ҳосил қилади. Навоий ҳам ўрни билан оксиморондан фойдаланади, бироқ унда риндларни эслатувчи образ май талаб этувчи жунунвор ошиқ сифатида намоён бўлади. У риёкор шайх, нафсига кул фақиҳу носих, ишқу майни инкор этувчи зоҳид, ҳашамату зебу зийнатга ўч шоҳ билан чиқиша олмайди. Натижада Навоийнинг ошиқона ғазалиётига хос тадрижли драматик конфликтлар шундай зидликни ҳосил қилувчи образлар воситасида пададокслик билан зийнатланган ғазалларни вужудга келтиради.

БЕШИНЧИ БОБ. ОШИҚОНА ҒАЗАЛЛАРНИНГ КОМПОЗИЦИОН ВА ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

5.1. Ошиқ-маъшук тимсоллари ифодалари: истиора, ташбих, эпитет, тансиқ ус-сифот

Шарқ мумтоз поэтикасида эътироф этилган бадий-тасвирий воситалар тармоқлари билан ҳисоблаганда, 220 дан ортиқ¹⁶⁷ миқдорни ташкил этади. Булардан ижодкор адабий ниятини бадий ифодалашда истиора, ташбих, эпитет (сифатлаш) ва тансиқ ус-сифот энг кўп мурожаат этилган бадий санъатлар сирасига киради. А.Фитрат ижодкор услубининг хусусий ҳоллари ҳақида фикр юритаркан, дастлаб сифатлаш, ўхшатиш, истиорани тилга олиб, кейинчалик улар сирасида жами 20 га яқин бадий санъатни санаб ўтгани ҳам¹⁶⁸ фикримизни қувватлантиради. Ё.Исҳоқов Навоий лирикасида ишлатилган асосий санъатларнинг шеърӣ матн доирасидаги функцияси билан боғлиқ характерини назарда тутган ҳолда 10 га тасниф этади. Истиорани дастлабки “Истиоравӣ рамзий тасвир усуллари”, ташбих ва тансиқ ус-сифотни иккинчи “Қиёсий-ассоциатив усуллар”, маъкус, измор сингари ташбих тармоқларини эса учинчи “Эмоционал-муболағали тасвир усуллари” таснифи доирасида кўрсатиб ўтадики¹⁶⁹, бу ҳам Навоийнинг мазкур бадий санъатларга энг кўп таянганидан далолат беради.

Атоуллоҳ Ҳусайний кўчимнинг муҳим турларидан бири бўлган, “вақтинчалик омонатга, ориятга олмоқ” маъносини англатувчи истиорани “мажознинг бир навӣ” сифатида талқин этади. Унинг шеърӣят учун муҳим жиҳатини қуйидагича изоҳлайди: “Истиора, балки умуман мажоз йироқ бўлмай таъъға маъқулу мақбул бўлса, сўзнинг мукаммал зийнатидур ва

¹⁶⁷ Болтабоев Ҳ. Бадий санъатлар талқини//. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат нашриёти, 2008. – Б. 224.

¹⁶⁸ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар IV жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2006. – Б. 50-53.

¹⁶⁹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 106-107.

фасоҳату балоғат арбоби қошинда ҳақиқатдин яхшироқдур”¹⁷⁰. Бу таъриф ирфоний маъно билан зийнатланувчи ошиқона ғазалиёт учун ниҳоятда муҳим. Чунончи, олдин кўриб ўтилганидек, Навоий ғазалиётидаги мирак, йигит, “шўҳи қаллош” билан салафдаги “турки Шероз”нинг комил мазҳар сифатидаги маъшуқа, “даҳр шўҳи” “шўҳи раъно” билан Ҳофиздаги “хуснфурўшон”нинг енгилтабиат гўзал ҳамда Навоийдаги булҳавас билан салаф шоирдаги “сабукборони соҳилҳо”нинг ҳар нарсага ҳавас қилувчи беқарор “ошиқ” тарзидаги истиоралашуви буюк сўз санъаткорларининг ушбу бадий санъат воситасидаги ўзига хос бадий кашфиётларидир. Масаланинг яна бир жиҳати, Навоий ва Ҳофиз ғазалиётидаги биргина ошиқнинг мақсадини ифода этувчи рамзий образлар сирасидаги ёр, маъшуқа, маҳбуб, жонон қабилар ўзаро маънодошлик касб этса, пари, гул, шам, қуёш, ой, Ширин, Лайли, Узро сингари анъанавий образларнинг очиқ истиора ёки истиораи биттасреҳ сифатида маъшуқа маъносини “вақтинчалик омонатга олиш”ида намоён бўлади. Булар орасидан шоир адабий ниятига кўра танлангани иштирокида ёпиқ истиора ёки истиораи изофий¹⁷¹, ташбих, сифатлаш, тансиқ ус-сифот каби тасвирий воситалардан ҳосил қилинган икки буюк шоирнинг олидингисидан қолишмайдиган бадий кашфиётлари вужудга келади. Масаланинг мана шу жиҳатинигина ўрганишнинг ўзиёқ ҳар иккала шоир юксак санъаткорлигининг муҳим қирраларини аниқлашга имкон беради. Айниқса, Навоий ғазалиётига хос матладаги фикр, манзарани мақтага қадар тадрижий ривожлантирилиш¹⁷² услубида битилган ғазалларда айна ҳолат истиора сифатида танланган образ иштирокида яққол намоён бўлади. Улуғ шоирнинг *“Келтиринг дафъи жунунимга парихон, йўқ табиб Ким парий ансабдир ул ҳар кимни шайдо айласа”* [3, 43] байтида ифодаланганидек, парий истиоралашиб, маъшуқа маъносида қўлланган ғазалларининг аксариятида жунунвор ошиқнинг ҳоли ишқ изтиробларида ўртанаётган тарзда бадийлаштирилади ва айна чоқда ошиқ ҳоли тасвири

¹⁷⁰ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 219.

¹⁷¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “ZARQALAM”, 2006. – Б. 22-23.

¹⁷² Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик, 4-том. – Тошкент, 1972. – Б. 195-216.

билан боғлиқ ифодаларда ҳам истиоралашган маъшуқа образига мутаносиб тасвирларга ўрин берилади. Чунончи:

*Ул парий кўйида мен девонани банд айлангиз,
Банд-бандим зулфи занжирига пайванд айлангиз.
Халқ тарки ишқ айларга мени дилхастани,
Ўлтуруб олам элига мужиби панд айлангиз.
Телба кўнглум топсангиз, эй ёр кўйи итлари,
Тўш-тўшидин тишлабон парканд-парканд айлангиз.
Бодайи ишқ асру маст этмиш мени , эй дўстлар,
Жомима афюн эзиб бир дам хирадманд айлангиз.
Йиғласам аччиғ малул ўлмоқ недур, эй хўблар,
Ҳазл учун гоҳе боқиб сиз ҳам шакарханд айлангиз.
Ишқ баҳрида дури васл истаманг, эй аҳли дард,
Кўнглунгуз ул нақди ёди бирла хурсанд айлангиз.
Қилсангиз тасвири Лайло хуснин ул ойдек сизинг,
Лек Мажнунни Навоий бирла монанд айлангиз [3,185-186].*

Матладаги “парий”, “зулфи занжири” истиоралари “мен девона” ташбиҳидан жунунвор ошиқ қиёфасидаги лирик қаҳрамоннинг ҳоли Навоийнинг ошиқона ғазалларида энг кўп мурожаат этилган Мажнун ҳоли билан мутаносиблик ҳосил қилганини сездириб туради. Кейинги байтлардаги адабий манзаралар мисолида шу мутаносиблик янада муайянлаштирилиб борилади. Лирик қаҳрамоннинг “дилхаста”, кўнглининг “телба” сифати унинг 2-3-байтлардаги олам элининг пандига боис бўлиши-ю “ёр кўйи итлари”га мурожаат билан боғлиқ бадий манзараларга уйғун ифодалар сифатида намоён бўлади. Айниқса, телба кўнглининг тўш-тўшидан тишланиб, ёр кўйи итлари томонидан парканд-парканд қилишга ундалиши тасвири бундай мутаносибликнинг ёрқин намунасидир. Тўртинчи байтдаги “бодайи ишқ” ёпиқ истиораси жунунвор ошиқнинг илоҳий файздан сакр ҳолга келганлигини ифодалашга қўл келган. Шунингдек, у ошиқнинг истаги айни ҳолнинг давомлилигига қаратилганини “*Жомима афюн эзиб бир дам*

хирадманд айлангиз” оксиморонли жумлада образли ифодалаш имконини ҳосил қилган. Кейинги байтдаги “хўб” сифати кўплик кўшимчаси воситасида истиоралашиб, хос ишқ моҳиятидан хабардорларни англаган. Уларнинг ошиқ йиғисидан аччиқ малул бўлиши (ранжиши) бохабарлик нуктаи назаридан ғоятда табиий. Негаки, Мажнунда кузатилгани каби айни ҳолдаги жунунвор ошиқни ҳам “хўб”лардан бошқа бехабарлар тушуниб етмайди. Бироқ қисматига кўнган ошиқнинг “хўб”лардан ҳазиллашиб, шакарханд – ширин табассум қилишни талаб этиши замирида қийналса-да илоҳий файздан баҳра олишига ишора мавжуд. Лирик қаҳрамонга бундай қисматдошлар образи мажозни ҳақиқатга айлантирувчи кўприк поэтик функциясини бажарувчи мактадан олдинги байтда “ошиқлар” маъноси ангалтувчи “аҳли дард” ёпиқ истиораси билан ифодаланган. Шунингдек, “ишқ баҳри”, “дури васл”, “нақди ёд” сингари истиораи изофийлар ғазалда кўпмаъноликни ҳосил қилиш, ирфоний ғояни тағмаёнода образли ифодалашга хизмат қилган. “Ишқ баҳри” ишқни сарҳадсиз денгизга қиёслаш имконини ҳосил қилган. “Васл дури” ундан дур излаш қанчалик машаққатли бўлса, “дард аҳли”нинг васлга эришиши ҳам шунчалик машаққатли эканини, ҳатто имконсизлигини бадий ифодалаган. Дардли кўнгилга биргина чора “нақд ёди” билан овинишгина тасалли беради. Нақд – пул, бойлик, қимматбаҳо нарсалар; жон, руҳ сингари маъноларни англатади. “Нақд ёди” эса “нақд”нинг “руҳ”, “жон” маъноларини воқеалантириб, ғазалдаги истиоравий образ парийни ҳам ва унинг воситасида Яратувчини ҳам ифодалашга хизмат қилган. Кўнгилни нақд ёди билан хурсанд қилишнинг ботиний маъноси Аллоҳни зикр этиш билан уни қалбга нақшлашдек Навоий эътиқод қилган тариқат ғоясини ифодалайди. Мактада шоир таҳаллусининг келтирилиши билан боғлиқ жанрий талаб ғазалдаги лирик қаҳрамон – жунунвор ошиқ образини ижодкор шахси билан бирлаштириш поэтик функциясини бажарган. Шу боис ундаги “*тасвири Лайло ҳусни*”нинг “*ул ой*”га қиёсланиши ҳам матладаги парийнинг ойдек гўзал эканлигидан айро тушунча эмас. Негаки, парийсифат Лайли ишқида Қайснинг Мажнунга

айлангани шеърхонга аён. Бироқ лирик қаҳрамоннинг ҳоли Мажнунникидан-да аянчлироқ. Шу боис у Мажнунга қиёсланишига розилик билдирмайди. Кўринадики, матлада пари маъшуканинг истиоравий образига айланиши лирик қаҳрамон – ошиқнинг жунунвор қиёфада намоён бўлишига, ошиқ билан боғлиқ сифатлар ва ўхшатишга асосланган истиораи изофийлар унинг айна ҳолда эканлигини бадиий тасвирлашга, бунинг учун итлар, Мажнун, Лайлига алоқадор анъанавий адабий қаҳрамонлар билан боғлиқ адабий лавҳаларга ишора қилишга имкон ҳосил қилган. Бунда асосан истиоралар, ўрни билан сифатлаш ва ташбеҳлар пари билан чамбарчас алоқадорликда шоирнинг муҳим тасвирий воситаларига айланган. Навоий ғазалиётига хос айна услуб қуёш, ой сингари бадиий тимсолларнинг маъшуқа истиоравий образига айланиши мисолида ҳам намоён бўлади.

Қуёш ва ойнинг само ёритқичлари орасида ягоналиги, қиёссиз гўзаллиги, қадимдан муқаддаслаштирилгани сингари бир қатор сифатлари Навоий ва бошқа туркийгўй шоирлар ғазалиётида бу тимсолларни маъшуқа ва унинг узвларига қиёслаш, ташхис, тазод санъатларини қўллаш билан ташбеҳ қилинганлар воситасида таъсирчанликни ошириш, мазкур икки тимсолни маъшуканинг истиоравий образига айлантиришга алоҳида эътибор қаратилган¹⁷³. Айниқса, Навоий ғазалиётида булардан бирининг шундай образ сифатида танланиб, у билан боғлиқ самовий тимсоллар воситасида бадиий кашфиётлар яратиш, шу асосда инсонни улуғлашу уни комил мазҳар сифатида тасвирлашга алоҳида эътибор қаратилганлиги сезилиб туради. “Қуёш” радифли қуйидаги ғазалда ой маъшуканинг истиоравий образи поэтик функциясини бажарганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир:

Шомким, *тун пардасида* айлади ихфо қуёш,
Парда олиб юздин ул ой айлади ифшо қуёш.
Йўқки *шабистон* ичра кирди *зулфи шомидин*,
Орази чун бўлди пайдо, бўлди нопайдо қуёш.
Базм чун тузди *жамоли ламъсидин* йўқки шамъ,

¹⁷³ Қаранг: Эшонқулов Ҳ. Самовот - ишқ мазҳари. – Тошкент: “Фан”, 2008. – Б. 40-60.

Балки зоҳир айлади *бир соғари саҳбо* қуёш.
 Субҳга тегру юзидин равшан эрди базми айш,
 Ўйлаким, эл хотирига келмади асло қуёш.
 Ламъаи рухсоридин *қасрида ҳар айвон* аро
 Зарварақдин *шамсаларму* эрди, билмон, ё қуёш.
 Маст ўлуб оразни чун хилват аро илди ниҳон,
 Сағариб, титраб чиқарди пардадин сиймо қуёш.
 Оҳким, биз рубъи маскунда чиқиб кўп бўлғуси
 Жилвагар тўртунчи торамдин *Масиҳ* *осо* қуёш.
 Қилма, эй ғаввос, кўп ишқ аҳлининг манъини, кўр
 Ким, сену ғалтон гуҳар андишаси ушшоқу ёш.
 Бил, Навоийким, тафовутдур қуёштин ойғача,
 Айласанг наззора ул ой оразидин то қуёш [4, 180].

Матлада кун ва тун алмашинуви жараёнидаги шом тасвири шом, қуёш, ой тимсолларининг шахслантирилиши асосида бадийлаштирилган. Унда тасвирланишича, шом тун пардасида қуёшни яширишни хоҳлайди. У ой – маъшуқа эса юзидан пардани олиб, қуёшни фош қилди, яъни ўзининг қуёшга хос сифатларини ошкор этди. Ойга нисбатан “ул” кўрсатиш олмоши билан ишора этилиши уни маъшуқанинг истиоравий образига айлантирган. Кейинги байтдан борлиқдаги табиий ўзгаришлар инкор этилиб, бу жараёнлар истиоралашган образ билан боғлиқлик касб этганлиги шоирона кашф этилган. “*Зулфи шоми*” ёпиқ истиораси бу ҳол самода эмас, балки шабистон ичра – маъшуқанинг тунги ётоғида содир бўлаётгани, бунда гўё “ул ой”нинг юзи зулфининг шоми, яъни гажакларнинг юзни бир оз тўсиб турганида пайдо бўлгани ва, табиийки, айна чокда қуёш бўлмаслигини бадий ифодалашга имкон ҳосил қилган. Шундай қилиб, зулфнинг юздан чекиниши образли тарзда ифодаланган. Кейинги байтдан фикр тадрижий ривожлантирилиб, “ул ой” шам бўлмагани боис жамолининг ламъаси – шуъласидан гўё базм тузиб, эҳтимолки, қуёшдек бир соғари саҳбо – қизил май билан тўлган қадахни зоҳир қилгандир, тарзида маъшуқа юзи муболағавий васф этилади. Бунда тун

кўйнида ойнинг соғари саҳбо сингари порлаб кўриниши ёр жамолига нисбатланади. Шу тариқа самодаги тўлин ой билан алоқадор манзаралар “ул ой” зулфи орасидан намоён бўлган юзга кўчирила боради. Ойнинг тўлин ҳолатда самога ёруғлик таратиши ҳосиласи бўлган ойдин кечаларни осмон ёриткичлари уюштирган базмга қиёслаш улуғ шоирнинг теран бадиий тафаккури самарасидир. Навоий айна бадиий тафаккурни “ул ой” билан боғлайди. Тўртинчи байтда “ул ой”нинг юзидан тонгга қадар вақти хушлик базми равшан бўлганидан бўлса керак, қуёш ҳеч кимнинг ёдига тушмаганлиги бадиий ифодаланади. Маъшуқа рухсоридан ёлқин нур таралиб туришининг қуёш тимсоли воситасида ифодаланиши шоир адабий ниятининг тадрижий такомилидаги бир адабий лавҳа холос. Шу боис “ул ой”нинг “зарварақ” – тиллақошидан ўрин олган безаклар билан юлдузлар орасидаги шаклий ўхшашлик асосида яратилган чизгилар (5-байт) ғазалдаги жўшқинликни авж нуқтага етказган. Байтда осмон қасрининг ҳар айвонидаги “шамсалар” – қуёшсимон нақшлар “ул ой”нинг тиллақоши шуълаларими ёки тонг ёришиб, қуёш пайдо бўлдимикин, тарзидаги риторик сўроқ шеърхон ҳукмига ҳавола этилади. Табиийки, савол ушбу “шамсалар”ни “ул ой” “зарварақ”ининг шуълаларига нисбат беришни талаб этади. Байтдаги “*қасрида ҳар айвон аро*” бирикмаси етти қат осмоннинг, “шамсалар” эса улардаги қадимдан муқаддаслаштирилган етти юлдузнинг истиоравий ифодалари эканлигини англаш Навоийнинг тафаккур олами нақадар кенглигини ҳис этишга имкон ҳосил қилади. Базми айш майсиз бўлмагани сингари ундан махмур бўлмаслик ҳам ишонарли эмас. Шу боис қуёш сиймоси тун пардасини ёриб, сарғайиб, титраб чиқа бошлаганида, маст бўлган “ул ой” гўё хилват аро оразини яширин илади. “Ул ой”нинг мастлиги юзининг қип-қизил тусга кирганини ифодаласа, “оразини хилват аро ниҳон или”ши тасвири эса ўша давр аёлларининг, одатда, юзларининг беркитиб юришларига ишора қилади. Хилват Шарқ аёлининг ҳаёси ифодаси бўлган ана шундай юзни тўсиб юриш удумининг навоиёна истиоравий ифодаси сифатида намоён бўлади. Рубъи маскун – Ер юзининг инсон яшайдиган

қисми. Ғазалнинг еттинчи байтида лирик қаҳрамон ўзи яшайдиган жойда самонинг тўртинчи қаватидан жилвагар бўлган Масиҳосифат қуёшнинг кўп муддат бўлишидан оҳ тортади. Негаки, туннинг кун билан ўрин алмашиши ошиққа ҳажр изтиробини улашди. Гарчи қуёш нафаси Исога ўхшаш жон бахш этувчи бўлса-да, унинг титраб чиқиши боис “ул ой” оразини “хилват аро ниҳон или”ши ошиқни қийнайди. Ғазалдаги мажозий тасвирни ҳақиқат билан боғловчи кўприк поэтик функциясини бажарувчи мақтадан олдинги байтда улуғ шоир ногоҳ сувга шўнғиб, ғалтон – думалоқ гавҳар изловчи ғаввосга мурожаатига шеърхон эътиборини қаратади. Унда шоир ғаввосни ишқ аҳлини кўп манъ қилмоқ – тақиқламоқ ишидан тийилишга чорлайди. Сабаби ишқ аҳли билан ғаввоснинг андишаси – ўй-хаёли бир мақсад сари йўналганмас. Ғаввос инжулар илинжида сув остида машаққат чекса, ошиқлар мосиводан тамоман тийилиб, васл умидида кўз ёш тўкади, изтироб чекади. Кўзланган мақсадлар орасидаги тафовут ниҳоятда фарқли. Улуғ шоир кўпмаънолик поэтикасига таянган ҳолда бундай фарқлиликни ҳам мактада зимдан тасвирлаб ўтади. Бунинг учун Навоийга мактада ой тимсолини маъшуқанинг истиоравий образи ва само ёритқичи маъносида ишлатгани қўл келади. Унда тасвирланишича, “ул ой” – маъшуқа оразидан қуёшга қарайдиган лирик қаҳрамон учун ораз ва қуёш орасидаги гўзалликдаги тафовут қуёшдан ойгача бўлган масофа янглиғ олисдир. Самовий тимсоллар воситасида ниҳоятда муболағавий тарзда бадий ифодаланган мактадаги ғояда “ул ой” воситасида инсон гўзаллиги комил мазҳар сифатида тасвирланиши билан бир қаторда, ғаввос ва ишқ аҳлининг андишаси орасидаги тафовут ҳам яширин муайянлаштирилмоқда. Аёнлашадики, ғазалда ой тимсолининг истиоралашган маъшуқа образи сифатида танланиши қуёш тимсолини ғазалнавислик учун муҳим поэтик унсур – радиф сифатида қўллаш имконини берган. Радиф эса доимо шеърхон диққати марказида бўлади. Ғазалда гарчи “масиҳосо қуёш” бирикмаси каби эпитетлашув поэтик ҳодисаси кузатилмаса-да, бундай сифатлашу ташбихлар вазифасини “ул ой” истиораси ва қуёш тимсолига алоқадорлик асосида ҳосил

килинган “тун пардаси”, “шабистон”, “зулфи шомӣ”, “жамоли ламъаси”, “бир соғари саҳбо қуёш”, “қасрида ҳар айвон аро”, “шамсалар”, “маст ўлуб” (“ул ой”нинг юзига нисбатан), “хилват аро илди ниҳон”, “қуёш сиймоси” сингари очик ва ёпиқ истиоралар бажарган. Айтиш мумкинки, бу истиоралар моҳиятини англамай туриб, Навоий тафаккур уфқининг нақадар кенг эканлигини тасаввур қилиш имкондан ташқаридир. Бунинг учун ой, баъзан қуёш, шунингдек, бир ғазалда ўрин алмашиб турувчи бу тимсолларнинг маъшуқа истиоралашган образи сифатида танланиши муҳим аҳамият касб этган. Шу мантиқдан келиб чиқиб, Навоийнинг *“Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро, Ахтари саде ҳилол ичра кезар гардун аро”* [3, 38-39], *“Ҳар қачон кемага ул ой сафар рахтин солур, Мавжлиг дарё кеби ошуфта кўнглум қўзғолур”* [3, 149] матлалӣ ғазалларида “ул қуёш”у “ул ой”га юкланган поэтик вазифа воситасида ниҳоятда гўзал адабий манзаралар кашф этилади. Булар воситасида шеърхонда кучли эҳтирос ҳосил қилиниб, натижада мажозни ҳақиқатга айлантирувчи кўприк поэтик функциясини бажарувчи мактадан олдинги байт ва мактада ирфоний ғояларга урғу берилади. Айни чоқда Навоий ғазаллиётида “ул ой”ни комил мазҳар сифатида тасвирлаш мақсадида *“Қуёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташбиҳ, Оғиз гар зарра, Чўлпон -кўз, янги ой анга қош ўлсун”* [4, 364] байтида кузатилгани сингари ташбиҳи тафзил, ташбеҳи мўъкад¹⁷⁴ бадий тасвирий воситалари мисолида “ул ой” тимсолида истиоралашган маъшуқа узвлари самовий тимсолларга таъкид йўли билан ўхшатилади. Бундаги ўзига хос тантанавор оҳанг ва ўхшатишларнинг бадий кашфиёт даражасига кўтарилигани шеърхонга ҳиссий таъсир этиб, унга эстетик завқ бағишлайди.

Таъкидлаш лозимки, таҳлил жараёнига тортилган мисралар *“Агар ишқинг ҳавосида ёғар ҳар жола тош ўлсун, Нишона ҳар бирига дермен ушбу хаста бош ўлсун”* [4, 364] матлалӣ ғазалнинг тўртинчи байти бўлиб, матладаги мазмундан англашилгани сингари унда маъшук ишқини ҳавас қилган ошиқнинг ўз мақсади йўлида барча синову ситамларга тайёрлиги

¹⁷⁴ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “ZARQALAM”, 2006. – Б. 87-89.

образли ифодаланган. Ғазал матласида “ул парий”, “ул ой” сингари истиоралашган маъшуқа образи ҳақида фикр юритилмай, “ишқинг” сўзидаги эгалик қўшимчаси воситасида II шахс бирликдаги кишилик олмош (сен) ҳақида сўз юритилаётганлиги аёнлашган. Табиийки, “сен” инсон ўрнида қўлланилиб, лирик қаҳрамон – ошиқнинг дил изҳорлари шу олмош воситасида маъшуқага йўналтирилади. Бундай ғазалларнинг матладан кейинги айрим байтларида ўрни билан истиоралашган маъшуқа образи гўзаллик соҳиби бўлган инсон образи билан ўрин алмашиб, маъшукани беназир гўзаллик соҳиби сифатида поэтик тасвирлашга хизмат қилади. Анъанавий ғазалнависликда айнан ана шундай байтларда шоирнинг юксак пафос билан ифодаланган бадий кашфиётларига ўрин берилади. Навоийнинг ўзига хос матладаги истиоралашган маъшуқа образи билан чамбарчас боғлиқ бадий лавҳаларни мақтага қадар тадрижий ривожлантириб бориш услубида битилган ғазаллари сингари анъанавий руҳда ёзилган ғазаллари ҳам шоир ижодида салмоқли ўрин тутди. Улуғ салаф Ҳофиз ғазалиётида ҳам анъанавий бу услуб ўзига хос бадий сайқал топиб, шоирнинг истиоралашган маъшуқа образига ниҳоятда уйғун бадий кашфиётлар қилганлиги кузатилади.

Ҳофиз ғазалиётидаги май мавзуси илоҳий файздан баҳра олиш ғоясини бадий ифодалашга қаратилгани боис ишқ мавзуси билан рамзлар воситасида бирлашиб кетади. Шу боис аксарият ғазалларда матладаги май – илоҳий файз улушувчи “сен” олмоши соқийни ҳам, севикли маъшукани ҳам шеърхон кўз ўнгида гавдалантиради. Кейинги байтлардаги истиоралашган маъшуқа образи эса ғазалнинг ошиқона руҳини кучайтириб, ўзи билан боғлиқ бадий кашфиётларнинг ҳосил қилинишига омил бўлади:

Хезу дар косаи зар оби тарабнок андоз
Пештар з-он, ки шавад косаи сар хокандоз.
Оқибат манзили мо водии хомушон аст,
Ҳолиё гулғула дар гунбади афлок андоз.
Чашми олуданазар аз рухи жонон дур аст,

Бар рухи ў назар аз оинаи пок андоз.
Ба сари сабзи ту, эй сарв, ки чун хок шавам,
Ноз аз сар биниху соя бар хок андоз!
Дили моро, ки мори сари зулфи ту бихаст,
Аз лаби худ ба шифохонаи таръёк андоз! [Ҳофиз, 326]

Мазмуни: *Тургил, бош косаси тупроқ билан тўлмасдан олтин косани завқ бағишловчи майга тўлдир. Оқибатда манзилимиз сукут сақловчилар манзили экан, гулгула ҳоли билан фалак гумбазларини титрат. Назари булғанганлар кўзи жонон юзидан йироқдир, унинг юзига назар солишда кўнгил ойнасини пок қил. Ям-яшил бошинг ҳурмати, эй сарв, агар тупроққа айлансам, ноз қилишни қўйиб тур-да, тупроғимга соя сол! Зулфинг илонидан хасталанган дилимизни ўз лабинг билан давола!*

Ғазал матласидаги завқ бағишловчи сув маъносини ифодаловчи “оби тарбнок” очик истиораси олтин коса маъносидаги “косаи зар” таъсирида илоҳий файз бағишловчи майни, май рамзи эса шундай сифатга эга бўлган ишқни, унга боғлиқ ҳолда “косаи зар” ҳам истиоралашиб, ошиқнинг бебаҳо кўнгил маъноларини воқеалантирган. “Косаи сар” – бош косасининг тупроққа тўлиши билан боғлиқ истиоралар ҳаёт ўткинчилигининг образли тасвирини ҳосил қилган. Бу истиораларнинг барчаси ринд ошиқ образи билан алоқадорлик касб этиб, риндларга хос ҳаётдан завқланиб яшаш ҳолига даъватни бадиийлаштириш имконини ҳосил қилган. Кейинги байтдаги сукут сақловчилар водийси маъносидаги “водиш хомушон” истиораси қабристонни ифодалаб, риндларга хос “ҳолиё гулгула” билан ўзаро қарама-қаршилик ҳосил қилган. Назари булғанганлар кўзи маъносидаги “чаши олуданазар” истиораси орифона мазмун билан бошланган ғазалнинг ошиқона-риндона руҳини сезиларли даражада оширган. Бундай назарнинг жонон юзидан йироқлиги тасвири эса юз тимсолининг ботиний маънода иймон-эътиқодли ошиққа насиб этувчи илоҳий дийдор – маъшуқи Мутлақнинг кўнгилга жилваланишини ифодалашга имкон ҳосил қилган. Бунинг учун чинакам ошиққа “оинаи пок” очик истиорасида назарда тутилган кўнгилни пок ҳолда

сақлаш, уни нафснинг чиркинликларидан мосуво ҳолда тутиш талабини бажариш асқотади. Кўринадики, ғазалда қўлланган истиораларнинг аксарияти ринд ошиқ сифат-фазилатларию унинг ҳолига алоқадор жиҳатларни бадий ифодалашга хизмат қилган.

Ғазалнинг учинчи байтида матладаги “сен” истиоралашган сарв образи билан ўрин алмашиб, ошиқнинг ўлгандан сўнг ҳам севгилисидан ажралишни истамаслигини эҳтиросли бадий ифодалашга имкон ҳозирлаган. Истиоралашган сарв образи билан боғлиқ бадий манзарадаги ям-яшил бошингга маъносидаги “*ба сари сабзи ту*” бирикмаси маъшуканинг навқирон ёшдалигини бадий ифодалаган. Унга ортиқча ноз қилмасдан ошиғининг қабри устида соя солиб туришнинг лирик қаҳрамон томонидан даъват этилиши замирида эса унутилиб юборилмаслик истаги поэтик тасвирланган. Шундай истакнинг ошиқ қабри узра гуркираб турган истиоралашган сарв образи воситасида ифодаланиши улўғ шоирнинг топқирлик билан бадийлаштирилган поэтик кашфиёти бўлиб, бу бадий манзара ижодкорнинг шеърхонга поэтик завқ бағишлаш адабий ниятига ниҳоятда уйғун тушган. Бу ният тўртинчи байтда зулф ва лаб тимсоллари билан боғлиқ поэтик манзараларда тадрижий ривожлантирилган. Айниқса, маъшуқа зулфининг илонидан ошиқ кўнглининг хасталаниши тасвиридаги ўхшашликка асосланган “*зулфинг илони*” очиқ истиораси Ҳофиз нуктадонлигининг ноёб намунасидир. Зулфнинг ботиний маънода маъшуқа юзини тўсиб туриш ҳоли билан алоқадорликда ҳажр изтиробларининг рамзий ифодаси илонга қиёсланиб тасвирланиши кутилмаган ноёб бадий кашфиёт саналади. Айни чоқда ошиқнинг маъшуқа лабларидан шифо топиши замирида эса илоҳий сирлардан баҳра олиш истаги бадийлаштирилган. Ҳар иккала шоир ижодида бундай бадий кашфиётларнинг кўплаб намуналари учраши уларнинг бадий салоҳияти ниҳоятда юксаклигидан далолат беради.

Навоийнинг ошиқона ғазалиётидаги маъшуқага хос эпитет ва тансиқ ус-сифотларнинг истиоралашуви натижасида ҳосил қилинувчи бадий манзаралар ҳам диққатга сазовор. Улўғ шоир айни ҳолатда ҳам

истиоралашган маъшуқа образи тавсифининг беназир намуналарини бадиий кашф этишда самовий тимсоллар воситасида кутилмаган ташбихларни ижод этади:

*Маҳвашо, сарвқаддо, лоларухо, сиймтано,
Чораким, қолмади сабрим гами ҳажрингда яно.
Ахтари саъд сенингдек туғунтур гўё
Ким, қуёш эрди атою тўлун ой эрди ано [1, 219].*

Ғазалнинг илк мисрасида маҳваш – ой юзли, сарв қад, лола юзли ва сиймтан – кумуш, яъни оппоқ танли тарзида таъкид услубида тансиқ ус-сифотлари қаторлаштирилган маъшуқанинг истиоравий образи намоён бўлади. Кейинги мисрада эса ошиқнинг маъшуқа ҳижронида чорасиз қолганлиги бадиийлаштирилиб, иккинчи байтда самовий тимсоллар воситасида маъшуқа комил мазҳар сифатида тасвирланади. Гўё унинг бахт юлдузи маъносини англатувчи “*ахтари саъд*” истиорасида назарда тутилган Муштарий сайёраси сингари туғилганию қуёшнинг шу “маҳваш”га отаю тўлин ойнинг эса она бўлганлиги тасвири унинг “сарвқад”у “лоларух”у “сиймтан” сингари сифатларини тўлдириб, беназир гўзаллик соҳибига айлантиради. Салаф шоир ғазалиётида Навоийда кузатилгани сингари бундай таъриф-тавсифу ундан таъсирланган ошиқ ҳоли тасвирига бағишланган ғазаллар салмоғи кўпчиликни ташкил этмаса-да, бу услуб ҳам Ҳофиз учун бегона эмас. Маъшуқанинг тансиқ ус-сифотлари, у билан боғлиқ ноёб ташбеҳу истиоралар билан зийнатланган қуйидаги ғазал фикримизнинг ёрқин далилидир:

*Он сияҳчарда, ки шириниши олам бо ўст,
Чашими майгун, лаби хандон, дили хуррам бо ўст.
Гарчи шириндаҳанои подшаҳонанд, вале
Ў Сулаймони замон аст, ки хотам бо ўст.
Руи хуб асту камоли ҳунару домани пок,
Ложарам, ҳиммати покони ду олам бо ўст.
Ҳоли мушкин, ки бад-он орази гандумгун аст,*

Сирри он дона, ки шуд раҳзани Одам, бо ўст.
Дилбарам азми сафар кард, худоро ёрон,
Чи кунам бо *дили мажрӯҳ*, ки марҳам бо ўст?
Бо ки ин нукта тавон гуфт, ки *он сангидил*
Кушт марову дами Исии Марьям бо ўст.
Ҳофиз аз мўътакидон аст, гироми дораш,
3-он, ки бахшоиши бас руҳи мукаррам бо ўст [Ҳофиз, 97].

Мазмуни: *У шундай қорамағиз – буғдой ранглики, оламнинг ширинлиги у билан, май рангли кўз, хандон дудоқ, кўнгил хуррамлиги у биландир. Гарчи сўзлари ширин гўзаллар подшоҳдир, аммо у (севгилим) замон Сулаймонидирки, хотам ҳам у биландир. Юзи гўзалу ҳунурда камолга етган, покиза ва, албатта, шубҳасизки, икки олам покларининг ҳиммати у биландир. Ҳолим мушк каби қорадир, унда эса буғдой ранг юз бор. Одам (а.с.) йўлини йўқотган ўша буғдой донасининг сири у биландир. Дилбарим кетишга азм этди, эй худонинг дўстлари, бу мажруҳ кўнгил билан нима қила оламанки, жароҳат малҳами у биландир. Бу нуктани кимга айта оламанки, Исои Марьямнинг нафаси у билан бирга бўлгани ҳолда у тош кўнгилли бизни ўлдирди. Ҳофиз эътиқоддилардандир, уни улуғла. Чунки неча буюк руҳларнинг марҳамати у биландир.*

Ғазалда “у биландир” маъносини англатувчи “*бо ўст*”нинг радиф сифатида танланиши унинг таърифу тавсифга уйғун ҳолда ошиқнинг изҳори ҳоли мазмунидаги назмнинг гўзал намунасига айланишига боис бўлган. Негаки, “*бо ўст*” радифи маъшуқага хос тансиқ ус-сифотларнинг байтлар кетма-кетлигида бир-бирини тўлдириб бориши билан маъшуқа образининг тадрижий ривожланишига, ўз навбатида, тўртинчи байтдан ғазалдаги манзурнинг сурати гўзалликларидан сийратига хос сифатлари васфига ўрин берилиб, ундан таъсирланган ошиқнинг ҳолини ҳам образли тарзда поэтик ифодалашга хизмат қилдирилган. Эътироф этилганлар нуқтаи назаридан масалага ёндашсак, бундай мазмундаги ғазал учун танланган радиф ниҳоятда муҳим поэтик функцияни бажарган. Ғазалнинг дастлабки уч байтидаги

маъшуқага хос буғдой ранглик, оламнинг ширинлиги, айни чокда унинг қаҳридан дарак берувчи “*чаши майгун*”лик, лаби хандонлигу кўнгилнинг хуррамлиги, замон Сулаймонига хослигу, ҳатто Аллоҳнинг энг буюк исми аъзами ўйиб ёзилгани боис барча махлуқотларни ўзига мусаххар қилган Сулаймон узугининг у билан бирга эканлиги, шу боис унинг подшоҳсифат ширин сўзли гўзаллардан бир неча пағона устунлиги, юзининг гўзаллиги билан бирга унинг ҳунарда камолот қозонгани, ўзининг покликка қўшимча сифатида икки олам покларининг, яъни покликка таяниб илоҳий маърифатдан баҳра олганларнинг ҳиммати ҳам унда мужассамлиги билан боғлиқ таърифу тансиқ ус-сифотларнинг қаторлаштирилиши инсоннинг энг комил мазҳар бўла олишига ишорадир. Ушбу ишоралар, шубҳасизки, салаф шоир ғазалиётида ҳам Навоийда кузатилгани сингари “*ҳеч бири бўлолмас инсонча хўб*” ғоясининг бадий ифодасига хизмат қилган. Маъшуқанинг тансиқ ус-сифотлари изофали тарзда шаклланиши боис уларнинг аксариятини ёпиқ истиоралар ташкил этган. Улар воситасида ҳам қиёсийлик ва ҳам рамзийлик маънолари ғазал бадийатини оширишга хизмат қилган.

Тўртинчи байтда маъшуқага нисбат берилган “*ораз гандумгун*”даги юзга нисбатланган буғдой ранг сифати ҳам шунчаки сифат бўлмай, Одам (а.с.) қиссасидаги буғдой сирига нисбатланиши байтдаги ошиқона мазмунга орифона руҳ бағишлаган. Айни чокда ошиқ ҳоли мушқинлигининг қора ранг билан боғлиқ рамзи олдинда уни ҳажр истироблари кутиб туришидан дарак беради. Кейинги байтдаги “*дилбарам*” маъшуқанинг эпитетларидан бири бўлиб, у айни шаклида Ҳофиз ғазалиётида I шахс бирликдаги эгалик қўшимчаси таъсирида энг фаол истиоралашган маъшуқани англатади. Унинг сафарга чиқиши ошиқнинг яна бир сифати “мажруҳ кўнгил”лилигини ифодалашга имкон беради. Ўликка жон бахш этувчи Исо нафасли дилбарнинг “*сангидил*”лигию ошиқларининг ўлдириши аслида унинг бир қаҳрли нигоҳ билан боқишининг образли таърифидир. Ғазал мақтасида улуг шоир ўзининг эътиқодли эканлигини ҳам “*Ҳофиз аз мўътақидон аст*” жумласида истиоралашган сифат билан ифодалаб, “*руҳи*

мукаррам” бирикмасидаги эпитет ёрдамида шоирнинг ўзи ва лирик қаҳрамон – ошиққа мос фазилатни юксак санъаткорлик билан бадийлаштиришга эришган. Ҳазал бадийятини оширишда маъшуқа ва ошиқ ҳолига поэтик кашфиёт сифатида танланган тансиқ ус-сифоту истиоралар, ўринли қўлланган ташбеҳ қўл келган.

Ошиқона ғазалиётдаги Навоийга хос яна бир бадий услуб маъшуқа таърифу тавсифи ва ошиқ ҳолига алоқадор изофали, сўз ва жуфт сўз ҳолдаги эпитетларнинг истиоралашиб, қофия поэтик функциясида қўлланишида намоён бўлади. Бу услуб билан маъшуқа таърифу тавсифлари ва ошиқ ҳоли алоҳида таъкидланади. У орқали ижодкор адабий нияти эҳтиросли ифодаланиши туфайли мазмунга таъсир кўрсатади. Шунингдек, ғазалнинг ўзига хос ички композициясини ҳам ҳосил қилади. Бу услуб улугъ шоирнинг “*Менмудур менким сенинг васлинг муяссардур манга, Бахти гумраҳдин қачон бу қисса бовардур манга*” [3, 35] матласи билан бошланадиган саккиз байтли ғазалнинг “*покиза гавҳардур манга*”, “*бодому шаккардур манга*”, “*хушидпайкардур манга*”, “*сарви суманбардур манга*” сингари қофиядош истиоралар ва радиф қўлланган байтларида намоён бўлади. Ҳазалдаги ўзига хос бу услуб истиоралашган маъшуқа образи билан боғлиқ хилма-хил адабий манзараларни ва сўз ўйинларини ҳосил қилишда шоирга қўл келган. Аини ҳолат ушбу байтлар шеърхон томонидан ўқилганиданоқ англашиб қолади:

Эй кўнгул, *гаввоси баҳри васл* ўлубмен, не ажаб

Гар насиб эмди ўшал *покиза гавҳардур манга*.

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,

Кўзию оғзи букун *бодому шаккардур манга*.

Ою хушидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам

Ҳамдам ул ой *чеҳралиғ хушидпайкардур манга*.

Сарвни ўртаб, суманни елга бер, эй богбон

Ким, бугун ҳамсухбат ул *сарви суманбардур манга* [3, 35].

Худди шундай оҳанг ва кашф этилган адабий лавҳалар билан шеърхонга эстетик таъсир ўтказиш Навоийнинг “*Субҳ еткурди сабо гулбарги*

хандон муждасин, Ё кўнгил топти Масиҳ анфосидин жон муждасин” [3, 360-361] матлали ғазалида янада теранроқ намоён бўлади. Ётироф этилган хусусиятларга кўра, Навоийнинг машҳур “Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт” сатри билан бошланувчи ғазали алоҳида аҳамиятга молик. Унда таъриф-тавсиф билан ошиқ ҳоли тасвири мувозий қўлланиб, ўзаро контраст ҳолатни вужудга келтиришида ҳам истиоралашган қофиялар муҳим поэтик вазифани бажарган:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Йиғларимнинг шиддатин гул барги хандонимга айт.
Буки анинг аҳду паймонида мен ўлсам дағи,
Яхши фурсат топсанг, ул бадъаҳду паймонимга айт.
Буки анинг зулфи зуннорида диним ҳосили,
Куфр ила бўлмиш мубаддал номусулмонимга айт.
Буки қилмишмен жаҳону жонни анинг садқаси,
Юз туман жону жаҳондин яхши жононимга айт.
Буки юз жон садқаси қилсам пушаймон бўлмағум,
Васлига бир ваъда қилгондин пушаймонимга айт.
Буки юз минг фитна кўзлуг бўлса пайдо онсизин,
Қилмағум наззора ҳаргиз кўзи фаттонимга айт.
Буки чок айлаб ёқа, усрук чиқар эл қасдиға,
Мен ўлиб эл жон топар, бебок нодонимга айт.
Даҳр боғи гулларин ҳуснин вафосиз эрканин,
Юзи – гул, жисми – суман, кўйи – гулистонимга айт.
Эй Навоий, ҳеч гулшаннинг сенингдек хушнаво
Булбули йўқ эрканин шоҳи сухандонимга айт [4, 66-67].

Саккиз байтдан таркиб топган ушбу ғазалдаги қофиядош сўзлардан “номусулмонимга”, “пушаймонимга” бир сўздан таркиб топган бўлса, “баъдаҳду паймонимга” жуфт сўз сифатида шаклланган, “яхши жононимга”, “бебок нодонимга” сифатловчили, “кўзи фаттонимга” ажратилган сифатловчили бирикмаларни эпитетидан, “кўйи – гулистонимга” ташбеҳи

мўъкадни ўхшатиладан айро ҳолда қофия сифатида талқин этиш ғазал оҳангига таъсир кўрсатади. Булар ичида “*яхши жононимга*”дан ташқари байтлараро қофиядошликни таъминлашга хизмат қилган “*сарви хиромонимга*”, “*гулбарги хандонимга*”, “*шоҳи сухандонимга*” изофалари сингари қофиядошларнинг барчаси истиоранинг очик ёки ёпиқ тури сифатида қўлланиб, маъшуқанинг ўхшатишга асосланган эпитетларини ҳосил қилган. “*Яхши жононимга*”даги “яхши” сифатловчиси ҳам, маъшуқа билан маънодош сифатида қўлланувчи “*жононимга*” сифатланмиши ҳам истиорани ҳосил қилмаган бўлса-да, сифатловчили бирикма ҳолида маъшуқанинг эпитетларидан бирини ифодалашга хизмат қилган. Кўринадики, ғазалдаги қофиядош сўз ва бирикмалар маъшуқага алоқадор сифатлар бўлиб, улар эпитет, истиора ёки ташбеҳ тасвирий воситалари сифатида образли ифодаланган. Айни чоқда бу эпитетлар ғазалнинг мақтаъ ва ундан олдинги байтдан бўлак ҳар бир байтида ошиқнинг маҳзун ҳоли билан контраст ҳосил қилган.

Матланинг илк мисрасида сабога мурожаат этган ошиқ ундан сарв сингари қомати тик, чиройли юрувчи маҳбубасига ўз ҳолидан хабар етказишини ўтиниб сўрайди. Бу ўтинчдан ошиқнинг ҳоли яхши эмаслиги англашилади. Кейинги мисрада йиғиларининг шиддатли тус олганини гулнинг барги янглиғ кулиб турувчига айтишга ундалишидан дастлабки муҳим контраст тасвир намоён бўлади. Шу тариқа мабодо ошиқ севгилисига берган аҳду паймонини бажариш қийинчиликларидан ўлиб қолса, унинг хабарини баъдахду паймонга, маъшуқа зулфининг зуннори (узун гажакларнинг иймон тимсоли бўлган юзни тўсиб туриши)дан таъсирланган ошиқ тоат-ибодатлари самарасининг куфр (динга тўсқинлик қилиш) билан алмашганини номусулмон – бераҳмга, жаҳону жонни унинг йўлига садқа қилган ошиқнинг бундай жасоратини юз-минглаб жону жаҳондан яхши жононга, севгилиси йўлида юз-минглаб жонни садқа қилса ҳам, ошиқнинг пушуймон бўлмаслигини васлига бир ваъда қилгандан пушаймонга, одамларни мағлуб этиш ниятида севгилининг ёқасини чок қилиб, сархуш

ҳолда чиққанидан уялган ошиқнинг ўлим топиши-ю, бошқаларга жон бахш этилишини бебок – андишасиз нодонга етказиш билан боғлиқ сабога ўтинчлар замирида ошиқ ҳоли билан маъшуқа сифатлари ва севгилининг дунё гўзалликларидан беқиёс устунлиги орасидаги зиддиятлар юқорида қайд этилган тасвирий воситаларга таяниб бадийлаштирилади. Ғазалда маъшуканинг “номусулмон”, “бебок нодон” сингари қусурлари истиоралар воситасида санъаткорлик билан бадийлаштирилганлиги боис улар шеърхонда инсонга хос иллатлар сифатида таассурот қолдирмайди. Мақтадан олдинги байтда дунё боғидаги гулларнинг гўзалликлари вафосиз – ўткинчи эканлиги билан боғлиқ ирфоний мазмун касб этган хулосавий тамсилни шундай гўзалликлари ташбеҳи мўъкадлар ёрдамида бадийлаштирилган “*Юзи – гул, жисми – суман, кўйи – гулистонимга*” етказиш ўтинчи воситасида маъшуқа кибрдан сақланишга, ошиққа эътиборли бўлишга даъват этилади. Мақтада ҳеч бир гулшаннинг Навоийдек хушнаво булбули мавжуд эмаслигини сўзамоллар шоҳига етказиш билан боғлиқ ўтинч замирида улуғ шоир ўз ижодидан масрур эканлигини ҳам шеърхонга билдириб қўяди. Кўринадики, ғазалдаги ошиқ ҳоли ва маъшуқа сифатларига оид эпитет, истиора ва ташбеҳлар улуғ шоирнинг адабий ниятига уйғун ҳолда поэтик вазифани бажариб, таъриф-тавсифу ҳол талқинига бағишланган ушбу ғазалнинг ғояси ва ўзига хос композициясини таъминлашга хизмат қилади.

Ошиқона ғазалиётдаги энг фаол образлар саналган ошиқ ва маъшук тимсоллари билан алоқадор истиора, ташбеҳ, эпитет, тансиқ ус-сифот сингари тасвирий ифодалар ҳар иккала улуғ шоир ижодида беназир гўзаллик соҳибининг таърифу тавсифи ва ошиқ ҳоли ифодасида ғазалдаги ошиқона руҳни кучайтириш, унга орифона мазмун бағишлаш ниятида кенг қўлланилади. Навоий ғазалиётида пари, ой, қуёш сингари маъшуканинг истиоравий образларининг ғазал матласидан мақтасига қадар байтлар кетма-кетлигида тадрижий ривожлантирилишида, ҳар иккала шоирнинг маъшуқа васфи билан бошланган ғазалларида унинг ой, сарв, зулфи илони сингари

истиоралашган образлари билан ўрин алмашганида, маъшуқа эпитет ва тансиқ ус-сифотларининг истиоралашувида бу фаол тасвирий ифодалар воситасида бадий кашфиётлар қилинганлиги кузатилади. Шунингдек, Навоий ғазалиётида сўз, жуфт сўз ва изофа шаклидаги маъшуқага хос эпитет истиоралаштирилиб, қофия сифатида қўлланиб, ўзига хос ички композицион тузилиш ва мазмунга эга бўлган ошиқона ғазал намуналарининг ижод этилишига боис бўлади.

5.2. Навоий ошиқона ғазалларининг бадий қурилишига оид ўзига хосликлар

Алишер Навоий бадий ижод, хусусан, ғазалнависликда шакл ва мазмун масаласига ниҳоятда талабчанлик билан муносабатда бўлган. У “Бадойеъ ул-бидоя” “Девоча”сида ўзига қадар ижод этилган ғазалларнинг айни жиҳатини танқидий руҳда таҳлил қилиб, ғоявий-бадий жиҳатдан етук ғазаллар битиш борасида ниҳоятда муҳим поэтик тамойилларни эътироф этади [1, 19-26]. Улуғ шоирнинг ўзи таъкидлаганидек, ғазал битишда композицион бутунликка эришиш, байтларни мазмунан бир-бири билан мантиқан боғлаш тамойилига илк ижодидаёқ қатъий амал қилганлиги илмий тадқиқ этилган.¹⁷⁵ Салаф шоирлар, жумладан, Ҳофиз ғазалиётида кузатилмаган бу адабий ҳодиса қиёсий-типологик сатҳда ўрганилган ҳамда Навоийнинг форс-тожик ва туркий адабиётдан адабий таъсирланши, анъанага муносабати, ғазалнависликни шакл ва музмун жиҳатидан бойитганлиги қиёсий таҳлиллар асосида кўрсатиб ўтилган.¹⁷⁶ М.Шайхзода шоир шеъриятида кузатиладиган тўрт муҳим услубий йўналиш ҳақида фикр юритаркан, ғазаллари мисолида Навоий таянган матладаги фикрни мақтага қадар тадрижий ривожлантириш услубига алоҳида эътибор қаратади.¹⁷⁷ Ё.Исҳоқов Навоий ғазаллари композицияси унинг мазмуни ва тасвир

¹⁷⁵ Қаранг: Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965. – Б. 54.

¹⁷⁶ Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961, – Б. 68-102.

¹⁷⁷ Қаранг: Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик, 4-том. – Тошкент, 1972. – Б. 195-216.

усуллари каби ниҳоятда ранг-баранглигини таъкидлаб, шоир ғазалларини асосий типларидан келиб чиққан ҳолда таъриф, тавсиф, мадҳ ва шарҳи ҳол турларда тасниф этади. Уларнинг муҳим композицион хусусиятларини умумлаштиради.¹⁷⁸ Навоий ғазаллари композицияси устида олиб борилган бу илмий тадқиқотлардаги муҳим умумлашма-хулосалар, табиийки, миқдор жиҳатдан салмоқли ўринга эга шоир ошиқона ғазалларининг бадиий қурилишига ҳам бевосита алоқадор саналади.

Ё.Исҳоқовнинг “Навоий поэтикаси” асарида эътироф этилган ҳолатда муҳим илмий хулосалари Навоийнинг ниҳоятда ранг-баранглик касб этган ошиқона ғазалиётининг бадиий қурилишига оид ўзига хосликларни илмий ўрганиш, уларни таҳлиллар асосида муайянлаштиришга йўналтирилгани билан аҳамиятли. Олим: “... поэтикага доир асарларда қайд этилган ва уларда учрамайдиган юзлаб поэтик воситаларнинг ранг-баранг поэтик жилосини биз Навоий ғазалиётида кузата оламиз”¹⁷⁹, – дея эътироф этади. Бундай тасвирий воситалар ғазалнинг композицион қурилишига ҳам, унинг семантик структурасига ҳам таъсир этиб, ҳар бир ғазалнинг ўзига хос бадиий қурилишини вужудга келтиради. Шундай бўлса-да, муайян тасвирий воситалар асосида шаклланган бир неча ғазалларнинг поэтик қурилишига оид типик хусусиятлар, анъанага айланган услублар ҳам мавжудки, Навоий уларни салафлар ижодидан ўрганган, уларни янгича кўринишларда ривожлантирган, айримларида эса ўзига хос поэтик маҳоратини намоён этган. Масаланинг айна жиҳатидан келиб чиқиб, сўз такрорига алоқадор тасвирий воситалар ва қофия санъатлари¹⁸⁰ асосида вужудга келган улуг шоир ошиқона ғазалларининг бадиий қурилишига оид айрим ўзига хосликларни муайянлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг маълумотига кўра, араб фусаҳоси “мурожаъа” дея эътироф этган саволу жавоб бадиий санъатининг бир киши баёни асосида вужудга келувчи бир шеърнинг бир мисрасида савол, иккинчисида жавоб ёки

¹⁷⁸ Қаранг: Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 54-67.

¹⁷⁹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Б. 64.

¹⁸⁰ Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти, 1999. – Б. 218-237.

бир байт саволу иккинчиси жавоб тарзидаги навъидан арабу ажам шоирлари кенг фойдаланишган. Баъзан ажам шуароси қасиданинг бошидан охиригача бу санъатнинг талаб-қоидаларига риоя этишган.¹⁸¹ Ҳофиз девонида ҳам аини услубда битилган уч ғазал мавжуд. Лирик қаҳрамон – ошиқ саволига маъшуқа жавоби тарзида ижод этилган бу ғазаллардаги саволларда шарҳи ҳол талқини ва васлдан умидворлик ғоялари бадиий ифода этилса, жавобларда баъзан мутойиба, аксарият ўринларда эса ирфоний ғояларнинг образли инъикоси бадиийлаштирилади. Шоирнинг “*Гуфтам*: “*Ғами ту дорад...*” ғазалидаги “*Гуфтам*”, “*Гуфто*” сингари такрорларнинг ғазал матласида 4 бора, қолган байтларнинг мисралари бошида айнан такрорланиб, муайян бир ритмик зарбни вужудга келтириши ғазалда ўзига хос бадиий қурилишни ҳосил қилган:

Гуфтам: “Ғами ту дорад”, Гуфто: “Ғамат сар ояд”,
Гуфтам, ки: “Моҳи ман шав!” Гуфто: “Агар барояд”.
Гуфтам: “Зи меҳрварзон расми вафо биёмўз!”
Гуфто: “Зи хубрўёи ин кор камтар ояд”.
Гуфтам, ки: “Бар хаёлат роҳи назар бибандам”,
Гуфто, ки: “Шабрав аст ў, аз роҳи дигар ояд”.
Гуфтам, ки: “Бўи зулмат гумроҳи оламам кард”.
Гуфто: “Агар бидони, ҳам ўт раҳбар ояд”
Гуфтам: “Хушо ҳавое, к-аз бода субҳ хезад”.
Гуфто: “Хунук насиме, к-аз кўи дилбар ояд”.
Гуфтам, ки: “Нўши лаълат маро ба орзу кушт”.
Гуфто: “Ту бандаги кун, к-ў бандапарвар ояд”.
Гуфтам: “Дили раҳимат кай азми сулҳ дорад?”
Гуфто: “Мағўй бо кас , то вақти он дар-ояд”.
Гуфтам: “Замони ишрат дидй, ки чун сар омад?”
Гуфто: “Хамўш, Ҳофиз, к-ин ғусса ҳам сар ояд”.

---

¹⁸¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 189.

Хуршид таржимаси:

Дедим: “Ғаминг чекарман”. Деди: “Ўтар бу дам ҳам”.

Дедимки: “Менга бўл ой”. Деди: “Чиқар бирор дам”.

Дедим: “Вафолилардан ўрган вафо йўлини”.

Деди: “Гўзал санамда меҳри вафо бўлур кам”.

Дедим: “Сочинг иси-ла йўлдан бутун адашдим”.

Дедики: “Бандалик эт бўлгай нигор Ҳотам”.

Дедимки: “Тоза кўнглинг бўлгай қачон мулойим?”

Деди: “Жафога сабр эт, шояд етар ўшал дам”.

Дедим: “Хаёлинг ила термулди кўз йўлингга”.

Дедики: “Тун юрарнинг сўқмоғи бошқа олам”.

Дедим: “Ажаб ҳаво бу жаннатдан эсди гўё?”.

Деди: “Бу ёр саридан эсан шабада – кўклам”.

Дедим: “Лабинг майининг орзуси била ўлдим”.

Дедики: “Сабр қилсанг, бўлғуси дардга марҳам”.

Дедимки: “Айшу суҳбат кўрдингки, қандай ўтди?”

Деди: “Жим ўлки, Ҳофиз, кечгай шу қайғу тамом”.¹⁸²

Аслият билан таржима ғазал солиштирилганида, улардаги байтлар миқдори тенг бўлса-да, бироқ тартибида сезиларли даражада ўзгариш вужудга келганлиги кўзга ташланади. Таржимадаги матлаъ, мақтаъ ва 2-байт аслиятга мувофиқ тарзда ўз ўрнини ўзгартирмаган. Аслиятнинг 3-байти таржимада 4-байт, тўртинчиси – еттинчи, бешинчиси – учинчи, олтинчиси – бешинчи ва еттинчиси – олтинчи байт тарзида ғазалдан ўрин олган. Шундай бўлса-да, ғазалдаги умумий мазмун сақланиб қолган. Ҳофиз ижодига хос ғазалда байтларнинг мазмунан ўзаро боғланмаганлигини тожик адабиётшуноси А.Мирзоев ғазалнинг асосий ижобий хусусияти, деб баҳолайди.¹⁸³ Бироқ Навоий юқорида таъкидланганидек, бу ҳолга танқидий муносабатда бўлади. Аёнлашадики, Ҳофизнинг шеърлари шоирнинг ўлиmidан кейин унинг дўсти Муҳаммад Гуландом томонидан бир девон

¹⁸² Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. – Тошкент: Ўзбекистонда нашр, 1958. – Б. 77.

¹⁸³ Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б. 90-91.

тарзида тартиб берилгандан сўнг ғазаллардаги байтларнинг ўзаро мазмунан боғланмаганлиги боис асрлар давомида улардаги тартибнинг ўзгариб кетишига, айрим байтларнинг йўқолиб қолишига сабаб бўлган. Бунга таржимонга биз таянган девоннинг нашридан бошқа нусхаси мавжуд бўлганлиги ҳам қаноат ҳосил қилдиради. Эҳтимоки, улуғ салаф девони нусхаларидаги ғазаллар матни билан боғлиқ бундай тафовутлар Навоийга ёшлик чоғлариданоқ маълум бўлгани учун у ғазал байтларининг мантиқан боғлиқлиги тамойилиги амал қилган ҳолда ижод этишга эрта киришгандир. Негаки, у “Муҳокамат ул-луғатайн”да 15 ёшдан 40 ёшига қадар ўқимаган девонининг оз қолганини сўзлаб, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий асарлари қаторида Ҳофиз девонини ҳам севиб ўқиганини эътироф этади [16, 24].

Ҳофизнинг таҳлилга тортилган *“Гуфтам: ‘Ғами ту дорад...”* ғазалидаги лирик қаҳрамоннинг маъшуқага қаратилган датлабки жумлаларида бир қарашда савол аломати йўқдай туюлади. Бироқ ундаги оҳанг жумлаларнинг *“Ғаминг чекапман, ахир, – дедим. Энди нима қиламан?”* ёки *“Вафолилардан вафо йўлини ўргансанг нима қилади?”* тарзидаги савол мазмунини ўзида мужассамлаштирганини билдиради. Навоий салафлар ижоди, жумладан, Мавлоно Лутфий девонидаги: *“Дудогинг маъдани жондур”, – дедим. Айтур: “Санга не?!” “Қоматинг сарви равондур”, – дедим. Айтур: “Санга не?!”*¹⁸⁴ сингари савол-жавоб услубида ижод этилган назмнинг бу нодир намуналаридан хабардор бўлгани ҳолда шундай услубдан мантиқий изчилликни таъминлаш учун поэтик сюжетли *“Жонга чун дермен...”* ғазалида фойдаланади. Бу билан шоир поэтик сюжет асосида, аввало, байтларни мантиқан бир-бирига бадий боғлашга эришади. Иккинчидан, жоннинг ўлимига ким ёки нима сабаб бўлганини савол-жавоб услубида тафтиш этиш билан жон ва лирик қаҳрамоннинг тани узвларини шахслантириб, икки қаҳрамон орасида бўладиган анъанавий савол-жаволни образлараро савол-жавоб даражасига кўтаради. Лирик қаҳрамон – ошиқ

¹⁸⁴ Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987...

асосан ўз ўлимига сабабчи бўлганни аниқлашга қаратилган савол билан жон, жисм, бағир, кўнгил, кўзни тафтиш қилади. Иштирокчиларнинг ҳар бири юқоридаги сирада номи ўзидан кейин келган қаҳрамонга айбни тўнкаб, ўзини оқлайди. Навбат кўзга келганда, лирик қаҳрамон жаҳлини жиловлай олмасдан уни сўкишгача бориб етади. Кўз эса маҳваш талъатини ногоҳ кўриб қолганини йиғлаб баён қилади. Шунда лирик қаҳрамон жоннинг шундай ўлим топиши ўзи учун азалнинг қисмати эканлигига иқдор бўлади:

Жонга чун *дермен*: “Не эрди ўлмаким кайфияти?”

Дерки: “Боис бўлди жисм ичра маразнинг шиддати”.

Жисмдин *сўрсамки*: “Бу заъфингга не эрди сабаб?”

Дер: “Анга бўлди сабаб ўтлуғ бағирнинг ҳирқати”.

Чун бағирдин *сўрдим, айтур*: “Андин ўт тушти манга

Ким, кўнгулга шуъла солди ишқ барқи офати”.

Кўнглима қилсам *ғазаб, айтурки*: “Кўздиндур гунаҳ,

Кўрмайин ул тушмади бизга бу ишнинг тухмати”.

Кўзга чун *дерменки*: “Эй тардомани юзи қора,

Сендин ўлмиш телба кўнглимнинг балою ваҳшати”.

Йиғлаб *айтур* кўзки: “Йўқ эрди манга ихтиёр

Ким, кўрунди ногоҳон ул шўхи маҳваш талъати”.

Эй Навоий, барча ўз узрин деди, ўлгунча қуй

Ким, санга ишқ ўти – ўқ эрмиш азалнинг қисмати [6, 403-404].

Навоийнинг муайян поэтик сюжет асосида ижод этилган ғазаллари сингари ушбу ғазалида ҳам жонга йўналтирилган дастлабки саволда ифодаланган ўзига хос бошланма, жисм, бағир образларининг савол-жавоблари бадий талқинида кузатилган воқеалар ривожи, кўнгулга нисбатан ғазабда бадийлаштирилган воқеликнинг кескин тус ола бошлаши, кўзга нисбатанланган ҳақоратомуз истиора ва қаҳрли савол оҳанги билан ифодаланган кульминацион нуқта, кўзнинг йиғлаб айтган жавобида ўзига хос ечим ва мақтада воқеликдан чиқарилган хулоса мавжуд. Поэтик сюжетга асосланган ушбу ғазалда Навоий ғазаллари семантик структураси учун типик

адабий ҳодиса саналган А.Ҳайитметов эътирофига кўра “лирик чекиниш сифатидаги байт”, Ё.Исҳоқов шундай номлашни маъқул кўргани ҳолда уларнинг тавсифий (таъриф, мадҳда ҳам) ғазалларда “бегона” ёки кистирмалигини эътироф этган мақтадан олдинги¹⁸⁵, биз эса уни “мажозни ҳақиқатга айлантирувчи кўприк поэтик функциясидаги байт” дея талқин этганимиз характеридаги байтнинг мавжудлиги кузатилмайди. Мақтадан олдинги байтда лирик қаҳрамон ўлимига сабабнинг “махваш талъати” билан боғлангани боис у чинакам ошиқ сифатидан тафтишни тўхтатади, сабабни қисматдан деб билади. Бу билан, ўз-ўзидан мажоз ҳақиқатга уланади, шу боис бундай поэтик функцияни бажарувчи байтга эҳтиёж сезилмайди. Ғазалдаги “дермен” ва унинг маънодошлари сифатида қўлланган “сўрсам”, “қилсам ғазаб” ҳамда “дерки” билан маънодошлик ҳосил қилган “айтур” сингари сўзларнинг такрори савол-жавоб услубига хос поэтик функцияни байтлар кетма-кетлигида таъминлаб туришга хизмат қилган ва айтиш мумкинки, Навоийнинг “Жонға чун дермен” ғазали ўзига хос бадий қурилишга эга бўлган ғазал сифатида намоён бўлган.

Сўз такрорига асосланувчи бадий-тасвирий воситалар орасида тарди аксининг бир ғазалнинг барча байтларида муайян тартибда қўлланилиши унинг мазмунига ҳам, бадий қурилишига ҳам ўзига хослик бахш эта олади. Бу бадий санъат хусусида Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида қуйидаги фикрлар келтирилади: *“...Аксни табдил ҳам дерлар, баъзилар тарду акс дерлар. Ул андин ибораттурким, каломнинг бир бўлагин иккинчи бир бўлагин олдиға қўярлар. Сўнгра анинг аксин қилурлар, биринчи бўлакнинг ўрнин иккинчисиники била алмаштирурлар. Бу акс бир жумлада бўлмоғи, зарур бўлса анинг бир тарафи орасида ва мутааллиғида бўлмоғи мумкин”*.¹⁸⁶ Кўчирилган назарий маълумотлардан англашиладики, тарди акс байтда қўлланган икки сўзнинг кейинги ўринда уларнинг ўзаро ўрин алмашишига асосланади. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг эътироф этишича, тарди

¹⁸⁵ Қаранг: Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. — Тошкент: “Фан”, 1983. — Б. 62.

¹⁸⁶ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-с-санойиъ. — Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. — Б. 189.

аксининг икки жумлада, ҳар икки мисрада сўзларнинг ўзаро ўрин алмашишига асосланувчи маъкиси мураттаб – тартибли аксга хос кўринишлари ва маъкиси мушавваш – тартибсиз акс (сўзлар такрори тартибининг ўзгарган) шакллари мавжуд. Айни ҳолат тескари қўлланувчи сўзларни таъкидлаш билан бир қаторда улар воситасида шоир истаган адабий ниятни кутилмаган тарзда (фавқулодда) шеърхонга етказилгандек таассурот уйғотади. Табиийки, бундай ногоҳоний ҳолат шеърхон туйғуларини жунбушга келтиради. “Бадойиъ ус-санойиъ”да тарди аксининг лафзий гўзалликлар сирасига киритилишининг шартли эканлиги унинг ана шундай фавқулодда маъно ифодалашидан ҳам сезилиб туради. Бизнингча, тарди акс воситасида маънонинг мукаммаллашуви Навоий ғазалиётида тажнис, ийҳом, таносиб, иштиқоқ, тазод, таъдид, тақрир, китобот, радд ул-матлаъ, тавзи сингари лафзий санъатларга нисбатан унга кўпроқ мурожаат этилишига омил бўлган кўринади. Ё.Исҳоқов Муҳаммад бинни Умар ар-Родиённинг “Таржимон ул-балоға” (XI аср) асарига таяниб, тарди аксининг комил – тугалланган (байт доирасида қўлланган) ва махраж – тугалланмаган (мисра доирасида қўлланган) ҳамда тескари такрорланувчи сўз маънони кучайтиришга хизмат қилса, “тарди акс акси мутаҳодий”; янги маъно ҳосил қилса, “тарди акс акси мужрий” деб номланишини мисоллар билан кўрсатиб ўтади. Олим тарди аксининг маъновий хусусиятининг бир кўриниши бўлган тарди акс акси мужрийни маъновий санъатлар гуруҳига дахлдор деб билади.¹⁸⁷

Навоийнинг биргина “Наводир уш-шабоб” девонидаги олинган тўққизта ғазалида тарди акс билан зийнатланган байтларнинг учраши бу поэтик восита қайд этилган хусусиятларига кўра улуғ шоирга ниҳоятда қўл келганига амин бўламиз. Ўн бир ғазалнинг (93-, 157-, 174-, 216-, 220-, 229-, 277-, 345-, 366-, 471-, 518-ғазал) матлаларида учровчи тарди акслар бошланма байтларнинг оҳангдорлигини таъминлашга ва шоир адабий ниятининг ўзига хос тарзда бадиийлаштирилишига хизмат қилдирилган. 485-ғазалнинг 2-, 451-ғазалнинг 3-, 502-, 601-ғазалларнинг 4-, 512-, 514-

---

¹⁸⁷ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “ZARQALAM”, 2006. – Б. 77-80.

ғазалларнинг 7-байтида тарди аксга мурожаат этилганлиги ғазалнинг турли байтларида қўлланувчи тарди аксларга мисол бўлади. Уларнинг бирида ошиқнинг руҳий ҳолати тасвирини муайянлаштириш мақсадида унга ёндош келтирилган тамсилий мисрада қўлланилган тарди акснинг маҳаражи мужрий – шаклан тугалланмаган, маънавий янги кўриниши эътиборга лойиқдир:

Доғу қонлиғ чок-чок ўлғон кўнгулдадур ғаминг,

Лола тоғ ичра бўлур, ким кўрди лола ичра тоғ [4, 298]

Байтда қуйидаги мазмун ўз ифодасини топган: Сенинг ғаминг доғу чок-чок бўлган бу қонли кўнглимдадир. Ҳолбуки, лола тоғ ичида бўлади, лола ичида тоғ бўлганини ким кўрган?! Тарди аксли мисрадан англашиладики, кўнгилдаги ғам тоғдек улкан.

“Наводир уш-шабоб”даги 39-ғазалнинг 2-, 5-, 46-ғазалнинг 2-, 3-, 49-ғазалнинг 2-, 3-, 5-, 229-ғазалнинг 1-, 4-, 6-, 245-ғазалнинг 3-, 5- ва 8-байтларидаги тарди акслар ғазалнинг икки ва ундан ортиқ байтларида бу тасвирий воситанинг қўлланилишига мисол бўлиб, тарди акс, чиндан-да, Навоийнинг сеvimли бадий-тасвирий воситасига айланганидан дарак беради. Энг муҳими, Навоий ошиқона ғазалларининг айрим намуналарини бошдан охир тарди акс бадий санъатининг имкониятлари билан зийнатлаб, унга ўзига хос бадий қурилиш ва жозиба бахш этишга эришади. Бу ноёб адабий ҳодиса Навоийга хос юксак санъаткорликнинг бир намунаси сифатида намоён бўлади.

Улуғ шоирнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан ўрин олган “*Кўзунг не бало қаро бўлуптур Ким, жонга қаро бало бўлуптур*” [3, 145] матлали етти байтдан таркиб топган ғазали тарди акс бадий санъати асосида ижод этилган ошиқона ғазалнинг ноёб намуналаридан биридир. Ушбу матлаъ “*Инсоният ва хушахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона*” [13, 63] бўлган шоир йигит Мирзохоннинг қаламига мансуб бўлиб, истеъдодли бу ёш қаламкашнинг фоний дунёни эрта тарк этиши Навоийга жуда қаттиқ таъсир

кўрсатади, “зулқофиятайн ва қофиялари тарди акс” [13, 63] тарзида битилган бу ғазалга улуғ шоир жавоб ёзиб ўз девонига киритади:

Кўзунг не бало қаро бўлуптур¹⁸⁸

Ким, жонга қаро бало бўлуптур.

Мажмуъи давони дард қилди

Дардинги, манга даво бўлуптур.

Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,

Ҳар жонки, санга фидо бўлуптур.

То қилди юзунг ҳавоси жоним,

Юз сари анга ҳаво бўлуптур.

Боқий топар улки, бўлди фоний,

Раҳравға фано бақо бўлуптур.

То тузди Навоий ояти ишқ,

Ишқ аҳли аро наво бўлуптур [3, 145].

Илк мисрадаги “кўзнинг не бало қаро бўл”ишида қўлланган “бало” “бунчалар” маъносини англатса, кейинги мисрадаги жонга “қаро”нинг “бало бўл”ишида эса бу сўз ўз маъносида қўлланиб, маъшуқа қора кўзларининг гўзаллиги, айти чокда жонга офат солишини ифодалашда ниҳоятда қўл келган. Айти ҳолат Навоийни ҳам илҳомлантирган. Улуғ шоир ёш истеъдод соҳибининг хотираси ҳурмати учун матлани тазмин сифатида танлаб, ғазалнинг 2-, 4-, 6-7-байтларини тарди акснинг комили мужрий – шаклан тугалланган, маънавий янги, 3-, 5-байтларини эса комили мутаҳодий – шаклан тугалланган, **маънавий** такрор кўринишлари билан беаган. Ундаги оҳангнинг ўйноқилиги, муболағавий тасвир, зид ва таъкид маъноларининг тескари такрорланувчи сўзлар воситасида ифодаланиши ошиқона ғазалнинг ўзига хос ритми ва композициясини ҳосил қилиб, шеърхонни завқлантиришга омил бўлган.

¹⁸⁸ Матладаги “қаро” сўзи биз таянган нашрда “қора” шаклида кўчирилган. Бу ғазалнинг вазнига ҳам мос эмас. Уни “Мажлис ун-нафоис”даги парча [13, 63] ва “Бадойиъ ул-бидоя” нашри [1, 140] асосида тузатдик. Шунингдек, тарди акс Атоллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадойиъ-с-санойиъ” нашрида “тарду акс” тарзида келтирилади. Ё.Исҳоков Навоийнинг юқоридаги “Мажлис ун-нафоис”дан келтирилган қайдларига асосланиб, “тарди акс” шаклида қўллашни маъқул кўради. Биз ҳам шунга таяндик.

Навоийнинг тарди акс ва сўз тарори асосида ўзига хос бадиий қурилиши ҳосил қилинган ғазалларидан яна бири “*Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно, жон эрур*” сатри билан бошланувчи ошиқона ғазалидир. Асосан жон ва жонон сўзларининг, фақат бир байтда эса жону жаҳон сўзларининг тескари такроридан пайдо қилинган тарди акслар ғазалда ундош товушлар такроридан вужудга келувчи тавзеъ бадиий санъатини ҳам ҳосил қилган. Натижада бир хил товушлар такроридаги уйғунлигу шундай товушлари мавжуд бўлган сўзларнинг тексари такрорланиб таъкидланишидан ҳосил қилинган кўтаринки рухдаги ўзига оҳанг ғазалнинг бадиий қурилишига сезиларли таъсирини кўрсатган:

Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.
Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмким
Жон эрур жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.
Бўлса жонон бордурур жон ҳам чу жонон қилди азм,
Жон кетиб жонон била жондин манга ҳижрон эрур.
Жон манга жонон учундур, йўқки жонон жон учун,
Умр жононсиз қатик, жонсиз вале осон эрур.
Борса жонон жон йитар, гар борса жонон, жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.
Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса жон уйлаким, ўлмас жаҳон зиндон эрур.
Жоним ол, эй ҳажру жононсиз манга жон истама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур [3, 149].

Ғазалда лирик қаҳрамон – ошиқнинг васлга иштиёқмандлиги, васф этилаётган илоҳий мазҳар жонон тимсолида руҳи мутлоқ билан тавҳид ҳосил қилиш ошиқнинг асосий мақсадига айлангани, усиз ҳижрон изтиробларида қийналишию жаҳоннинг зиндонга айланиши билан боғлиқ ирфоний ғояларнинг “жон”, “жонон”, “жаҳон” сингари сўзларнинг муайян такрори асосида бадиий ифодаланиши Навоий нуктадонлигининг муҳим бир

кўриниши саналади. Тарди аксга таяниб янги маъно ифодалаш шоирдан мумтоз ижодкорларимиз томонидан ниҳоятда қадрланган сўзнинг очиқ, равшан, чиройли, қоидаларга мос келиши ва нозик, оҳорли, теран маъноларни маҳорат билан ифодалаш талабларини ўзида мужассамлаштирган фасоҳату балоғатда салоҳият соҳиби бўлишни талаб этади. Улуғ шоир ушбу ғазалда асосан “жон” ва “жонон” бир байт доирасидагина “жаҳон” сўзини муайян бадий санъатлар талаблари асосида бир ғазал доирасида такрор қўллаб, янги маъноларни ифодалаб бориш билан чекланмай, байтлар кетма-кетлигида таъкидларни кучайтириб бориш билан ҳам яна янгича маъноларни кашф этди ҳамда ошиқона ғазалнинг ўзига хос композициясини ҳосил қилди. Ғазалнинг 1-, 4-байтларида тарди акснинг комили мужрий навъи қўлланганлиги яққол намоён бўлади. Жумладан, матладаги “жоножон” лабларнинг бир-бирига маҳкам қовушиб туришини ифодалаш билан бир қаторда, пирнинг аксарият ҳолатда сир тутилувчи илоҳий маърифатга кон сўзини, илоҳий сир билан боғлиқ ирфоний маънони ҳам ўзида ифодалаган. Тўртинчи байт доирасидаги такрорлар комили мужрий бўлса, байтнинг биринчи мисрасидаги такрорлар маҳражий мужрий намунаси сифатида байтдаги “ж” ва айниқса, унда салмоқли ўрин тутувчи “н” товушига хос тавзеънинг гўзал намунасини ҳосил қилган. Учинчи байтда шундай тавзеъ такрорланувчи сўзлар қаторига “ҳижрон” бешинчи байтда “имкон”, олтинчи байтда эса “зиндон”нинг қўшилиши билан бошқа байтларда қофияланувчи сўзлардаги “ж”, “н” товушлари билан мукаммаллашган. Бешинчи байтда “жон” ва “жонон” сўзлари воситасида тарди акс ҳосил қилинмаган бўлса-да, уларнинг байтдаги такроридан тавзеъ вужудга келган. Ғазалнинг 2-, 3-, 6-, 7-байтларида комилий мутаҳодий қўлланган. Шундай эса-да, унинг 2-байти жуфт мисрасидаги такрорлар ўзига хос оҳанг билан тавҳид маъносини бадий ифодалаган. Кўринадики, улуғ шоир тарди акснинг шаклига кўра ҳам комил, ҳам маҳраж, маънавий хусусиятига кўра мужрий ва мутаҳодий навъларидан, шунингдек, сўз такрори ва тавзеъ бадий санъатидан ниҳоятда моҳирлик билан фойдаланиб,

ошиқона ғазалнинг ғоявий-бадий жиҳатдан мукаммал, ўзига хос бадий қурилишга эга бўлган намунасини ижод этган.

Ё.Исҳоқов “Навоий поэтикаси”да шоирнинг қофияга ғоявий-эстетик функция ташувчи восита сифатида ёндашиб, ғазалда унинг катта имкониятларини намоёиш қилганини эътироф этади.¹⁸⁹ Ҳақиқатан, биз унинг бир қиррасини олдинги фаслда маъшуқага хос истиоралашган эпитетларнинг қофия функциясини бажариши мисолида кўриб ўтган эдик. Навоийнинг ошиқона ғазаллари бадий қурилишига оид яна бир ўзига хослиги ҳар бир байтдаги мисралари қофиядош бўлаклардан ташкил топган бир қатор мусажжаъ ғазалларнинг ижод этилишида намоён бўлади. Бу адабий ходисанинг шоир даврига қадар ниҳоятда оз кўринишда амалда бўлганлигини Бобурнинг қуйидаги қайдлари далиллайди:

“Бу вазнда (ҳазаж баҳри назарда тутилган – Ҳ.Э.) мусажжаъ ғазал ҳам кам айтибтурлар. Маир Алишер бир неча ғазал айтибтур, ул жумладан бир лўли йигитнинг таърифиди бир ғазал воқеъ бўлубтур:

*Не лўливашидур ул қотилки, қон тўкмаккадур яксар,
Қиё боқмоқлари поки, итик мужгонлари наштар.
Юзидинким хижилдур гул, паришон ҳар тараф кокул,
Сочиб гул барг уза сунбул, тўкуб кофур уза анбар.
Чу лаб асбобини тузди, саломат риштасин узди,
Қамардек ҳола кўргузди, узори даврида чанбар...”¹⁹⁰*

Мусажжаъ ғазалдаги ички қофиялар мисраларнинг муайян ўрнида – уларнинг ўртасидаги рукнда ҳамда тоқ мисралар охирида келади, натижада байт тўрт қисмдан иборат бўлади. Бунинг учун ғазал тўрт ҳижодан таркиб топган рукнларнинг мусаммани солим ўлчовида битилади. Бундай вазн байтдаги мисраларни асосий ва ички қофия ёки радиф билан тенг миқдорда тўртга бўлиш имконини ҳосил қилади. Юқорида келтирилган ғазалдаги матлада сажли қофия кузатилмайди. Бу Навоийнинг аксарият мусажжаъ ғазаллари учун хос хусусият саналади. Иккинчи байтда “гул”, “кокул”,

¹⁸⁹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 65.

¹⁹⁰ Бобур. Мухтасар. Ташрга тайёрловми С.Ҳасанов. – Тошкент: “Фан”, 1971. -Б. 240 б

“сунбул” кейиги байтда эса “тузди”, “узди”, “кўргузди” сўзлари ички, жуфт мисралардаги “анбар”, “чанбар” сўзлари асосий қофияни вужудга келтирган.

Улуғ шоирнинг Бобур эътироф этганидек, ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган “Масиходин лабинг афсах, қуёштин оразинг аҳсан” сатри билан бошланувчи қуйидаги ғазалининг матласи тўлиқ бўлмаса-да, ички қофия билан безатилгани каби ғазалда матлага ўхшаш ва унга яқин шаклдаги мусажжаъ қофияли байтларнинг мавжудлиги кузатилади. Бунга матндаги ички ва асосий қофияларни ажратиб кўрсатганимизга таяниб, қаноат ҳосил қилиш мумкин:

Масиходин лабинг афсах, қуёштин оразинг аҳсан,
Қуёшингга фалак ҳайрон, Масихингга қуёш маскан.
Кўзумда гарди майдонинг, танимда нақди пайконинг,
Анга кўз мардуми хозин, мунга жон кулбаси махзан.
Ясармен юз малоҳат, ваҳ, бўлур кўргач ани ногаҳ,
Кўзум ҳайрон, таним ларзон, эсим волиҳ, тилим алкан.
Шикебу сабр уйин буздики, рухсоринда кўргузди
Хатидин нур узу зулмат, юзидин ўт аро гулиан.
Тўкарсен қон кўзунг бирла, берурсен жон сўзунг бирла,
Ажойиб зуфунунисенки, ҳар фан ичра сен якфан.
Маломат тоши доғидин ёруди ишратим шамъи
Ажаб кўкурд ўтидин айладим бу шамъни равшан.
Ясарда сунъ меъмори фалак ғамхонасин гўё
Ки, қилди дарду ғам кирмакка ҳар кавкабни бир равзан.
Сен истаб Хизр умри, турфа буким, гунбади хазро
Юзига тун қорасин суртибон айлар санга шеван.
Навоий асрабон тамкин, кишидин истама таҳсин,
Чу шаҳ кўргузди истиҳсон, кўруб назмингни мустаҳсан [3,380].

Ғазал матласининг илк мисрасидаги “фасиҳ сўзловчи”, “сўзга чечан” маъноларини ифодаловчи “афсах” асосий қофия саналган, шу мисра

охиридаги “энг гўзал” маъносидаги “аҳсан” сўзи билан гарчи қофиядош бўлмаса-да, “афсах” иккинчи рукннинг сўнгги икки ҳижосини ҳосил қилгани ва “аҳсан” билан ҳижоларининг миқдори тенглиги сабаб ички қофияга хос оҳангдорликни вужудга келтира олган. Шу боис бу сўзларнинг бир қарашда қофиядош эмаслиги сезилмайди. Худди шундай ҳолат иккинчи мисрадаги “хайрон” ва “маскан” сўzlари орасида ҳосил қилинган. Шу боис ушбу матладаги қофиядош сўзлар билан ҳосил қилинган оҳангни мусажжадан тамомила йироқ деб баҳолаш қийин. Тўққиз байтли ғазалнинг 7-, 8-байтларигина мусажжага хос бадий-эстетик талаблардан тамомила йироқ ҳолда ижод этилган. Ғазалнинг 2-байти, хусусан, мақтасида мусажжаъ талаби тўлалигича ўзини намоён этган. Учинчи байтдаги 3-ички қофияда сакталик мавжудлиги кузатилади, бироқ “ларзон” сўзи билан ифодаланган бу қофия вазифасидаги сўз ички қофиягамас, байтдаги ғазалнинг асосий қофиядоши “алкан” билан тўла бўлмаган оҳангдошликни ҳосил қилган. 4-, 5-байтларнинг биринчи мисраларида ички қофия бўлгани ҳолда, 6-байтда бу ҳолат биринчи ва учинчи ички қофиядошлар орасида сақланган. Таъкидлаш мумкинки, қофия билан боғлиқ юқорида санаб ўтилган жиҳатлар ғазалда мусажжаъ оҳанги устуворлигини таъминлаган.

Ҳазажи мусаммани солим вазнида битилган “*Севунгил, эй кўнгул...*” номли 7 байтли мадҳ мазмунли қуйидаги ғазалнинг матласидан бўлак барча байтлари мусажжаъ ғазалга хос сажланган:

Севунгил, эй кўнгул, охирки жисминг ичра *жон* келди.
Қувон, эй жони маҳзунким, ҳаёти *жовидон* келди.
Сафардин ул парий *етти*, мени маҳзунни шод *этти*,
Кўнгулдин эски ғам *кетти*, тан ичра янги *жон* келди.
Хирад, йиғ бу *масофингни*, таҳаммул, қўй *газофингни*,
Вараъ, тарк айла *лофингники*, ошуби *жаҳон* келди.
Дамеки андин *айрилдим*, кўнгулни маҳрами *қилдим*,
Бугун келди кўнгул, *билдимким*, ул *номехрибон* келди.
Келиптур ёшурун ул *шаҳ*, мени мажнун **эман** *огаҳ*,

Парий эрмас эса, бас, *вах*, нечук кўздин *ниҳон* келди.
Фалак бокди *фигонимга*, ажал раҳм этти *жсонимга*,
Хазонлиғ *бўстонимга* гули боғи жинон келди.
Муғанний бир навое *туз*, Навоий нағмае *кўргуз*,
Аёқчи, томса тут, *тўққузки*, доройи *жаҳон* келди [3, 451-452].

Навоийнинг ошиқона мазмундаги мусажжаъ ғазаллари мустафъилун рукнининг байтда саккиз марта тўлиқ такроридан ҳосил бўлган ражази мусаммани солим вазнида ҳам битилган. Шоирнинг “*Тандин ўқунгни чексалар...*” ғазали шу вазнда ёзилган бўлиб, унинг матласи мусажжаъ ғазалга хос сажланмаган, қолган байтлар эса мусажжаъ ғазалнинг эстетик талабларига тўла жавоб беради:

Тандин ўқунгни чексалар, оғрирдин эрмас *шеваним*,
Андин қилурмен навҳаким, айру тушар жондин *танним*.
Гулхан кули ичра *ниҳон*, жисмим жунундиндур *нишон*,
То телбалик барқи *аён* бўлғач куюптур *хирманним*.
То ишқ аро *афсонамен*, ўт ичраки *девонамен*,
Ул шамъ учун *парвонамен*, бўлмиш ўртанмак *фанним*.
Ул шўх секритти *саманд*, эрмас насиҳат *судманд*,
Ҳар дўст берса эмди *панд*, улдур улуғроқ *душманним*.
Май ичкали ул *нўшлаб* зоҳир қилур ҳар дам *тараб*,
Бу навъ очилмоқ не *ажаб*, андоқ су ичкан *гулшанним*.
Чун одамийда йўқ *вафо*, кўр ул парий ишқи аро
Жавлангаҳим дашти *фано*, вайронайи ғам *масканним*.
Ғам тигидин қочмоқ *ҳавас* қилма Навоий ҳар *нафас*,
Ул тийғинг дафъига *бас*, юз пора хирқа *жавшанним* [3, 334-335].

Навоийнинг “*Қоши ёсинму дейин...*” ғазали шу жанрда битилган бадий қурилиши жиҳатидан такрорланмас ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ошиқона ғазалдир. Унинг байтларида шоирнинг айрим ғазалларида кузатиладиган сажланиш ва ўзига хос қофия тизими мавжуд:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,

Кўнглима ҳар бирининг дарду *балосинму* дейин?
 Кўзи *қаҳринму* дейин, киприги *заҳринму* дейин,
 Бу кудурат аро рухсори *сафосинму* дейин?
 Ишқ *дардинму* дейин, хажри *набардинму* дейин,
 Бу катақ дардлар аро васли *давосинму* дейин?
 Зулфи *доминму* дейин, лаъли *каломинму* дейин,
 Бирининг қайди, яна бирининг *адосинму* дейин?
 Турфа *холинму* дейин, қадди *ниҳолинму* дейин,
 Мовий кўнглак уза гулранг *қабосинму* дейин?
 Чарх *ранжинму* дейин, даҳр *шиканжинму* дейин,
 Жонима ҳар бирининг жавру *жафосинму* дейин?
 Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфин эт,
 Қоши *ёсинму* дейин, кўзи *қаросинму* дейин? [4, 349-350]

Бу ғазал бошқа мусажжаъ ғазаллардан фарқли равишда рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида битилган. 15 ҳижодан таркиб топган бу ғазалнинг мусажжалик касб этиши учун ички қофия билан бир қаторда ундаги ички радифлар ҳам муҳим поэтик функция бажарган. Ғазалнинг мақтадан ташқари барча байтларининг илк мисраси мусажжаъ қофияни ҳосил қилган бўлиб, унинг мактаси радд ул-матлаъ бадийи санъати билан зийнатланган. Мусажжага хос байтларни 4 га ажратиш учун тоқ мисраларда қўлланган ички радиф доимо иккинчи рукннинг сўнгги ҳижосидан олдинги ҳижода ниҳояланиб, ғазалда ўзига хос оҳангдорликни вужудга келтирган. Энг муҳими, ғазалнинг асосий қофиялари ҳам ўзига хос бўлиб, бундай қофияланиш тизими бошқа ғазалда учрамайди. “Қоши ёсинму дейин...” ғазалидаги мактанинг илк мисрасидан бошқа барча мисралар ўзаро қофияланиб (а-а а-а а-а а-а а-а а-а б-а), бу ошиқона ғазалга ўзига хос бадийи қурилиш ҳосил қилишда муҳим аҳамият касб этган. Шундай қилиб, бу ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган, мусажжаъ ғазал сифатида ўзига хос қофияланиб, ички радифга эга бўлган, мақтадан олдинги мисрагина очиқ қолдирилиб, қолган мисралар ўзаро

қофияланган, мақтаси радд ул-матлаъ санъати билан зийнатланган ўзига хос бадий қурилишга эга, тавсифий мазмунда битилган ошиқона ғазалдир.

Кузатишлардан аёнлашадики, Навоий сўз такрорига алоқадор тасвирий воситалар ва қофия санъатларига таяниб, ўзига хос бадий қурилишга эга бўлган ошиқона ғазалларнинг беназир намуналарини ижод этди.

БОБГА ОИД УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Навоий ва салаф шоир Ҳофизнинг ошиқона-риндона ғазалиётидаги истиора, ташбих, эпитет, тансиқ ус-сифот сингари энг фаол бадий-тасвирий ифодалар маъшуқанинг комил мазҳар сифатидаги таърифу тавсифларида кенг қўлланилади. Айниқса, Навоийга хос матладаги истиоралашган парий, ой сингари маъшуқа образининг тадрижий тасвирида, шунингдек, матлада “сен” кишилиқ олмоши воситасида маъшуқа назарда тутилган ғазалларнинг кейинги байтларида бу олмошнинг ой, қуёш, сарв сингари истиоралашган маъшуқа образи билан ўрин алмашиб, танланган бадий тимсоллар билан алоқадор ёпиқ истиора, ташбих, эпитетлар воситасида эҳтиросли бадий кашфиётлар қилинганида, аввало, инсоннинг улуғланиши кузатилади. Навоийна бадий кашфиётлар эса шоир тафаккур уфқининг бениҳоя кенглигидан эстетик завқ олиш, ошиқона ғазалга бағишланган орифона рух билан илоҳий маърифатни англашга имкон яратади.

2. Навоий истиоралардан ниҳоятда усталиқ билан фойдаланади. Улуғ шоир маъшуқага хос эпитет ва тансиқ ус-сифотларни истиоралаштириш билан кифояланмай, улардан қофиядошлиқни ҳосил қилишда ҳам фойдаланади. “*Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт*” ғазали бошдин охир ана шундай ўзига хос навоийна услубда ёзилгани билан ажралиб туради.

3. Шоирнинг “*Жонга чун дермен...*” ғазалидаги поэтик сюжетга хос бошланма, воқеалар ривож, воқеяликни кескин тус ола бошлаши, кульминацион нуқта, ўзига хос ечим ва мақтада воқеяликдан чиқарилган хулоса унсурларини ўзи инкишоф этган қаҳрамонлараро савол-жавобга

таяниб, тадрижийликни юзага чиқаргани юксак санъаткорликнинг бир намунасидир. Бу билан у ошиқона ғазални ўзига хос бадиий қурилиш билан тадрижий ривожлантиради.

4. Навоийнинг бундай маҳорати тарди аксининг шаклий ва маънавий навълари, тавзеъ ва тақрирдан маҳорат билан фойдаланган *“Кўзинг не боло қаро бўлуптур”*, *“Ҳар лабинг ўлганни тиргузмакда, жоно, жон эрур”* ғазалларининг ўзига хос бадиий қурилишида ҳам намоён бўлган. Шунингдек, у ҳазаж, ражаз ва рамал баҳрларида битилган мусажжаъ ғазаллари, айниқса, рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган, мусажжаъ ғазал сифатида ўзига хос қофияланиб, ички радифга эга бўлган, мақтадан олдинги мисрасигина очик қолдирилиб, қолган мисралар ўзаро қофияланган, мақтаси радд ул-матлаъ санъати билан зийнатланган, тавсифий мазмунда битилган *“Қоши ёсинму дейин”* ғазали билан ошиқона ғазалнинг ўзига хос бадиий қурилишини кашф этди.

ХУЛОСА

1. Жаҳон халқлари бадиий адабиётини ҳамиша бебаб келган ишқ мавзуси туркий халқлар учун ҳам ниҳоятда қадимийдир. Бу мавзу мусулмон минтақа халқлари адабиётидаги, хусусан, Ҳақни таниш билан бирга Унинг “қунуз”и – яширин бойликлари, сирларига ошно тутинган Фаридуддин Аттор, Жалолиддин Румий, “*ҳақиқат асрорига мажоз тариқин маҳсул қил*”ган Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий, Захируддин Санойӣ, Шайх Авҳадуддин, Ҳофиз Шерозий, “*мажоз тариқи адоси назмига голиб*” бир қатор салоҳиятли сўз санъаткорлари, “*ҳар услуб шеърда жаҳонгир*” саналган Абдурахмон Жомий, туркий адабиётнинг Хоразмий, Атойи, Саккокий, Лутфий сингари фасоҳату балоғат соҳибларининг сўз сеҳри билан боғлиқ бой адабий анъаналаридан илҳомланган Алишер Навоийнинг ошиқона ғазалларида навоиёна нуктадонлик билан такомиллаштирилди.

2. Алишер Навоий ижодида ишқ мавзуси бадиий-психологик ва тасаввуфий жиҳатдан илоҳий ҳамда мажозий маъноларда инсонни ҳар томонлама маънавий юксалтирувчи қудратли куч сифатида ўзига хос поэтик кўринишларда кенг талқин этилганлиги, рамзий-тимсолий ифода хусусиятларининг Шарқ поэтик анъаналари асосида янада бадиий-тадрижий такомиллаштирилганлиги билан алоҳида эътиборни тортади.

3. Ишқ унё адабиётида умуминсоний ғоялар, маърифий-ахлоқий қарашлар билан чамбарчас боғлиқликда талқин этилувчи марказий масалалардан бири бўлиб, башариятнинг ижтимоий ва фалсафий, диний ва бадиий тафаккур сатҳида ҳамиша етакчи, муҳим ўрин эгаллаб келган. Ҳатто инсоният бадиий тафаккур тадрижининг турли босқичларида ишқ талқини муайян типологик ва специфик белгилар асосида поэтик тараққий топганлиги кузатилади.

4. Навоий ғазалиётидаги ишқ мавзуси генезисининг, аввало, иймон келтирганларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббати ҳақидаги ояти карима (“Бақара”, 165) билан алоқадорлиги, шунингдек, Муҳаммад (с.а.в.)нинг Ҳиро

тоғида тоат-ибодат билан машғул бўлганликларига бориб тақалиши унинг ирфоний моҳият касб этишининг муҳим омилидир. Бу мавзунинг муҳим жиҳати саналган ошиқнинг маъшуқасига фоний бўлиши учун ҳам пайғамбар алайҳис-саломнинг ҳадислари ва Ҳақ ризолиги йўлида олиб борган фаолиятлари асос вазифасини ўтаган. Хусусан, *“Мен макорим ул-ахлоқни (ғўзал ахлоқни) мукаммаллаштириш учун юборилдим”* ҳадисларини ибратли ҳаёт тарзларида бунини исботлаганликлари ирфоний ишқда поклик тамойилининг барқарорлашувига замин ҳозирлади. Ошиқона ғазалиётда ишққа нисбатан қўлланган “пок” сифати унинг ирфоний мазмунга алоқадорлигидан дарак бериб, аввало, “макорим ул-ахлоқ”ни англатди.

5. Умуминсоний миқёсдаги ижодкор сифатида тан олинган Алишер Навоий асарларининг жаҳон бадиий тафаккури тараққиётидаги ўрнини асослашда, уларда илоҳий-ирфоний, тасаввуфий, умумбашарий ғояларнинг шарқона бадиият мезонлари негизида берилишини аниқлашда, турли мазмунда, турфа жанрларда яратилган шоир лирикасининг ирфоний мазмун-моҳиятини, мотивлар тизимини, образлар таркибини, лингвопоэтик хусусиятларини ойдинлаштиришда ижодкорнинг ишқ талқини акс этган бой мероси бевосита ишончли манба вазифасини ўтай олади. Шоир ғазалларида ишққа хос эстетик завқу шавқ, инсоннинг комил илоҳий мазҳарлиги, чинакам ошиқ ва маъшуққа хос юксак инсоний фазилатлар, илоҳий маърифат асрори кабилар бадиий ифодадангани боис бугунги глобаллашув жараёнидаги маънавий эҳтиёжларга мос келади.

6. Навоийнинг ишқ талқинидаги асарлари учун илоҳий-ирфоний, тасаввуфий манбалар ҳамда шу мавзуда унғача ва у билан замондошликда қалам тебратиб, юксак натижаларга эришган араб, форс-тожик ва туркигўй шоирларнинг бадиий-эстетик тажрибалари муҳим замин бўлиб хизмат қилган. Бу каби манбалар ўзбек адабиётида ишқ талқинининг генезисини, таянч манбаларини, поэтик тараққиёт босқичлари ва мавзуий йўналишлари таснифни, когнитив-парадигматик таҳлилини ижодкор биографияси, яшашган тарихий муҳити ва шароити билан қиёсий-типологик аспектда

амалга ошириш, ўзига хос лингвопоэтик хусусиятлари ҳамда бадий-усулубий воситаларини аниқлашга имкон беради.

7. Навоий шеъриятида ишқ талқинининг форсий ва туркий шеъриятдаги поэтик анъаналарни давом эттириши баробарида услубий-бадий жиҳатдан янгилагани, ривожлантиргани аёнлашади. Зеро, шоир ижодида ишқий дoston ва ошиқона ғазаллар алоҳида ўринга эга. Уларда ишқ дунёси, ошиқ ва маъшуқа образлари, асосан, ирфоний-маърифий, рамзий-тимсолий маъноларда бадий талқин этилгани намоён бўлади.

8. Навоий ижодида умуминсоний ғоялар ва ишқнинг тасаввуфий талқини ўзаро уйғунликда ифодаланган. Улуғ шоир сўфиёна қарашларини, асосан, ишқ ғояси билан боғлаб бадий талқин этган. Бунинг учун Шарқ мумтоз шеъриятининг анъаналарини давом эттириб, унга хос образ, рамз ва тимсоллардан маҳорат билан фойдаланган. Гоҳо уларнинг шакли ва мазмунидан узоқлашмаган ҳолда айрим поэтик янгиланишлар, бетакрор ташбеҳ ва тамсилларни амалга оширишга муваффақ бўлган.

9. Навоий ва Ҳофиз ғазалиётидаги ишқ мавзуси қиёсий-типологик сатҳда ўрганилганда, ишқдаги поклик воситасида юксак инсоний сифатлар: ўзлигини таниш, инсон деган шарафли номга муносиб бўлиш, ноёб фазилатлар соҳиби бўлишга даъват этилиши аёнлашади. Уларнинг ошиқона ғазалиётидаги ишққа берилган таъриф, тавсиф ва таснифлар эса бир-бирини тўлдириб, такомиллаштириб, буюк мутафаккирларнинг ишққа оид ирфоний-фалсафий қарашларини теран англашга имкон яратади.

10. Навоий ва Ҳофизнинг ошиқона ғазалиётида шухудий тавҳид ғоясига таянилган ҳолда борлиққа айрича бир тажаллиёт маскани сифатида қаралади. Ҳар иккала шоир айна мантиқдан келиб чиқиб, борлиққа нисбатан зоҳидона қарашларни ёқламайди. Бу Навоийда кўпроқ ошиғу зоҳид зидлигини ҳосил қилса, Ҳофизда ринду зоҳид қарама-қаршилигини пайдо қилади, Аллоҳга хос сифатлар шухудий тавҳид ғояларига таянилган ҳолда борлиқдан изланади ҳамда моддий оламга муҳаббат билан муносабатда

бўлинади. Кўпинча ҳар иккала шоирнинг ишқий мавзуда ғазаллар битишда ўзаро маслақдошлиги, услубда яқрамлиги билинади.

11. Пайғамбарлар ва анъанавий адабий қаҳрамонлар образларига хос шеърхон хотирасига ўзлари билан боғлиқ адабий лавҳаларни тиклаш поэтик функцияси Навоий ва салаф шоир Ҳофиз учун ошiq ҳоли билан боғлиқ хижрон изтиробларини ўта муболағавий тасвирлаш, ражо – умидворлик холини бадиийлаштириш, бундай вазифадорлик ишқий ғазалларда уларнинг икки ва ундан ортиқларини мувозий – ёндош қўллаш билан баъзан драматизмни оширишга, таъриф-тавсифларни авж нуқтага кўтаришга, ғазалга орифона мазмун беришга хизмат қилдирилади.

12. Навоий ва салаф шоир соқий, дайр пири, пири муғон, муғбача сингари ирфон аҳлига мансуб тимсоллардан ишқий мазмундаги ғазалларига орифона рух бағишлашда унумли фойдаланилади. Драматизм ифодасида эса ишқу май билан зидланувчи ақл, хирад, хирадманд, оқил; ошиқу ринд билан парадоксликни юзага келтирувчи шайх, фақиҳ, мухтасиб, зоҳид ҳамда гадо, ринд, қаландар билан қаршиланувчи шоҳ сингари образларга ниҳоятда муҳим поэтик функция юкланади. Иккала шоирнинг ошиқона-риндона ғазалиётидаги истиора, ташбих, эпитет, тансиқ ус-сифот сингари энг фаол бадиий санъатлар маъшуканинг комил мазҳар сифатидаги таъриф-тавсифларида кенг қўлланилади. Навоий ошиқона ғазални ўзига хос бадиий қурилиш билан ҳам тадрижий ривожлантирди. Бундай навоиёна бадиий кашфиётлар эса шоир тафаккур уфқининг бениҳоя кенглигидан эстетик завқ олиш, ошиқона ғазалга бағишланган орифона рух билан илоҳий маърифатни англашга имкон яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ижтимоий-сиёсий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – Б. 488.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
3. Мирзиёев Ш. “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижодкорлар билан учрашувидаги маърузаси // Халқ сўзи. 2017 йил, 4 август.
4. Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ безавол яшайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижодкорлар билан учрашувидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2019 йил 9 февраль.
5. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: “Маънавият”, 2008. – Б. 176.

II. Бадиий манбалар

6. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. Тошкент: “Ёзувчи”, 1993. – Б. 268.
7. Ali Riza Demircan. Allah’ın rasülünden hayat dastürleri. – Istanbul. Eyven yayınları, 1984. – S. 553.
8. Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам). 4 – жилдлик. 1–жилд. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – Б. 560.
9. Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), I том. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1997.– Б.574.
10. Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), II том.–Тошкент: Қомусларбош таҳририяти, 1997, – Б. 608.
11. Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), III том.–Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1997.– Б.560.

12. Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам), IV том. – Тошкент: Қомусларбош таҳририяти, 1997. – Б. 527.
13. “Девону луғотит турк”. Шеърлар. Тузувчилар Д.З.Ражабов, Ҳ.Х.Бердиев. – Тошкент: “Муҳаррир”, 2010. – Б.100.
14. Лутфий. Сенсан севарим. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 464.
15. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1987. – Б. 723.
16. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1987. – Б. 620.
17. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1988. – Б. 616.
18. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1989. – Б. 560.
19. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 5-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1989. – Б. 542.
20. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 6-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1990. – Б. 548.
21. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 7-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1991. – Б. 392.
22. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 13-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1997. – Б. 284.
23. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1998. – Б. 304.
24. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1999. – Б. 236.
25. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 16-жилд. – Тошкент: “Фан”, 2000. – Б. 336.
26. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 17-жилд. – Тошкент: “Фан”, 2001. – Б. 520.

27. Шерозий Ҳофиз.Куллиёт. Мураттиби китоб ва муаллифи сарсухан Жамшед Шамбезода. – Душанбе: “Ирфон”, 1983. – С. 672.
28. Шерозий Ҳофиз. Ишқ гавҳари. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изохлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: “Шарқ”, 2006. – Б. 224.
29. Шерозий Ҳофиз, Шамсуддин Муҳаммад. Ғазаллар. – Тошкент: Ўзбекистонда, 1958. – Б. 77.
30. Şirazi Hafız Divanı. – Çeviren Abdülbaki Gülpınarlı. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992. – S. 776.
31. Яссавий А. Ҳикматлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б. 182.
32. Қуръони карим. Изоҳли ўзбекча таржима. Таржима ва изохлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Чўлпон”, 1992, – Б. 672.
33. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур). – Тошкент, 2004. – Б. 617.

III.Илмий-назарий адабиётлар

34. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1968. – Б.
35. Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Тошкент: “Фан”, 1972. – Б. 260.
36. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: “Фан”, 1984. – Б. 160.
37. Аристотель. Поэтика. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 151.
38. Ali Riza Demircan. Allah'in rasül'ünden hayat dastürleri. – Istanbul. Eyven yayinlari, 1984. – S. 553.
39. Алишер Навоий адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: “Фан”, 1993. – Б. 208.
40. Амонова З. Ҳуруфийлик ва бадиий ижод. – Тошкент: “PARADIGMA”, 2017. – Б. 156.
41. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. – Тошкент: “Фан”, 1990. – Б. 171

42. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. – Москва: “Наука”, 1965. – Б. 498.
43. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва: “Наука”, 1965. – С. 529.
44. Бертельс Е.Э. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”, 2005, – Б. 104.
45. Брагинский И.С. К изучению узбекско-таджикских литературных связей. В кн. “Взаимосвязи литератур Востока и Запада”. – Москва: изд. ИВЛ, 1961. – **С.7-56.**
46. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: “Юлдузча”, 1990. – Б. 367.
47. **Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: “Фан”, 1971. -Б. ... -240 б**
48. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи. – Тошкент: “Фан”, 2009. – **Б.**
49. Бекова Н. Алишер Навоий шеърлятида ҳамд поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 2006. – Б. 202.
50. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: “Фан”, 1974. – Б. 149.
51. Валихўжаев Б, Воҳидов Р. Навоий ижоди – илҳом манбаи. – Тошкент: “Фан”, 1981. – Б. 74.
52. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1994. – Б. 94
53. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X–XIXасрлар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1983. – Б. 192.
54. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 304.
55. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. II жилд. – Тошкент: Абдулла қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 175.
56. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти (Адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалалари). – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 141.
57. Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. – Тошкент: “Фан”, 1992. – Б. 134

58. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994. – Б. 208.
59. Воҳидов Р. Неъматов Ҳ. Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. – Тошкент: “Ёзувчи”, 2001. – Б. 144.
60. Vohidov R., Eshonqulov H. O`zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: O`zbekiston Respublikasi Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2008, – Б. 528.
61. Дурдона. Мир Кулол ва Шоҳи Нақшбанд мақомотлари. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси, 1993. – Б. 75.
62. Жабборов Н. Маърифат надир? – Тошкент: Маънавият, 2010; – Б.
63. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996; – Б. 224.
64. Жўшон, Маҳмуд Асъад. Тасаввуф ва нафс тарбияси. – Тошкент: “Чўлпон”, 1998. – Б. 78.
65. Жўшон, Маҳмуд Асъад. Ислом, тасаввуф ва ахлоқ. – Тошкент: “Истиқлол”, 2000. – Б. 240.
66. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б.
67. Imami Rabbani. Mektubat. Kurucusu: Necip Fazil Kisa Kürek. Istanbul, 1995. – Б. 214.
68. Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercüme Ali Arslan. 3.cild. – Istanbul. Arslan yayinlari, sanasiz. – S. 530.
69. Imam Gazali. Ihya-i ulum'id-din. Tercüme Ali Arslan. 4.cild. – Istanbul. Arslan yayinlari, sanasiz, 544 s.
70. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1965. – Б. 140.
71. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 168.
72. Исҳоқов. Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 120.
73. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “ZARQALAM”, 2006. – Б. 128

74. Kitabci Z. Saadet asrinde türkler, ilk türk sahabe, tabii ve tebea tabiileri. — Konya, 1993. — S. 434.
75. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. —Тошкент: “Фан”,1993.— Б.95.
76. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. —Тошкент:“Ёзувчи”, 1996.—Б.272
77. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999. — Б. 204.
78. Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб. — Тошкент: “Маънавият”, 2001. — Б. 96.
79. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Тошкент: “TAMADDUN”, 2002. — Б. 311.
80. Комилов Н. Тасаввуф. — Тошкент: “MOVAROUNNAHR” — “O’ZBEKISTON”, 2009. — Б. 448.
81. Кўнрапа З. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. Биринчи китоб. Макка даври. — Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1995, — Б. 77.
82. Кўнрапа З. Ҳазрати пайғамбаримиз ва ислом. Иккинчи китоб. Мадина даври. — Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1996. — Б. 21-29.
83. Литература востока в средние века. Часть II. Издательство Московского университета, 1970. — С. 464.
84. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. — Б. 384.
85. Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. Istanbul, 1991. — S. 255
86. Мирзоев М. Рудаки и развитие газели в X — XV вв. Сталинобод. Таджикгосиздат, 1958. — С. 70.
87. Мухтасар. Шариат қонунларига қисқача шарҳ. — Тошкент: “Чўлпон”, 1994. — Б. 332.
88. Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. — Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 1999. — Б. 100.
89. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. — Тошкент: “Камалак”, 1991. — Б. 301.

90. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б.
91. Навоий ва ижод сабоқлари. Илмий тўплам. – Тошкент: “Фан”, 1981. – Б. 153.
92. Навоий А. Ғазаллар, шарҳлар. – Тошкент: “Камалак”, 1991. – Б. 176.
93. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: “Фан”, 2001. – Б. 200.
94. Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 79.
95. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: “Ўқитувчи», 1996. – Б. 216.
96. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент: “Фан”, 1976. – Б. 6-22.
97. Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент: Бадиий адабиёт: 1967 – Б.
98. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: “Ўзувчи”, 1990. – Б. 236.
99. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. – Тошкент: “Ўзувчи”, 1991. – Б. 273.
100. Ражабова М. Алишер Навоийнинг шеърий дурдонаси. – Тошкент: “Фан”, 2008. – Б. 102.
101. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: “Фан”, 1995. – Б. 156.
102. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б. 216.
103. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б. 247.
104. Саъдий А. Символизм тўғрисида. – Тошкент: Ўздавнашр, 1932. – Б. 112.
105. Салоҳий Д. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд: Самарқанд давлат университети, 1995. – Б. 86.
106. Салоҳий Д. Тасаввуф ва бадиий ижод. – Тошкент: “Наврўз”, 2018. – Б. 184.
107. Салоҳий Д. Мутафаккир ва мумтоз шеърият. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро маркази”, 2018. – Б. 194.

108. Сафий, Фахриддин Али. Рашаҳот. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003. – Б. 536.
109. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlotov O. Navoiyshunoslik (1-kitob). – Toshkent: “Tamaddun”, 2018;
110. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2010. – Б. 412.
111. Tüner O. Ana hatlarıyla tasavvuf tarihi. – Istanbul: “Seha”. Senasiz. – S. 316.
112. Фитрат А. Танланган асарлар IV жилд. Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2006. – Б.336.
113. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Тошкент, 1972. – Б. 356
114. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004. – Б.232.
115. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004. – Б. 264.
116. Шамси Қайс Розий. Ал-мўъжам. Душанбе: “Адиб”, 1991. – С. 464.
117. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Ҳамидулла Болтабоев талқинида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат нашриёти, 2008. – Б. 426
118. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг ўзаро уйғунлиги. – Тошкент: “MUMTOZ SO`Z”, 2001. – Б. 144.
119. Elhas-Mehmed Komal Pilavoğlu. Tasavvuf va ahlak. – Ankara, 1985. – S. 465.
120. Эшонқулов Ҳ. Самовот – ишқ мазҳари. – Тошкент: “Фан”, 2008. – Б.128.
121. Яссавий, Аҳмад. Ҳикматлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б.255.
122. Қобилов У. Илоҳиёт ва бадиият. – Тошкент: Ниҳол, 2008. – **Б.**
123. Қурбон Восеъ. Ойини ринди ё маслаки Ҳофиз. – Душанбе: “Ирфон”, 1991. – С.192.

124. Қуронбеков А. Ҳофиз асрорининг етти пардаси. Тошкент: ТДШИ, 2009. – Б. 158.
125. Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1962. – Б.
126. Ғаззолий. Ихёу улумиддин. Биринчи китоб. – Тошкент: “Мовароуннахр”, 2003. – Б. 232.
127. Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат – ул қулуб I. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2004. – Б. 43-44.
128. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 335.
129. Ҳазратқулов М. Тасаввуф. – Душанбе: “Маориф”, 1988. – Б. 126.
130. Ҳайитов Ш. “Махбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жилोलар. – Тошкент: “Фан”, 1996. – Б. 48.
131. Ҳайитов Ш. Жавонмардлик ҳақиқати. – Тошкент: “Фан”, 2005. – Б. 174.
132. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “Фан”, 1961. – Б. 295.
133. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Ўзфанакаднашр, 1963. – Б. 173.
134. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: “Фан”, 1970. – Б. 330.
135. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: “Ёзувчи”, 1993. 215.
136. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: “Фан”, 1996. – Б. 160.
137. Ҳаққул И. Камол эт касбким. – Тошкент: “Чўлпон”, 1991. – Б. 240.
138. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шерият. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 183.
139. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: “Маънавият”, 1998. – Б. 160.
140. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро, 2000. – Б. 144.
141. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Тошкент: “Фан”, 2007. Б. 224.
142. Ҳаққул И. Такдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007
143. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти, 1999. – Б. 238.

144. Ҳусайн Бойқаро. Рисола, Девон. Тошкент, 1990, – Б. 24.
145. Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. Форс. А.Рустамов тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 400.

III Илмий гўплам, журнал ва газета мақолалари

146. Акрамов Ғ. Миф ва ёзма адабиёт муносабатларига доир (Туркий ёзма анъана ва мифология)// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1996. – Б. 70-73.
147. Валихўжаев Б. Комил инсон – комил жамият: Алишер Навоий талқинида// Истиқлол ва умрбоқий ижод. – Самарқанд, 2002, – Б. 12-17.
148. Жабборов Н. “Илм андоғ ганжи нофиъдур...” // Шарқ юлдузи, 2002. 3-сон. – Б. 150 – 151;
149. Жабборов Н. Ой ҳам ибодат қиладими? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил 28 октябрь;
150. Очилов Э. Дарвеш – комил инсон тимсоли// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, 6-сон, – Б. 7-14.
151. Очилов Э. Татаббу – маҳорат мактаби// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2018, 1-сон, – Б. 46-55.
152. Очилов Э. Сўз сеҳргари// Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. Тошкент: “Шарқ”, 2006, – Б. 3-29.
153. Тўсун Наждат. Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний ва издошларининг тасаввуфий қарашлари// “Нақшбандия”, 2008, Нишона сон, – Б. 22-27.
154. Эшонқулов Ҳ. Кофири ишқ бўлмақ эрмиш – фош қилмоқ сирри ишқ// “Бухоро Давлат университети илмий ахбороти”, 2010, 3-сон. – Б. 41-42.
155. Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоийнинг нақшбандия тариқатига муносабати// “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзуидаги халқаро илмий конференция материаллари. Навоий, 2017 йил, 11 февраль. – Б. 132-137.
156. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодини ўрганишнинг методологик асослари ҳақида// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, 2-сон. – Б. 3-14.
157. Ҳайитметов А. Навоий ва замонамиз. Давра суҳбатлари// “Жаҳон адабиёти”, 2002, февраль, – Б.3-24.

158. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодида мавзуларга бўлиш ва танлаш принциплари// Навоийга армуғон. Учинчи китоб. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003, – Б.8-14.

159. Ҳаққул И. Моҳиятдан йироқлашмайлик ва тасаввуфшуносликдаги ғаройиботлар// “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2002, 5 апрель, – Б. 3.

160. Ҳ а қ қ у л И. Йиллар ҳабиб васли муяссар эса гоҳе (Бир ғазал шарҳи) // Истиқлол ва умрбоқий ижод. Самарқанд, 2002. – Б. 70 -75.

161. IV. Диссертация ва авторефератлар

162. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича): Филол.ф.докт. дисс. – Тошкент, 1993. – Б. 279.

163. Асадов М. Ўзбек мумтоз адабиётида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характери. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. Тошкент: 2017. – Б.156.

164. Давлатов О. Алишер Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадисларининг бадиий талқини. Филол. ф. б.Фалсафа докт.дисс... автореф. – Самарқанд: 2017. – Б. 45.

165. Жўрақулов У.Ҳ. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент: 2017, – Б. 75.

166. Мамадалиева З.У. “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими. Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: 2011. – Б.44.

167. Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги. Филология фанлариномз... дисс... автореф. – Тошкент: 2005. – Б. 26.

168. Муҳиддининов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида). Филол.фанл.докт. ...дис. – Самарқанд: 1995. – Б. 288.

169. Халлиева Г.И. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи: Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 74.

170. Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват талқини ва образалпри талқини: Филол. фанлари докт. дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – Б. 75.

171. Ғаффорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори автореферати. – Самарқанд: 2018. – Б. 45.

172. Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти (ғоявийлик, издошлик, образлар олами). Филол. фанл. докт. ...дис. –Тошкент, 1995. – Б. 282.

V. Луғатлар

173. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 1-том. – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 656.

174. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 2-том. – Тошкент: “Фан”, 1983. – Б. 644.

175. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 3-том. – Тошкент: “Фан”, 1984. – Б. 624.

176. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. 4-том. – Тошкент: “Фан”, 1985. – Б. 636.

177. Баранов С.К. Арабско–русский словарь /в двух книгах/, кн. 1. – Москва: изд. “Советская энциклопедия”, 1970. – С. 600.

178. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь /в двух книгах/, кн. 2. – М.: изд. “Советская энциклопедия”, 1970. – С. 582.

179. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс–ул–луғот. Иборат аз се жилд, жилди I. – Душанбе: “Адиб”, 1987. – С.480.

180. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс–ул–луғот. Иборат аз се жилд, жилди 2. – Душанбе: “Адиб”, 1988. – С.416.

181. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс–ул–луғот. Иборат аз се жилд, жилди 3. – Душанбе: “Адиб”, 1989. – С. 304.

182. Навоий А. Қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – Б.536.

183. Навоий А. Қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – Б. 480.

184. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.784.

185. Фарҳанги забони тожики. Иборат аз ду жилд. Жилди 1. Москва: нашриёти “Советская энциклопедия”, 1969. – С. 952.
186. Фарҳанги забони тожики. Иборат аз ду жилд. Жилди 2. Москва: нашриёти “Советская энциклопедия”, 1969. – С. 952.
187. Hasan Altay.İslami terimler sözüğü.–Ankara: İşaret yayınları,1995.–S.421.
188. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Иборат аз ду жилд. Жилди 1. Душанбе: сарредакцияи илмий энциклопедияи советии тожик, 1988.–С. 543
189. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Иборат аз ду жилд. Жилди 2–Душанбе:сарредакцияи илмий энциклопедияи советии тожик,1989.–С. 559.
190. Қошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик, 1-том. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1960. – Б. 500.
191. Қошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик, 2-том. – Тошкент: Ўзбекистон Фан нашриёти, 1961. – Б. 428.
192. Қошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик, 3-том. –Тошкент: Ўзбекистон Фан нашриёти, 1963. – Б. 467.
193. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – Б.408.
194. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати. Тузувчи Б.Ҳасан. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б. 520.

VI. Интернет сайтлари

www.cambridge.org;
www.humboldt.edu;
www.msu.ru;
www.bilkent.edu.tr;
<http://dergiler.ankara.edu.tr>;
www.literature/az;
www.indiana.edu;
www.navoiy-uni.uz